
МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ
ЗАПОВІДНИК «ПЕРЕЯСЛАВ»

ДОСЛІДЖЕННЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ
ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
14 квітня 2021 р.

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ
УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ
ЗАПОВІДНИК «ПЕРЕЯСЛАВ»

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ
НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
«Дослідження, збереження та популяризація пам'яток історико-
культурної спадщини України»

14 квітня 2021 року

Переяслав – 2021

УДК 069:94:908(477)
Д 70

Дослідження, збереження та популяризація пам'яток історико-культурної спадщини України: зб. матеріалів Всеукр. наук. конф. (м. Переяслав, 14 квітня 2021 р.). Переяслав (Київ. обл.), 2021. 203 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Лукашевич О. М. – кандидат історичних наук, доцент, генеральний директор НІЕЗ «Переяслав»;

Колибенко О. В. – кандидат історичних наук, професор, заступник генерального директора з науково-методичної роботи НІЕЗ «Переяслав»;

Гайдасенко І. В. – кандидат історичних наук, учений секретар НІЕЗ «Переяслав»;

Іваненко А. О. – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач науково-методичного відділу охорони культурної спадщини НІЕЗ «Переяслав»;

Губочкін М. П. – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-методичного відділу охорони культурної спадщини НІЕЗ «Переяслав»;

Вовкодав С. М. – старший науковий співробітник Музею космосу НДФ «Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини» НІЕЗ «Переяслав»;

Вовкодав В. О. – молодший науковий співробітник науково-методичного відділу охорони культурної спадщини НІЕЗ «Переяслав», відповідальний секретар редакційної колегії.

До збірника увійшли матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Дослідження, збереження та популяризація пам'яток історико-культурної спадщини України», яка проходила 14 квітня 2021 року в Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав».

Матеріали висвітлюють актуальні питання охорони, збереження, використання, консервації, реставрації, музеєфікації пам'яток історико-культурної спадщини України, а також стан їх дослідження.

Для істориків, археологів, музейних працівників, краєзнавців, аспірантів, студентів.

The miscellany includes materials of the All-Ukrainian Scientific Conference «Research, Preservation and Promotion of Monuments of Historical and Cultural Heritage of Ukraine» on the basis of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav», which took place on April 14, 2021.

The materials cover topical issues of protection, preservation, use, conservation, restoration, museification of monuments of historical and cultural heritage of Ukraine, as well as the state of their research.

The miscellany is for historians, archaeologists, museum workers, local historians, graduate students, students.

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»
(протокол No 3 від 17 травня 2021 р.)*

© Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», 2021

ЗМІСТ

ДОСВІД, ПЕРСПЕКТИВИ ОХОРОНИ Й ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК
ТА ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ*Олена Жам*

ВІТРЯК У СЕЛІ ТЕКЛИНЕ: ПЕРСПЕКТИВИ ВКЛЮЧЕННЯ ДО
ПЕРЕЛІКУ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЧЕРКАСЬКОЇ
ОБЛАСТІ ТА ДЕРЖАВНОГО РЕЄСТРУ НЕРУХОМИХ
ПАМ'ЯТОК УКРАЇНИ 6

Віталій Коржик

НАЦІОНАЛЬНІ ПРИРОДНІ ПАРКИ ТА ІСТОРИКО-
АРХЕОЛОГІЧНІ ОБ'ЄКТИ: ПРОБЛЕМИ ІНТЕГРАЦІЇ 14

ІСТОРИЧНІ, АРХІТЕКТУРНІ, АРХЕОЛОГІЧНІ, МИСТЕЦТВОЗНАВЧІ
ДОСЛІДЖЕННЯ КОМПЛЕКСІВ ТА ОКРЕМИХ НЕРУХОМИХ
ПАМ'ЯТОК І ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ*Олександр Ветров*

З ІСТОРИЇ ВОДЯНОГО «ЗЕЛЕНОГО МЛИНКА» В КАМ'ЯНЦІ:
СЕНСАЦІЙНА ЗНАХІДКА 18

Тетяна Герасимчук

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТЛОВОЇ ЗАБУДОВИ
М. КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО НА ПРИКЛАДІ ЖИТЛОВОГО
БУДИНКУ РИНКОВОЇ ПЛОЩІ 26

Олександр Горбовий

РУЇНИ ІЛЛІНСЬКО-КИРИЛІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ
У С. ЦИБЛІ БОРИСПІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ:
ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ (1861–2021 РР.) 34

Микола Губочкін, Віта Ямборська

ПРОБЛЕМА ЛОКАЛІЗАЦІЇ ТА ІДЕНТИФІКАЦІЇ ПАМ'ЯТКИ
АРХІТЕКТУРИ XVIII–XIX СТ. – КОЗАЦЬКОЇ ЦЕРКВИ З
С. КРОПИВНА НА ЗОЛОТОНІЩИНІ 49

Галина Кобаса

ХТО ЗБУДУВАВ «TRĘBOWŁA CASTRA»? 57

Оксана Коваленко, Роман Луговий

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВАЛІВ ПОБЛИЗУ СЕЛИЩА
ОПІШНОГО У 2018 РОЦІ 62

Надія Ковальчук

БЕРЕЖАНСЬКИЙ ЗАМОК: ІСТОРІЯ У ЦЕГЛІ 69

Надія Кукса

ЦЕРКВА СВЯТОГО ПРОРОКА ІЛЛІ В СУБОТОВІ У
АРХІТЕКТУРНО-МИСТЕЦЬКИХ СТУДІЯХ С. КІЛЕССО 77

Ілля Литвинчук, Руслан Нагнибіда

ОБОРОННІ УКРІПЛЕННЯ МІСТА НЕМИРОВА ЯК СКЛАДОВА
ІСТОРИКО-МІСТОБУДІВНОЇ СПАДЩИНИ
СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ 83

Олена Лугова ТВОРЦІ МИСТЕЦЬКОЇ СПАДЩИНИ КОМПЛЕКСУ ЗАМКУ СИНЯВСЬКИХ	96
Лілія Руденко ФОТОПОРТРЕТ Р. К. МУЗИЧЕНКА-ЦИБУЛЬСЬКОГО: З ДОСВІДУ АТРИБУЦІЇ ФОТОДОКУМЕНТІВ	105
Дмитро Тетеря, Олександр Прядко, Дмитро Набок РЕШТКИ КАМ'ЯНОЇ СТІНИ-ОГОРОЖІ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ВОЗНЕСЕНСЬКОГО МОНАСТИРЯ: ДОСЛІДЖЕННЯ, СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЗБЕРЕЖЕННЯ	110
Любов Шиян ОСОБЛИВОСТІ КОМПОЗИЦІЙНОГО ТА ПЛАНУВАЛЬНОГО ВИРШЕННЯ ВИШНЕВЕЦЬКОГО ПАЛАЦУ	119
РОЛЬ І МІСЦЕ МУЗЕЙНИХ УСТАНОВ ТА ЇХ ПРАЦІВНИКІВ У ДОСЛІДЖЕННІ ТА ЗБЕРЕЖЕННІ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ	
Олена Черняхівська «ТРЕБА НАПИСАТИ ІСТОРІЮ НАШИХ МІСТ І СІЛ...»: МИКОЛА ТКАЧЕНКО І ЗАДУМ РЕАЛІЗАЦІЇ УНІКАЛЬНОГО ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОГО ПРОЄКТУ «ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»	125
ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В МУЗЕЙНИХ УСТАНОВАХ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ	
Наталія Костенко МАЙСТРИ ФОТОСПРАВИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ., ЗРАЗКИ РОБІТ ЯКИХ ПРЕДСТАВЛЕНІ В АЛЬБОМІ СВІТЛИН РОДИНИ РЯБЧЕВСЬКИХ-ВЕРБИЦЬКИХ (З ФОНДОВОГО ЗІБРАННЯ НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ»)	129
Мар'яна Мавдюк БІБЛІОТЕКА ВИШНЕВЕЦЬКОГО ПАЛАЦУ ХVІІІ СТ. ЯК ПРИКЛАД КНИГОЗБІРНІ ПРИ МАГНАТСЬКИХ РЕЗИДЕНЦІЯХ	140
Зоряна Мазуранчик ВИСТАВКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ	145
Тарас Назайко МІСЦЕВА ПРЕСА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПАМ'ЯТОК (НА ПРИКЛАДІ ГАЗЕТИ «ВІСНИК ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ» ЗА 2018–2020 РР.)	152
Ганна Наконечна, Світлана Пригонюк КАТАЛОГ ВИСТАВКИ «МАЛЬОВАНИЙ СВІТ КОСІВСЬКОЇ КЕРАМІКИ» (ІЗ ФОНДОВОГО ЗІБРАННЯ НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ») В ЕКСПОЗИЦІЇ «МУЗЕЮ КОЗАЦЬКОЇ СЛАВИ. РОБОТИ ВАСИЛЯ ЗАВГОРОДНЬОГО»	161

Олена Попельницька ВКЛЮЧЕННЯ РІДКІСНИХ І ЦІННИХ ВИДАНЬ У ДЕРЖАВНИЙ РЕЄСТР НАЦІОНАЛЬНОГО КУЛЬТУРНОГО НАДБАННЯ (НА ПРИКЛАДІ БІБЛІОТЕКИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ)	168
Юрій Роїк ШЛЯХИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ПАЛАЦОВИХ КОМПЛЕКСІВ ВІННИЧЧИНИ	177
Анастасія Стахурська-Козоріз ЛЯЛЬКА-МОТАНКА ЯК МУЗЕЙНИЙ ЕКСПОНАТ	180
Олена Трощинська, Олександр Чепурний З ДОСВІДУ ПРОЄКТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НІКЗ «ЧИГИРИН»	183
ДОСВІД ТА ПРАКТИКА РЕСТАВРАЦІЇ, КОНСЕРВАЦІЇ, РЕАБІЛІТАЦІЇ ТА МУЗЕЄФІКАЦІЇ ПАМ'ЯТОК І ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ	
Олена Жам ХАТА ПЕРШИХ КОМУНАРІВ ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ В ЕКСПОЗИЦІЇ МУЗЕЮ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ: ІСТОРІЯ МУЗЕЄФІКАЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО ЕКСПОНУВАННЯ	191

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

**ДОСВІД, ПЕРСПЕКТИВИ ОХОРОНИ Й
ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ТА ОБ'ЄКТІВ
КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ**

УДК 39:725.4:908(477.46)

*Олена Жам
(Переяслав)***ВІТРЯК У СЕЛІ ТЕКЛИНЕ: ПЕРСПЕКТИВИ ВКЛЮЧЕННЯ ДО
ПЕРЕЛІКУ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЧЕРКАСЬКОЇ
ОБЛАСТІ ТА ДЕРЖАВНОГО РЕЄСТРУ НЕРУХОМИХ ПАМ'ЯТОК
УКРАЇНИ**

У статті розглядається історія функціонування та сучасний стан вітряка в с. Теклине Смілянського р-ну Черкаської обл., зведеного влітку 1907 р. місцевим жителем Василем Михайловичем Манько. Зроблено висновок про необхідність взяття його на облік, як об'єкта культурної спадщини (науки і техніки), шляхом занесення до Переліку пам'яток культурної спадщини місцевого значення Черкаської області з подальшим включенням до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (місцевого значення).

Ключові слова: *вітряк, с. Теклине, Черкащина, об'єкт культурної спадщини, охорона та збереження, Перелік пам'яток культурної спадщини, Державний реєстр нерухомих пам'яток України.*

Черкащина – споконвічно хліборобський край, який був одним із беззаперечних центрів вітряного млинарства в Україні. Апогей розвитку вітрового млинарства в регіоні припав на кінець XIX – початок XX ст. Саме у той час кількість вітряків досягла своїх найвищих показників.

У слободі Теклине Орловецької вол. Черкаського пов. Київської губ. (нині с. Теклине Смілянського р-ну Черкаської обл.) за даними Київського губернського статистичного комітету 1900 р. діяло 7 вітряків, які обслуговували потреби 1142 жителів (220 дворів) [12, с. 1729]. Водяних млинів у селі не було, попри те, що через нього протікає р. Медянка, придатна для їх облаштування. Для прикладу, у сусідніх селах Балаклеї та Орловці на Медянці було збудовано по дві греблі, при яких діяли водяки. Отож, вітряки для жителів с. Теклине були основою їх сільськогосподарської діяльності. Вони повністю забезпечували переробку збіжжя місцевих селянських господарств. Влітку 1907 р. до існуючих у селі вітряків додався ще один. Його звів на пагорбі за селом місцевий житель Василь Михайлович Манько, котрий належав до малоземельних селян (володів 1 десятиною землі).

Безперерійно вітряний млин функціонував до початку німецько-радянської війни 1941–1945 рр. «В роки голодомору вітряк врятував від голодної смерті майже все село» – пригадував Яків Гордійович Манько, онук власника вітряка, – «Нас шестеро було в сім'ї, і якби не млин – повмирали б...Молоди що в кого було: і качани кукурудзи, і листя всяке...» [8, с. 6]. До війни мірошником у вітряку працював син власника – Андрій

Васильович Манько. Він загинув на фронті, а сам млин під час німецької окупації не діяв. При відступі фашистських військ вітряк був замінований, однак радянським бійцям вдалося його розмінувати в останній момент. Вітряк, який стояв на сусідньому пагорбі, врятувати не встигли. Не уціліли й інші вітряні млини (всього напередодні війни їх у селі діяло п'ять). Таким чином, вітряк, що належав В. М. Маньку, лишився єдиним із великої когорти сільських вітряків [8, с. 6].

У повоснні роки вітряк працював майже безупинно до 1950 р., до нього з'їжджалися молотити зерно не лише місцеві селяни, а й мешканці навколишніх сіл. Вітряком опікувалися онуки В. М. Манька – Артем Андрійович Манько (мірошникував) і Яків Андрійович Манько. У 60–80-их рр. вітряк стояв пустою, позбавлений належної уваги та доведений до критичного стану.

1990 р. зусиллями місцевих жителів, за сприяння депутата сільської ради Петра Придатка вітряк був частково відновлений. На другому поверсі споруди було облаштовано куточок для висвітлення історії вітряка – встановлено табличку з ім'ям першого власника вітряка та ентузіастів, які реставрували його 1990 р. Відновлений вітряк став осердям культурного життя місцевих мешканців. Наприклад, доброю традицією стало проведення біля нього святкування Івана Купала. Урочисте святкування жителями села було влаштоване 2007 р., на сторіччя вітряка [8, с. 6].

За конструктивним типом вітряк належить до стовпових (стрижневих), він обертається всім корпусом навколо масивного опорного стовпа (діаметром 50–70 см), закопаного глибоко в землю. Корпус будівлі чотирикутний, каркасний, стіни вертикально обшальовані дошками (рис. 1, 2).

Вітряк має рідкісну для цього типу вітряків триярусну конструкцію. Це дозволяє йому бути вищим, стрункішим і мати суттєво довші крила. Вітчизняні стовпові вітряки зазвичай будували на 1–2 поверхи й невеликих розмірів, щоб вони мали більшу сталість і при потужному вітрі не завалилися.

Основні робочі механізми зосереджені на третьому ярусі вітряка. Вони типові для таких вітряних млинів. Вирізняється лише литий малий триб на веретені і валу, а також однотипна з ним шестерня у хвостовій частині, надіта на металевий вал, що одним краєм закріпленій у центрі великого валу, а іншим – спирається на підшипник. Ця шестерня призначалася для приведення в дію механізму підйому зерна. Загалом такий варіант млинового механізму є більш модернізованим у порівнянні з традиційним. На другому поверсі були розміщені жорна, а також обладнання регулювання якості помелу та збирання борошна. Перший поверх не містить зернопереробного устаткування.

У верхній частині вітряка на дерев'яному валу закріплені 4 крила, пристосовані «під парус», тобто для роботи їх поверхня повністю закривалася спеціальним сукном. Цей вітряк єдиний в Черкаській області, на якому цілком збереглася парусна система крил. Орієнтація крил щодо вітру на вітряку здійснювалася вручну, за допомогою масивного воротила. За свідченням Я. А. Манька (нинішній власник вітряка), цей «вій» повертало не менше 5–6 чоловік.

На фасадній стороні, на рівні першого та другого поверхів, розміщені відкриті галереї, які підтримуються кутовими стовпцями. Бокові сторони галереї частково зашиті вертикально дошками. Нижня частина галереї другого поверху також вертикально зашита дошками у розбіжку. На ганок другого поверху за допомогою спеціального механізму (він не зберігся) піднімали мішки з зерном. Готове борошно виносили через двері першого поверху.

На ганок першого поверху ведуть своєрідні східці. Це похила дошка, на яку набиті поперечні планки. Зайти до вітряка можна і по масивному воротилю, закріпленому у нижній частині корпусу вітряка.

Дах двоскатний, кривий вертикально залізом, нависає над фасадною стороною. Фронтони високі, зашиті вертикально дошками, в центрі – великих розмірів вікно, завдяки якому добре освітлюються робочі механізми.

На першому і другому поверхах вітряка були одноствулкові, вертикально зашиті дошками двері, які відкривалися до середини. Нині вони відсутні.

Попри чималі розміри, у вітряка один постав (пара жорен), розміщений на другому поверсі. На сьогоднішній день кам'яні жорна відсутні. З великою вірогідністю можна стверджувати, що вони були виготовлені з місцевих порід каменю – граніту або пісковика. Однак, за спогадами Я. А. Манька на каменях були насічки, отже варіант жорен із пісковика відпадає, адже на жорнах із цього матеріалу насічки не робили, позаяк він природнім чином стирився, утворюючи шершаву поверхню, необхідну для розмелювання зерен.

Млинарський механізм вітряка пристосований для помелу пшениці, жита, інших зернових культур. У спеціальний ківш засипалось зерно, яке самопливом потрапляло на жорна, де і відбувалося його перемелювання. Спеціальним пристроєм регулювалась подача зерна на робочі площини жорен та відстань між каменями («ззор»), від якої залежала якість помелу (борошно тонкого помелу, грубого помелу, дерть). Для того, щоб отримати борошно вищої якості, його додатково пересіювали через сито.

У цілому на території Черкаської області на сьогодні виявлено 32 вітряні млини, лише 5 з яких мають добру збереженість й перебувають у робочому стані. Серед них і теклинський вітряк. Проживання у безпосередній близькості нащадків власника вітряка дозволило зберегти його в автентичному вигляді, була втрачена лише частина конструкції (двері, частково міжповерхове перекриття, крила, вирло) і деякі робочі механізми (жорна, металева вісь), які загалом можна відновити.

З-поміж інших вітряків регіону його вирізняє не лише добра збереженість, а й оригінальність будівельної конструкції та млинарських механізмів. Тому ця унікальна господарсько-виробнича будівля, що засвідчує високий рівень розвитку традиційного вітряного млинарства періоду його найвищого розвитку, заслуговує на те, щоб стати пам'яткою культури місцевого значення і знаходитися під охороною держави. Відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000 N 1805-III вид пам'ятки може бути визначений як «об'єкт науки і техніки».

Подальша доля вітряка викликає цілком виправдане занепокоєння у представників сільської громади, просто небайдужих українців: будівля

стрімко руйнується, і через декілька років може бути втрачена, якщо її негайно не взяти під охорону та не відреставрувати. Ось як про це емоційно висловився відомий фотохудожник із м. Сміла Олександр Слєпцовський: «Стоїть серед поля колишній трудар-вітряк нікому не потрібним, всіма забутим. Ані таблички, ані огорожі, ані порядку. Будь-який заїжджий покидьок, будь-яка необережність – і він буде назавжди знищений. Або просто завалиться під напором вітрів, які, як колись, так і тепер вирують посеред полів і добре знають, що цей богатир нині перетворився на немічного старого, якого штовхни легенько – і його немає. Невже нам цього хочеться?..» [10] (рис. 3, 4).

Стан теклинського вітряка неодноразово ставав темою для обговорень дослідників млинарства, журналістів, очільників Балаклєївської ОТГ, мешканців села [1–6; 7; 9; 14]. Всі вони висловлюють занепокоєння долею цієї унікальної пам'ятки. Усвідомлюючи важливість збереження пам'яток минувшини, і не маючи вільних коштів на його реставрацію, місцева громада на чолі з головою Балаклєївської ОТГ Ростиславом Ситніком за участю працівників ДП «Смілянський лісгосп», безпосередніх нащадків колишніх власників вітряка Віктора Демиденка та Петра Ярошенка у липні 2020 р. організували толоку з відновлення вітряка. Насамперед було повністю відновлено фронтон та укріплено каркас будівлі. Частину матеріалів закупила місцева ОТГ, Смілянський лісгосп надав деревину [11]. У 2019 р. керівництво села зверталося у департамент культури Черкаської ОДА з пропозицією щодо включення вітряка до переліку історичних пам'яток Черкаської області й отримало підтримку таких намірів, які мали бути підкріплені необхідними документами, зокрема, історико-архітектурною довідкою про вітряк [13].

Враховуючи вкрай малу кількість вітряків, які збереглися на Черкащині, необхідно якнайшвидше провести роботи з організації охорони вітряка в с. Теклине. Адже на сьогодні це одна із найперспективніших пам'яток історії, архітектури, науки й техніки у цьому регіоні. Зручне розташування (поблизу траси Сміла–Київ), мальовничий красвид, майже повна збереженість – це все сприяє тому, щоб вітряк став об'єктом туристичної інфраструктури Черкаського краю, гордістю Смілянщини.

Наведена вище інформація переконує, що досліджуваний вітряк має історичну, архітектурну, науково-технічну та художню цінність, високий ступінь автентичності (збереженості). Враховуючи все викладене, вважаємо, що вітряк в с. Теклине Смілянського р-ну Черкаської обл. має всі підстави для взяття його на облік як об'єкта культурної спадщини (науки і техніки) шляхом занесення до Переліку пам'яток культурної спадщини місцевого значення Черкаської області з подальшим включенням до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (місцевого значення) в порядку, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 27.12.2001 р. № 1760 у відповідності до Закону України «Про охорону культурної спадщини».

Сподіваємось, що відповідне рішення незабаром буде прийняте. Це відкрис нові можливості для збереження й утримання вітряка у належному стані, його охорони, благоустрою прилеглої території, організації екскурсій тощо.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Лавріненко Н. Вітрове млинарство на Черкащині // *Хранение и переработка зерна*. 2009. № 11(125). С. 58–59.
2. Лавріненко Н. Пам'ятки вітряного млинарства на Черкащині // *Український Млинологічний альманах: матеріали Першої міжнар. наук. конф. «Історія українського традиційного млинарства» 15–17 жовтня 2009 р., м. Черкаси – с. Вереміївка Черкаської обл. Спецвипуск / Укр. Млинологічна Асоціація, Приватний іст.-етнограф. музей «Козацькі землі України». Черкаси, 2014. С. 48–56.*
3. Лавріненко Н. Вітряки Черкащини // *«Залізнякові читання»: матеріали Третьої наукової красназвочої конференції, с. Медведівка, 21 жовтня 2011 р. Черкаси, видавець Чабаненко Ю. 2011. С. 204–210.*
4. Лавріненко Н. П. Столітній велет може зникнути // *Черкаський край*. 21.12.2005. С. 7.
5. Лавріненко Н. П. Млини годували хлібом наших предків, а тепер дають духовну їжу нам... // *Козацький край*. № 3. 12.03.2012 р. С. 6.
6. Лавріненко Н. П. Пам'ятки вітряного млинарства на теренах Черкаської області: історія та сучасність. URL: mue.etnolog.org.ua > [zmist](#).
7. Овсієнко Ю. Відродження українських вітряків // *Черкаський край*. 18 лютого 2009 р. С. 6.
8. Овсієнко Ю. Стоїть за Теклиним млин дивовижний // *Черкаський край*. 18 лютого 2009 р. С. 6.
9. Офіційний сайт Смілянської Райдержадміністрації. Інформація про маловідомі та потенційно привабливі туристичні об'єкти в Смілянському районі. URL: www.smilarda.gov.ua > [item](#).
10. Слепцовський О. Стояв серед поля вітряк-богатир... Прочерк. 12 травня 2019 р. // procherk.info.493-sleptsovskij.
11. Смілянський лісгосп надав допомогу у реставрації сторічного вітряка. 17 липня 2020 р. URL: <https://procherk.info/news> Смілянський лісгосп надав допомогу у реставрації ... procherk.info > [7-cherkassy](#).
12. Список населённых мест Киевской губернии / Издание Киевского губернского статистического комитета К., 1900. 1976 с.
13. Унікальний історичний вітряк відновлюють на Черкащині... // *Про головне! Сайт «Новини Черкас»*. 03.07.2020 р. URL: progolovne.cik.ua > [unikalnu...](#)
14. Яковлев А. Крилаті душі українського села. Сільські обрії 22 вересня 2017 р. URL: www.silobr.info > [1563-krilati-dushi-ukrayinskogo-sela](#).

*Olena Zham
(Pereiaslav)*

WINDMILL IN TEKLYNE VILLAGE: PROSPECTS OF INCLUSION IN THE LIST OF CULTURAL HERITAGE MONUMENTS OF CHERKASY REGION AND THE STATE REGISTER OF IMMOVABLE LANDMARKS OF UKRAINE

The article deals with history of functioning and the current state of the windmill in Teklyne village of Smila district of Cherkasy region, built by a local resident Vasyl Mykhailovych Manko in the summer of 1907. It was concluded that it should be registered as an object of cultural heritage (science and technology) by adding to the List of Cultural Heritage Monuments of Local Significance of the Cherkasy region, followed by inclusion in the State Register of Immovable Monuments of Ukraine (local significance).

Keywords: windmill, Teklyne village, Cherkasy region, cultural heritage monument, protection and preservation, List of Cultural Heritage Monuments, State Register of Immovable Monuments of Ukraine.

Рис. 1. Вітряк в с. Теклине Смілянського р-ну Черкаської обл.
Світлина із відкритих Інтернет-джерел

Рис. 2. Вітряк в с. Теклине Смілянського р-ну Черкаської обл.
Світлина із відкритих Інтернет-джерел

Рис. 3. Відновлення вітряка в с. Теклине Смілянського р-ну
Черкаської обл., липень 2020 р.
Світлина із відкритих Інтернет-джерел

Рис. 4. Відновлення вітряка в с. Теклине
Смілянського р-ну Черкаської обл., липень 2020 р.
Світлина із відкритих Інтернет-джерел

УДК 502.4:[904+94.36+911.8](477.85)

Віталій Коржик
(Чернівці)**НАЦІОНАЛЬНІ ПРИРОДНІ ПАРКИ ТА ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНІ ОБ'ЄКТИ: ПРОБЛЕМИ ІНТЕГРАЦІЇ**

Стаття присвячена злободенній проблемі різновідомчого функціонування національних природних парків та історико-археологічних пам'яток, переважно городищ. У процесі триваючого розширення національних парків на їх територію де-факто потрапляє чимало цінних історико-археологічних об'єктів, залишених без надійної охорони з боку малоспроможних гарантів та перспектив оптимального використання для потреб екотуризму. На прикладі національного природного парку «Хотинський» доводиться необхідність вирішення трьох головних завдань: – перехід вітчизняної системи національних природних парків на загальносвітову систему національних парків; – введення нових проміжних категорій природного фонду, в т.ч. парково-палацових та природно-історичних об'єктів; – надання можливості оперативної юридичної передачі історико-археологічних об'єктів від недієздатних гарантів охоронного режиму до життєздатних і юридично потужних національних парків.

Ключові слова: національний природний парк «Хотинський», історико-археологічні пам'ятки, городища.

Формування національної екомережі України і розширення територій національних природних парків деколи призводить до міжвідомчих колізій (зокрема між Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів і Міністерством культури, часто на місцевому рівні), що значно ускладнює можливості оптимального використання історико-археологічних об'єктів та їх належної охорони. При створенні національного природного парку «Хотинський» (Указ Президента України В. Ющенка 22 січня 2010 р. № 56/20-10) на його території опинилось чимало історико-археологічних об'єктів, частина з яких має статус пам'яток археології місцевого значення. Втім, при документальному оформленні земельних прав національним природним парком (надалі – НППХ) на надані йому території історико-археологічні пам'ятки ніде не фігурували, а колишніх формальних гарантів охоронного режиму – місцевих сільрад – це питання абсолютно не цікавило.

Територіально НППХ являє собою низку невеликих кластерних ділянок, розміщених по крутосхилах каньйону р. Дністра та його приток на загальній відстані 180 км із заходу на схід. Проте й тут відомо 7 формально охоронюваних місцевими громадами пам'яток: городище-святилище культури Луки-Райковецької в урочищі «Турецька криниця» біля с. Зелена Липа з ритуальним сухим колодязем 14-метрової глибини; городище трипільської культури та давньоруського періоду біля с. Перебиківці; городище ранньозалізного віку та культури типу Луки-Райковецької в ур. Щовб, с. Перебиківці; городище голіградської та типу Луки-Райковецької культур в

ур. Баба біля с. Бабин; городище культури Луки-Райковецької та давньоруського періоду в ур. Могила у с. Нагоряни; городище культур Луки-Райковецької та давньоруського часу в ур. Окопи біля с. Ломачинці (ймовірно літописне місто Кучелмін біля с. Галиця); городище давньоруського часу в ур. Щовб біля с. Непоротове [1]. Спірність їх охоронного підпорядкування наслідуює стан справ на інших пам'ятках, де у переважній більшості відсутні інформаційні анонси або залишилися лише безімненні бетоновані стовпчики.

Актуальність проблеми підсилює нині триваючий процес розширення території НППХ за рахунок суміжних лісових земель, земель запасу місцевих територіальних громад та інших за функцією ділянок. Під розширення підпадають наступні історико-археологічні пам'ятки: Дарабанське городище давньоруського періоду в ур. Щовб; Дарабанське городище голіградської культури в ур. Замчище, яке регулярно використовувалось носіями пізніших культур – обидва південніше с. Атаки; городище трипільської культури у с. Пригородок; городище трипільської та західноподільської скіфської культур біля с. Каплівка в ур. На валу; городище культури Луки-Райковецької в ур. Батарєя, с. Корнешти; городище-сховище західноподільської скіфської культури в с. Рухотин; городище давньоруського часу в ур. Галиця біля с. Непоротове (7 шт.).

У 2021 р. у зв'язку з доволі несподіваними пропозиціями обласної влади включити до складу НППХ землі колишнього Держспецлісгоспу Агропромислового комплексу ліквідованого Заставнівського району на територіальний «баланс» установи можуть бути передані ще 4 городища, розміщені як на лісових землях, так і у безпосередньому сусідстві на землях запасу: городище давньоруської культури в ур. Таборище біля с. Баламутівка; городище культури Луки-Райковецької в ур. Таборище, с. Баламутівка; відома Баламутівська печера в околицях однойменного села з наскальними малюнками доби мезоліту; городище давньоруського часу в ур. Хом, с. Василів. У всіх цих випадках вкрай невизначеним залишається юридичний бік справи передачі зазначених історико-археологічних об'єктів, який нині законодавчо не врегульований.

На відміну від нинішніх номінальних гарантів охоронного режиму – об'єднаних територіальних громад (ОТГ), – НППХ є державною установою загальнодержавного значення, яка, маючи власну службу державної охорони, реально здатна забезпечити належний режим збереження і раціонального використання історико-археологічних об'єктів для розвитку екотуризму у всіх іпостасях, залучаючи для їх реставрації та підтримання у належному стані кошти різних фондів, в т. ч. й іноземних грантів. Тому оптимальним є спрощення та де-дemonізація механізму «міжвидомчої» передачі історико-археологічних об'єктів до складу національних природних парків.

Проблематичними з т. з. існуючої надійності охорони і перспектив використання історико-археологічних об'єктів є землі територіальних громад – землі запасу придністерського регіону: вали і рови трьох так званих Траянових валів III–IV ст. н. е. у шийках меандр р. Дністра біля сіл Вороновиця, Макарівка та Грушівці (щодо яких Міністерство культури не наважилось взяти на себе відповідальність за прийняття позитивного управлінського рішення на

користь НППХ); городище часу західноподільської скифської, Луки-Райковецької культур та давньоруського часу в ур. Баба біля с. Ленківці; городище західноподільської скифської та Луки-Райковецької культур в ур. Паланка і Підмеття біля с. Кулишівка; городище трипільської та ранньозалізного віку культур в ур. Батирова поляна, с. Кулишівка; найтриваліше за безперервним існуванням городище трипільського часу в ур. Поливанів яр, с. Братанівка. Ці об'єкти з позитивним ефектом могли б використовуватись у системі екотуризму і підвищувати позитивний імідж регіону.

НППХ ініціативно цілком здатний ефективно використати унікальну для Західної України виробничу факторію варварської Європи пізньоримського часу [3] з вироблення скла, супутньо гончарного, залізоробного та ювелірного виробництв поблизу с. Комарів колишнього Кельменецького району. Це єдина відома давньоримська склоробня, розташована поза межами імперії [2, 3], що використовувалась у оточенні племен синхронної черняхівської культури. Тут же вперше виявлені руїни кам'яної споруди не виробничого характеру як елемент інфраструктури поселення. Для римської доби кам'яні будівлі відомі тільки в античному світі та у германських племен півночі Європи й Скандинавії. Це перша і єдина споруда, побудована із застосуванням каменю в черняхівській культурі [3]. На сьогоднішній день актуальним залишається питання відновлення облікової документації із виготовленням нового плану пам'ятки, визначення охоронних зон та режиму використання згідно Законів України «Про охорону культурну спадщину», «Про охорону археологічної спадщини».

На думку керівника розкопок О. В. Петраускаса, існує поки що примарна можливість створення музею-скансену, який міг би стати потужним туристичним магнітом для усього регіону. Він відзначає, що охорона і музеєфікація є компетенцією органів охорони культурної спадщини, а комарівська археологічна пам'ятка повинна набути статусу національної. На жаль, з часів незалежності держава практично не виділяє грошей на польові археологічні дослідження, які б дозволили отримати цінну і більш повну інформацію про цей археологічний феномен та належно зберегти його, нарікає дослідник. Музей може бути розширений за рахунок включення матеріалів відомого трипільського городища в ур. Поливанів яр. З цього одразу випливає логічний висновок про доцільність включення цього комплексу до дієздатної і фінансово спроможнішої установи, якою є НППХ.

Висновки. Для подолання організаційно-бюрократичних перепон, які існують в системі прийняття управлінських рішень щодо можливостей покращення справ охорони і оптимального використання історико-археологічних пам'яток, необхідні наступні кроки.

1. Вкрай важливим юридично-бюрократичним рішенням є перехід вітчизняної системи заповідної справи, зокрема існування **національних природних** парків, на прийняту у цивілізованому світі практику функціонування **національних** парків, які повноправно об'єднують у собі як природні, так і гуманістичні об'єкти чи комплекси.

2. Давно назрів час розширити спектр категорій об'єктів природно-заповідного фонду за рахунок введення проміжних, «гуманістичних» категорій, як-от парково-палацових та природно-історичних комплексів, які у більшості випадків існують лише де-факто і нелегітимно. Вали та рови городищ функціонують як природно-антропогенні утворення і мають тенденцію до повної натуралізації (оприроднення). Цим знімаються усі юридичні протиріччя між позитивними намірами та законодавчо зашкарубленими обмеженнями.

3. В оперативному порядку слід юридично закріпити необхідність передачі цінних історико-археологічних об'єктів від недієздатних гарантів охоронного режиму до життєздатних і юридично потужних національних парків, ліквідуючи подвійне підпорядкування і посилюючи відповідальність реальних охоронців.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Каталог пам'яток археології Чернівецької області, взятих під державну охорону. Чернівці, 1992. 62 с.

2. URL: <http://komariv.in.ua>.

3. Пустиннікова І. Давній Рим у бесарабській глибинці: як на Буковині вивчають римську склоробню. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-49432627>.

Vitalii Korzhyk
(Chernivtsi)

NATIONAL NATURE PARKS AND HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL SITES: PROBLEMS OF INTEGRATION

The article deals with the problem of the multifaceted functioning of national natural parks and historical and archeological sites, mainly hillforts. In the process of the continued widening of national parks, many valuable historical and archeological sites locate de facto on their territory, left without reliable protection by small guarantors and prospects for optimal use for the needs of ecotourism. As the example of the Khotynsky National Nature Park, the need to solve three main tasks is proved: – the transition of the domestic system of national nature parks to the global system of national parks; – to introduce new intermediate categories of natural fund, including park-palace and natural-historical objects; – to provide an opportunity for operative legal transfer of historical and archeological objects from incapable guarantors of the protection regime to viable and legally powerful national parks.

Keywords: *Khotynsky National Nature Park, historical and archeological sites, hillforts.*

**ІСТОРИЧНІ, АРХІТЕКТУРНІ, АРХЕОЛОГІЧНІ,
МИСТЕЦТВОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ КОМПЛЕКСІВ
ТА ОКРЕМИХ НЕРУХОМИХ ПАМ'ЯТОК І ОБ'ЄКТІВ
КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ**

УДК 904:908(447.46)

*Олександр Вєтров
(Кам'янка)***З ІСТОРІЇ ВОДЯНОГО «ЗЕЛЕНОГО МЛИНКА» В КАМ'ЯНЦІ:
СЕНСАЦІЙНА ЗНАХІДКА**

У статті подано історію та особливості побудови пам'ятника архітектури та містобудування «Водяного млина 1825 р.», який знаходиться у м. Кам'янка Черкаської обл.

Ключові слова: *пам'ятника архітектури та містобудування, водяний млин, «Зелений млинок», м. Кам'янка Черкаської обл.*

Водяні млини з'явилися дещо раніше від вітряків і відомі з джерел від середини XIII ст., але аж до XVI ст. їх було не так багато, а тому у більшості борошно й надалі мололи на жорнах (крім дрібних ручних, також на більших, що оберталося силою коней або волів). Найбільш інтенсивний розвиток будівництва водяних млинів припадає на першу половину XIX ст. [1].

Для стаціонарного млина вибирали місце, де на річці була можливість загатити греблю і подавати воду до вертикального колеса-привода, закріпленого на горизонтально встановленому валу. Колесо оберталося, оберталося й вал і через систему передач запускав у рух механізм молотби зерна. Такі водяні млини залежно від системи привода (подачі води до колеса), поділялися на пристрої з верхнім і нижнім боєм. У млинах із нижнім боєм, що називалися підсубійними (підсубійниками, підлідниками), колесо-привод оберталося під тиском течії, а в млинах із верхнім боєм – коречних (корчаках) – воно урухомлювалося водою, що жолобами подавалася зверху й спадала на лопаті-ковші. Подальший принцип дії механізму однаковий для всіх типів млинів. Закріплене на другому кінці вала палешне колесо, по ободу якого ритмічно розміщені кулачки (дерев'яні зуби), надавало руху веретену, зачіпаючи кулачками цівки баклуші, закріпленої на вертикальному металевому стрижні. З рухом вертикального вала оберталося верхнє жорно. Спідній камінь не рухався. Над жорнами був кіш для зерна, а борошно висипалося в спеціальний відсік. Увесь механізм молотби зерна встановлювали на невисокому помості.

«Зелений млинок» – це єдиний старинний історико-архітектурний пам'ятник м. Кам'янки, який має точну дату початку будівництва й оригінал документу про нього.

У фондах Державного архіву Черкаської області серед масиву документів Кам'янської економічної контори Давидових за 1825 р. знаходиться «Контракт с каменщиками на постройку Екатерининской

мельниці». По змісту він мало відрізняється від подібних документів сучасної епохи: «1825 года июля 10 дня мы нижеподписавшиеся Калужской губернии казенные крестьяне Василий Гаврилов и Ермолай Дмитриев договорились с Каменской экономической господина полковника Василия Львовича Давыдова конторой в том, что обязались мы построить своими мастеровыми самою прочною и чистою работою, в местечке Каменка возле Екатерининского пруда кирпичную мельничку, на указанном месте...

Мы должны вырыть своими работниками для фундамента яму, какая глубиною пять аршинов и положить фундамент из камня нашими работниками набитого, каково быть 10-ть саженой и на том фундаменте вымуровать мельницу... Мельница сия вышины должна быть 9,5 аршинов, ширина посередине 8 аршин.

Стены же должны муроваться от низа вверх на шесть аршин, в два с половиной, а выше шести в два кирпича, возле оной сделать кругом колоны шестнадцать и выштукатурить... За всю выше писанную работу платит нам помянутая контора денег восемьсот рублей ассигнациями и дает для наших работников квартиру с отоплением и стряпуху. От конторы в задаток при подписании сего контракта получили пятьдесят рублей,.. в чем и подписуемось за неумением грамоты знаком креста.

Василий Гаврилов.

Ермолай Дмитриев» [2].

Будувався млинок два роки. Він являє собою круглу цегляну двоповерхову башту на високому кам'яному фундаменті з парними пілястрами по фасаду першого поверху. Перекритий млинок дерев'яним куполом і залізним сферичним дахом, що закінчується декоративною прикрасою. Перекриття першого поверху дерев'яне, підлога цегляна [3].

Обміри пам'ятника в натурі повністю співпадають із зазначеними у контракті. Пізніше млинок стали іменувати «Зеленим» по кольору даху. Після розгрому повстання декабристів у народних переказах (і в родині Давидових) за пам'ятником закріпилася назва «Млинок Декабристів». У 20-их рр. ХХ ст. в офіційних документах ще інколи зустрічалася назва «Млинок Шервуда».

У млинку насамперед представляє інтерес сама споруда. Вона унікальна, оскільки не має аналогів. Враховуючи, що садибно-паркове будівництво на поч. ХІХ ст. велося комплексно, і побудова господарських будівель вирішувалися в одному ключі з основними спорудами, можна говорити про те, що водяний млинок набув не властиву для нього форму круглої башти і архітектурні деталі, що належать до класичного стилю саме у зв'язку з вищесказаним, оскільки традиційна і найбільш розповсюджена форма подібних побудов – прямокутна. Він органічно вписався в архітектурний ансамбль поміщицької садиби.

Водяний млин, побудований за проектом декабриста В. Л. Давидова, являє собою цегляну споруду, типу двох'ярусної ротонди на високому раскрепованому цоколі, з плоским куполом двоякої кривизни, завершеним вазоном. У пропорційному ладі пам'ятника прийнято співвідношення висоти до його діаметру 1:1. Вільне розташування споруди у парку, оглядовість з усіх боків зумовили ротондальну композицію, де перший ярус розчленований

вісьмома парними пілястрами тосканського ордера, що несуть високий антаблемент. Прямокутний вхід веде до зали з круглою колонадою, освітлений по периметру круглими вікнами, яким на фасаді відповідають такі ж круглі ніші. Барабан верхнього ярусу прорізаний чотирма симетрично розташованими напівциркульними вікнами, завершений карнизом простого профілю та великого виносу. Пам'ятник – унікальний витвір господарського призначення в стилі провінційного класицизму [4, с. 248].

Тривалий час призначення цієї споруди обговорювалося і заперечувалося багатьма дослідниками. Цікаву версію висував професор Українського державного університету дослідник-археолог Г. Я. Стеллецький. Вказуючи на приналежність В. Л. Давидова до масонства, Стеллецький припускав, що саме ідеї масонства спонукали господаря садиби створити спеціальне приміщення для засідання організаторів «Общества благоденствия», і башта була споруджена за зразком масонського знаку, який вишивався у членів ложі на білому фартусі: «храм премудрості» у вигляді круглої башти.

Масонський храм-башта мав притвор, до якого вели сім східців, які символізували сім смертних гріхів, їх «каменя» повинен був уникати. Одночасно вони нагадували про сім наук, які член ложі повинен був вивчати [5, с. 171].

Треба зауважити, що будь-яких документальних підтверджень тому, що тут відбувалися таємні наради, не існує. Це свідчить про те, що, збираючи матеріал про Кам'янку, автори багатьох статей використовували поширену форму народної творчості. Тобто інформація отримувалася від людей загалом сторонніх або ж нащадків тих, хто жив у кін. XIX ст. і по своєму переказував почуте від своїх рідних чи знайомих. Тому свідчення, взяті за основу багатьма літераторами, не можна визнавати достатньо обґрунтованими.

Таким чином, можна зробити наступний висновок: твердження Г. Я. Стеллецького про те, що башта-млин була збудована спеціально для таємних зборів по зразку масонської ложі нічим не підтверджується.

Млин, не дивлячись на чималу віддаленість, добре оглядався з усіх сторін і знаходився поряд із проїжджим шляхом. Оскільки члени масонських лож повинні були дотримуватися крайньої обережності, то видається сумнівним, щоб В. Л. Давидов влаштовував зустрічі з організаторами державного перевороту, у місці, яке привертає значну увагу.

«Зелений млинок» у той романтичний час, напевне був ще й одним із елементів садово-паркової композиції поміщицького парку. Він міг мати не тільки функціональне, а й символічне значення в ідеологічно-філософському каркасі сюжетної лінії пейзажного парку. Щоправда, своєрідність композиції таких парків ще досить малодосліджена.

Про «Зелений млинок» існують згадки у різних літературних творах, статистичних збірниках та ряді архівних документів. Зокрема, про водяний млин, при описі садиби поміщиків Давидових, писав український російськомовний письменник і публіцист, етнограф, історик, автор численних романів і наукових розвідок з минулого України Григорій Петрович Данилевський у своїй праці «Кам'янка (1821–1825 рр.) (Епізод із часів

Олександра І). 1881): «Зоряна ніч іскрилася на захопнених деревах і кущах, на даху будинку і садових галявинах. Околиця мовчала. Зрідка тільки знизу, через сад, доносився шум коліс водяного, на р. Тясмин, млина, який працював на всі камені, завдяки недавній повені ставка і річки». ... «Млин нам налагодив німецький майстер... Після його смерті машина стала. Тому і був запрошений І. І. / Джон / Шервуд...» [6].

Радянський письменник Іван Олексійович Новіков у своїй книзі «Пушкін в изгнании» (1959 р.) описує: «... На узгір'ї, пануючи над річкою і містечком, відкрився очам двоверховий поміщицький будинок і по обидва боки від нього численні служби. Флігель стояв прямо в саду, ближче до річки. Нижче його, біля греблі, стояв старий млин; красива вежа при вході нагадувала собою мавзолей» [7, с. 133].

А у книзі Олени Семенівни Берлянд-Чорної приводяться спогади сучасників В. Л. Давидова про те, що після висилки останнього 1826 р. за участь у підготовці грудневого виступу на Сенатській площі багато споруд прийшли в занепад, але з решти «...уцелел и каменский пруд, когда-то питавший водяную мельницу. От самой мельницы осталась круглая каменная башенка...» [8].

«Зелений млинок» після його побудови носив назву «Екатерининская мельница» тому, що знаходився «возле Екатерининского пруда» (тепер – «Писарський ставок»). Про це свідчать записи у «Журналі вихідних паперів Кам'янської економічної контори Давидових»:

«12 ноября 1842 г.

Каменской экономии.

По случаю, что сломалось в Екатерининской мельнице водяное колесо, то предписывается послать с волами в руднянский завод и взять там другое выбранное мирошником, а между тем заняться самому эконому дав нужных людей для подвески, а также какой окажется нужным лес доставить из Тарапуна [9].

У 1899 р. у Кам'янці побував приват-доцент Імператорського університету святого Володимира Андрій Лобода з метою збору матеріалів про перебування тут О. С. Пушкіна. У своїй статті «Пушкін в Кам'янці» він писав: «З ім'ям декабристів у Кам'янці поєднується оригінальний пам'ятник старовини, що стоїть і понині – старий водяний млин, що знаходиться трохи осторонь від садиби. Коліс та інших млинових приладів у ньому не видно. Він давно вже не діє і сумніваються, чи діяв він коли-небудь. Побудований із каменю та цегли, він нагадує якусь вежу і стоїть самотньо, наглухо забитий, як-то дивно виділяючись своїм незвичайним виглядом і похмурих мовчанням серед шуму, рухів проїжджої дороги і цукрового заводу. Носиться слух, ніби будівельник його видав декабристів, що збиралися в Кам'янці, і з тих пір млин занедбаний. Інші вказують на нього, як на місце таємних зібрань декабристів...» [10, с. 81-99].

Сумніви Андрія Лободи стосовно того, чи «діяв млин коли-небудь»? , можемо розв'язати записом в «Журналі вихідних паперів Кам'янської економічної контори Давидових»: «Мельница водяная каменная на ручье

Тарапунке покрытая железом об одном поставе одна, приносящая годового дохода за всеми расходами до 50 руб. серебра» [11, арк. 5].

Олександр Давидов у своїй книзі «Воспоминания. 1881–1955. Нью-Йорк. 1955» теж згадав про «Зелений млинок», але вже далеко пізніших часів: «Ліворуч від мосту через р. Тясмин, якщо їхати від Покровської сторони до Миколаївської, височіють великі будівлі цукрового заводу, біля воріт якого стоїть занедбаний водяний млин у вигляді невеликої білої вежі, у стилі російського ампіру, з червоною трояндою на верху даху» [12].

Навпроти «Зеленого млинка», через шлях, де зараз розташоване КП «ФОСК» «Атлант» у 30-их рр. XX ст. було глибоке провалля і смітник. У 1932 р. місцевий садівник Семен Кравченко висловив думку про перетворення його у сквер. Вийшла молодь на недільник, завезли землю, посадили і через день поливали деревця. І скоро на радість усім замість рудого провалля зазеленів молодий сквер.

Після Другої світової війни 1946 р. між конторою цукрозаводу і «Зеленим млинком», який знаходився в кутку біля містка, був розташований склад вугілля. Коли його використали, то прибиральниця контори Груня Шатковська за власною ініціативою розбила там квітники і клумби та разом зі своїми дітьми посадила ялинки. До млинка вела доріжка, з обох боків засаджена трояндами. Діти з річечки тягали воду й поливали квіти і молоденькі саджанці. Завдяки турботам і любові до квітів, Груня перетворила вугільний склад у райський куточок.

Весною 1947 р. до Кам'янки приїхав великий симфонічний оркестр, багато артистів, літераторів відмічати день смерті О. С. Пушкіна. У «Зеленому млинку» розвісили портрети декабристів, водили туди приїжджих туристів. Груню Шатковську фотографували на фоні її квітників, запрошували на вечір в чайну. Її дочка Аня з подругами прикрасили великий портрет О. С. Пушкіна гірляндю з соснових гілок та квітів. Усе це знімали для документального кіно» [13].

У 1948 р. на території цукрозаводу, поблизу «Зеленого млинка» розміщувався склад паливно-мастильних матеріалів. Усе це місце було загромаджене баками, брудними діжками з пальним. Через вузький прохід із території заводу сюди заїжджали автомашини на заправку. Працівникам контори, де пізніше був розміщений оздоровчий пункт, влітку не можна було відкрити вікон через випари, які поширювалися зі складу далеко за межі заводу. У зв'язку з цим, новий директор В. С. Римаренко вирішив перенести склад аж за кагатне поле, а на цьому місці розбити сквер. Шляхом проведення громадських суботників працівники підприємства очистили територію від залишків масла, горючих матеріалів, завезли добрива і посадили дерева – ялинки, липи, берези [14].

Струмок Тарапунка, який раніше протікав біля самого фундаменту млинка, 1952 р. у зв'язку з виробничими міркуваннями був відведений дещо далі, а на старому руслі був створений вже декоративний струмок [15, с. 55-56].

У 50-их рр. XX ст. цукрозавод працював на кам'яному вугіллі і в Кам'янці шлак і вапно були «модним» будівельним матеріалом. Високими

товстими стінами з шлаку були огорожені стадіон, цукрозавод (у тому числі й сквер біля «Зеленого млинка»). Туди можна було зайти лише з території заводу. Туристи ж могли розглядати старовинний пам'ятник архітектури лише через сіру, жакливо пористу стіну [16]. Пізніше у сквер зробили окремий вхід з вулиці. Таким чином «Зелений млинок» став доступним для відвідувачів, гостей Кам'янки, туристів із різних республік колишнього СРСР і зарубіжних країн [17]. До 125-річчя від дня народження П. І. Чайковського (1965 р.) згадані стіни були знесені, до цієї дати проведена реконструкція парку Декабристів і зроблено багато іншого.

Уже в 1970-ті рр. сквер біля «Зеленого млинка» став виглядати привабливішим. Біля краю струмка нахилили свої гілки верби та тополі. Своєю красивою кроною і товщиною стовбура (у два обхвати) увагу привертала тополя пірамідална. На території парку-скверу було висаджено групами ряд дерев і кущів. Загальний пейзаж доповнили окремі дерева липи серцелистої, білої акації, гостролистого клена [18, с. 41].

За майже два століття свого існування будівля «Зеленого млинка» зазнала відчутних змін. Млинок із плином часу ніби вріс у землю, і в наш час його цокольної частини практично не видно. Раніше «глухі» медальйони між пілястрами перерізані наскрізь, дані проведених обмірів показали, що вікна верхнього поверху дещо зміщені. Медальйон із зображенням страчених декабристів, вставлений в одну з напівкруглих глухих ніш, тепер знаходиться під нею, так як вона прорізнана у вигляді вікна. Головний хід закладений наглухо й існує тільки бічний.

З 2002 р. автор статті працював заступником міського голови м. Кам'янки. Після одного із природних стихійних лих, яке принесло значні руйнування у місті, особисто склав акти обстежень і направив їх до обласного центру. У результаті цього, після неодноразових поїздок до Черкас та прийому комісії у Кам'янці, були виділені кошти з обласного управління надзвичайних ситуацій. Це дало можливість збудувати нову сучасну огорожу скверу «Зеленого млинка» з облицювальної цегли.

Науковці Кам'янського державного історико-культурного заповідника та інші дослідники упродовж багатьох десятиліть вважали і досі впевнені, що найдавніший вигляд «Зеленого млинка» зафіксовано в 1899 р. на світлині фотографа-любителя, студента О. Т. Васильєва, який разом із приват-доцентом Імператорського університету святого Володимира Андрієм Лободою приїздили до Кам'янки збирати матеріали про перебування тут О. С. Пушкіна. Та як з'ясувалося зовсім недавно – це зовсім не так!

Нещодавно, у дореволюційному журналі «Нива» за 1914 р., мені вдалося виявити сенсаційну знахідку – світлинку картини російського художника-баталіста Нарциса Буніна (1856–1912) «Историческая мельница в Каменке, Киевской губернии... 1880 г.». Це найдавніше повне зображення не тільки самого «Зеленого млинка», а й самого містка-греблі з її приладдями [19] (рис. 1).

Пам'ятник архітектури «Водяний млин 1825 р.» внесений до Державного реєстру національного культурного надбання: пам'ятки містобудування і архітектури України [20].

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Масненко В. Млинарство, млини, мельники у часопросторі української традиційної етнокультури: перспективи для дослідження // Український млинологічний журнал. Київ. Вип. 1. 2011.
2. Контракт с каменщиками на постройку Екатерининской мельницы. Журнал исходящих бумаг Каменской экономической конторы Давыдовых. 1825 г. // ДАЧО. Ф. 315. Оп.1. Од. зб. 3.
3. Шкаліберда М. Млинок декабристів // Трудова слава. № 87. 21 вересня 1967 р.
4. Памятники градостроительства и архитектуры УССР. К.: Будівельник, 1986. Т. 4.
5. Стеллецький Г. Я. До історії Кам'янки часів О. С. Пушкіна. Статті та матеріали. К., 1938.
6. Данилевский Г. Каменка. Эпизод времен Александра I. 1821–1825 гг. М., 1881.
7. Новиков И. «Пушкин в изгнании». Кишинев, 1959.
8. Берлянд-Черная В. А. С. Пушкин и П. И. Чайковский. Музиздат, 1950.
9. Журнал исходящих бумаг Каменской экономической конторы Давыдовых. 1842 г. // ДАЧО. Ф. 315. Од. зб. 9.
10. Памяти Пушкина. Научно-исторический сборник. Составлен профессорами и преподавателями Императорского Университета Святого Владимира в Киеве. 1899.
11. Лобода А. М. А. С. Пушкин в Каменке.
12. Журнал исходящих бумаг Каменской экономической конторы Давыдовых // ДАЧО. Ф. 315. Од. зб. 21.
- Александр Давыдов. Воспоминания. «Каменка». 1881. Нью-Йорк. Июнь, 1955. 79 с.
13. Шатковская Г. На семи ветрах. Повесть. Воспоминания о детских и юношеских годах. Журнал «Самиздат». URL: http://samlib.ru/s/shatkowskaja_g_a/nasemiwetrakh.shtml; Шатковская Г. Путешествие в прошлое. Рассказ. Журнал «Самиздат». URL: http://samlib.ru/s/shatkowskaja_g_a/rasskazy.shtml.
14. За матеріалами колишньої краєзнавчої кімнати Кам'янського цукрового заводу. Архів Ветрова О.В.
15. Шкаліберда М. А. Кам'янка. На правах рукопису // Фонди КДІКЗ.
16. Ветров О. Польові й експедиційні дослідження.
17. За матеріалами колишньої краєзнавчої кімнати Кам'янського цукрового заводу. Архів Ветрова О. В.
18. Природа Черкащини / С. Л. Самарський, В. С. Головатюк, О. М. Дудник, О. Н. Моляка, В. Н. Сидоренко. Київ: «Урожай», 1971.
19. Нива. 1914 р. № 18.
20. Пам'ятки України. 1999. № 2–3.

*Oleksandr Vietrov
(Kamianka)*

HISTORY OF «THE GREEN MILL», THE WATER MILL IN KAMIANKA: SENSATIONAL FIND

The article presents the history and features of the construction of the monument of architecture and urban planning «The Water Mill of 185», which is located in Kamianka town, Cherkasy region.

Keywords: *monuments of architecture and urban planning, water mill, «The Green Mill», Kamianka town, Cherkasy region.*

Н. Бунинъ. Историческая мельница въ м. Каменкѣ Киевской губ., гдѣ Шервудъ раскрылъ заговоръ южно-русскихъ Декабристовъ.

Рис. 1. Світлина картини Н. Буніна, журнал «Нива», 1914 р.

УДК 711.4:94(477.43-21)

*Тетяна Герасимчук
(Кам'янець-Подільський)***ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТЛОВОЇ ЗАБУДОВИ М. КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО НА ПРИКЛАДІ ЖИТЛОВОГО БУДИНКУ РИНКОВОЇ ПЛОЩІ**

У статті розкрито історичні дослідження будинку за адресою пл. Польський ринок, 3; висвітлено традиції забудови центральної площі міста; зроблено опис планів міста в межах досліджуваної території; проаналізовано інвентарні справи та висвітлено сучасний стан об'єкту культурної спадщини.

Ключові слова: житлова забудова, дослідження, садиба, житловий будинок, м. Кам'янець-Подільський, площа Польський ринок, пам'ятка архітектури.

Формування житлової забудови м. Кам'янець-Подільського відбувалося протягом досить тривалого часу. В період правління литовських князів Коріатовичів, у 1374 р. була прийнята грамота про магдебурзьке право, якою Кам'янець прирівнювався до Європейського міста. За магдебурзьким правом місто звільнялося від влади місцевих правителів-землевласників і набувало нового правового статусу, отримувало самоврядність, судову незалежність і податковий імунітет, право власності на землю, пільги щодо торгівлі і ремесла [4, с. 63]. Грамотою магдебурзького права передбачалася традиційна магдебурзька забудова міста, зокрема ринкової площі.

Ринкова площа міста є просторовою рамою, в якій формувалося поняття міщанства, відбувалися пам'ятні події і заходи. В історичних містах та містечках ринкові площі були найважливішою частиною урбаністичного простору. Упродовж століть вони динамічно розвивалися, зосереджуючи у своїй структурі ключові функції міста. Створені у XVI–XVII ст. ринки стали основою впорядкування міського простору. Вони зазнавали різних перетворень – зникали старі та поставали нові функції, змінювались форми та масштаби площі, добудовувалися нові квартали, трансформувалися розміри та стилі забудови [11, с. 8-9].

Ринкові площі історичних міст та містечок, як правило, належать до культурної спадщини України. Вони сформовані периметром забудови, середринковим кварталом, важливим магнатськими та сакральними пам'ятками, і в своїй цінності мають історичну, містобудівельну, архітектурно-естетичну, емоційно-художню та наукову цінності. Містобудівельну цінність ринкових площ визначає планувальна схема, яка відображає систему розташування головних споруд міста, а також якості житлової забудови [11, с. 21].

Історична топографія м. Кам'янця-Подільського відображає місцеві особливості і європейські містобудівні норми, що проникали в усі сфери функціонування міста [3, с. 110]. За часів Коріатовичів головний ринок

сформувався як правильна геометрична структура [10, с. 61]. Головною архітектурною домінантою у формуванні ансамблю ринку була ратуша, яка символізувала життя цивільного та громадського життя міста, осередок самоуправління громади, де відбувалися засідання за присутності в'їта, лавників, бургомистра, райців, членів ради та ін. [1, с. 29].

Структура майдану-ринку відображає специфіку забудови м. Кам'янця-Подільського. Майдан мав багату та строкату внутрішню забудову – своєрідний середринковий та великий периметр майдану. Для вивчення та дослідження забудови внутрішньо ринкового кварталу майдану розглянемо історію житлового будинку за адресою площа Польський ринок, 3. Житловий будинок розташований на території Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець», в ареалі 1 «Історичний центр міста», в центральній частині Старого міста. Згідно з історико-архітектурним опорним планом Заповідника будинок входить до I кварталу (показано темно-червоним кольором), як пам'ятка національного значення під № 94 (рис. 1).

Житловий будинок побудований у XVIII ст. на місці більш ранньої будівлі у центральному кварталі площі Польський ринок.

Одне із найдавніших історико-архітектурних джерел – гравюра К. Томашевича (1673–1679 рр.) відображає забудову середньоринкового кварталу у вигляді скупчення одно- та двоповерхових будинків з двосхилими дахами. Це дозволяє припустити, що досліджувана ділянка на цей період була забудована (рис. 2).

Згідно ревізії навколо ратуші, що міститься в описі 1700 р. під № 8 (нумерація того часу) знаходиться будинок кам'янецького міщанина Теодора Філіповича. Раніше будинок належав Миколі Когляру і перейшов до Т. Філіповича відповідно права на спадщину. За документом зазначено, що «дім добре побудований; кімнат дві з кімнатами та мала земляна пивниця» [6, с. 316].

За описами 1734, 1739 та 1789 рр. середньоринковий квартал площі Польський ринок був щільно забудований і тут нараховувалося близько 23 будівель, перші поверхи яких були торговими лавками, а верхні поверхи – житловими приміщеннями. Забудова середньоринкового кварталу складалась з кам'яниць, домиків та двориків. У досліджуваній частині кварталу розташовувались будівлі, позначені здебільшого терміном «дом», тобто це були фахверкові чи дерев'яні будівлі на кам'яних фундаментах чи навіть високих поверхах, з наявними підвалами [5, с. 243-244].

Підтвердженням архівних матеріалів є плани Кам'янця останньої чверті XVIII ст. (1773 р. та 1793 р.), де досліджуваний будинок показаний квадратним в плані і формує червону лінію східної сторони середньоринкового кварталу. А також будинок зображений впритул до сусідньої південної будівлі (рис. 3).

На середину XIX ст. (1840 р.) досліджуваний будинок не змінював свою конфігурацію та мав № 569. А на плані 1884 р. показаний чіткий поділ на парцелі і досліджуваний будинок розташований впритул до сусідніх будівель з обох сторін (рис. 4).

Кресленик цього періоду доповнює існуючу інформацію. Будинок триповерховий, квадратний в плані з флігелем. На першому поверсі будинку зі входами з боку ринку розміщені крамниці з глухими дверними заповненнями та наскрізним проходом у двір садиби. Другий і третій поверх – житлові квартири. Перший поверх відділений від другого профільованим карнизом. На другому поверсі по центру знаходився балкон. Обабіч балконних дверей розташовувались по два віконних прорізи. Над вікнами першого і другого поверхів влаштовані сандрики прямокутної форми.

Згідно з креслеником до західного фасаду будинку у південній частині двору добудований флігель. На першому рівні північного фасаду розміщувались три дверні прорізи з лучковими перемичками. Другий рівень цього ж фасаду нараховує 6 прямокутних віконних прорізи та два дверних прорізи по боках, а також дерев'яну галерею уздовж фасаду, на яку ведуть зовнішні сходи (рис. 5).

Історик О. Прусевич у своїй книзі «Кам'янець-Подільський. Нарис історичний» стверджує, що в середньоринковому кварталі зі сторони «суконки» (східна сторона площі) знаходилась аптека Криницького з 1831 р., а пізніше Сіцінського [12, с. 25]. Проте, достовірно визначити чи досліджуваний будинок мав причетність до вищезгаданого закладу неможливо.

Згідно інвентарної справи 20-их рр. XX ст. почерговими власниками ділянки були громадяни Фейблг Й., Шварц Г., Шелестер Б. та Меламуд Г., а будинок мав адресу вулиця Наришкінська, 6. У листопаді 1922 р. будинок було денационалізовано [2, арк. 3].

Акти обстеження будинку 1923 р. інформують про те, що триповерховий будинок з металевим дахом побудований у 1845 р. (в акті серпня 1923 р. – дата побудови вписана 1862 р.). У документі зазначаються параметри будинку 12х13,4х9,8 м та згадується проїзд посередині будинку з параметрами 1,5х3,8х13,4 м. Загальний об'єм досліджуваного будинку 1583,17 м³ [2, арк. 15]. У будинку нараховувалося 6 квартир [2, арк. 39]. Також згідно вищезгаданого акту, на території парцелі знаходився двоповерховий флігель, вкритий металевими профлістами, із габаритними розмірами 9,8х5,1х2,4 м. Флігель об'ємом 321,68 м³ умовно ділився на дві частини: житлова та холодна, зайнята службами. Окрім вище зазначених будівель на території садиби був ще кам'яний льох-склеп площею 78,7 м² та об'ємом 196,6 м³, сарай та ретирада (надвірний туалет) [2, арк. 15].

Довідка 1924 р. окрім опису будинку та прибудови (флігеля) подає опис дерев'яного сараю вкритого гонтом із розміром 2,1х2,1х4,3 м та загальним об'ємом 233,1 м³ [2, арк. 6].

Документи 1929 р. інформують, що площа садибної ділянки 309 м² [2, арк. 28]. У цей період в центральній частині головного фасаду будинку, на другому поверсі, знаходився балкон, який потребував ремонтних робіт із заміни дерев'яних балок на металеві та заміни пошкодженого дерев'яного перекриття [2, арк. 33].

У 1930 р. домоволодіння по вул. Наришкінській, 6 триповерховий будинок належав Меламуду Ф. та Шухгальтеру Л. і містив на першому поверсі 3 торговельні лавки площею 21,8 м², 12,8 м² і 13,1 м² [2, арк. 42]. За

генеральним планом садиби, досліджуваний будинок займав половину ділянки і формував її східну частину; у південно-західній частині садиби розміщувався прямокутний флігель, який примикав до південно-західного кута будинку; північно-західну сторону садиби займав двір, на західній межі якого показаний сарай [9, с. 40].

Іконографічні матеріали довоєнного періоду фіксують будинок двоповерховим з наскрізним проходом посередині та двоповерховим флігелем у південно-західному куті.

У часи Другої світової війни житлова забудова внутрішнього ринкового кварталу була зруйнована, вцілілим залишився лише досліджуваний нами будинок. У післявоєнний період будинок було реконструйовано, як багатоквартирний житловий будинок з влаштуванням вікон на північному фасаді (рис. 6).

Постановою РМ УРСР від 6.09.1979 р. № 442 житловий будинок на пл. Польський ринок, 3 було включено до списку пам'яток архітектури УРСР (охоронний № 1630). Жилий будинок, XVIII ст., зберіг свою автентичність і характеризує забудову центральної площі Старого міста із збереженими нашаруваннями перебудов впродовж XVIII–XIX ст. та відіграє вагомий роль в навколишньому середовищі. На сьогодні цікавим елементом будівлі є вмонтована білокам'яна плита у вигляді «всевидячого ока» на головному фасаді будинку, проте походження її, на жаль, ще не досліджено (рис. 7).

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Будзей О. Вулицями Кам'янця-Подільського. Львів, 1992. С. 29.
2. Інвентарна справа на домоволодіння по вул. Нарішкінській, 6. Фонди НІАЗ «Кам'янець».
3. Історико-архітектурний опорний план, проект зон охорони та визначення меж і режимів використання історичних ареслів м. Кам'янця-Подільського. Кн. I. Т. I. Ч. I / НППКЦ «Донжон». К., 2010. 361 с. Фонди Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець», науково-технічний архів, інв. № 3982.
4. Крамар С. І. Місто Кам'янець-Подільський у XIV–XVIII ст.: магдебурзьке право, судочинство та самоврядування громад. Історико-правовий нарис. Кам'янець-Подільський: ПП «Медбори-2006», 2010. С. 63.
5. Крикун М. Г. Український археологічний щорічник. Вип. 2. Т. 5. К.: Наукова думка, 1993. Ілюстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. С. 243–244.
6. Петров М. Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII–XVIII ст. Кам'янець-Подільський: Абетка–Нова, 2002. Опис Кам'янця-Подільського, складений в замку, в суботу, після свята Благочестивої Марії 1700 року від народження Христа. С. 316.
7. Пламеницька Є. М. Наукова інвентаризація забудови і території Кам'янець-Подільського історико-архітектурного заповідника. Розділ 2. Попередні роботи. Т. 1. Кн. I. Кварт. I. К., 1985 р. Фонди НІАЗ «Кам'янець», шифр 3856. С. 9–12.
8. Пламеницька О. А. Історико-архітектурне дослідження Кам'янця-Подільського. Наукові рекомендації до історико-архітектурного опорного

плану міста і проектних зон охорони пам'яток історії і культури. Т. 4. Ч. 1, К-1987. Фонди НІАЗ «Кам'янець», шифр 3874.

9. Пламеницька О. Ескізний проект регенерації кварталу I Старого міста Кам'янця-Подільського. Т. II. Фотоматеріали. К, 1993. С. 40. Фонди НІАЗ «Кам'янець», шифр 3388.

10. Пламеницька О. Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2005. С. 61.

11. Рибчинський О. Ринкові площі історичних міст України: монографія. Львів: Видавництво Старого Лева, 2016. 776 с.

12. Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. K-W., 1915. P. 25.

Tatiana Gerasimchuk
(Kamyanets-Podilsky)

HISTORICAL RESEARCH OF APARTMENT BLOCK OF KAMIYANTS- PODILSKYI TOWN ON THE EXAMPLE OF APARTMENT BLOCK ON THE MARKET AREA

The article reveals historical research of the house at Sq. Polskyi Rynok, 3; the building traditions of the central city square are highlighted; a description of city plans within the study area is made; inventory is analyzed and the current state of the cultural heritage site is highlighted.

Keywords: apartment block, research, estate, residential building, Kamyanets-Podilskyi, Sq. Polskyi Rynok, architectural monument.

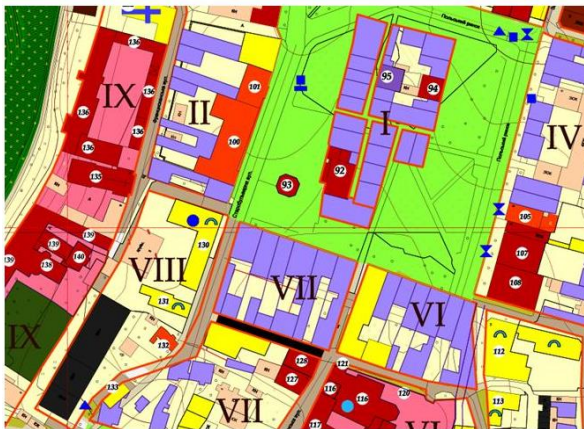

Рис. 1. Історико-архітектурний опорний план. Фрагмент. Історико-архітектурний опорний план, проект зон охорони та визначення меж і режимів використання історичних ареалів м. Кам'янця-Подільського. Книга I. Т. I. Ч. I / НПККЦ «Донжон». – К., 2010.

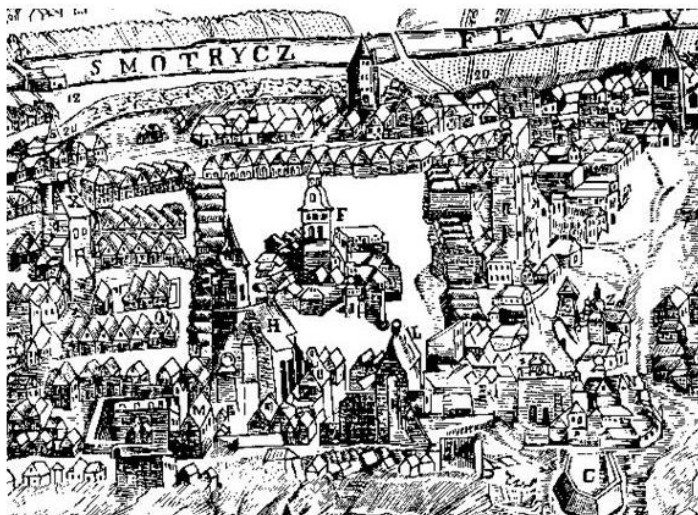

Рис. 2. Гравюра К. Томашевича 1673–1679 рр. Фрагмент. Є. Сіцінського «Город Каменец-Подольский». – К. – 1895.

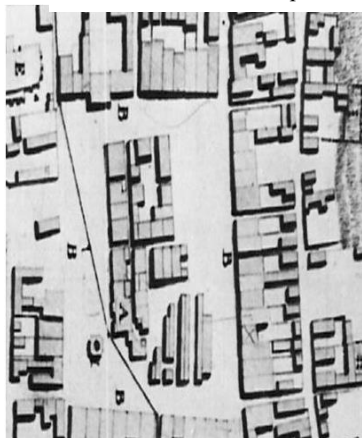

Рис. 3. План міста 1773 р.
Фрагмент. Фонди НІАЗ
«Кам'янець»

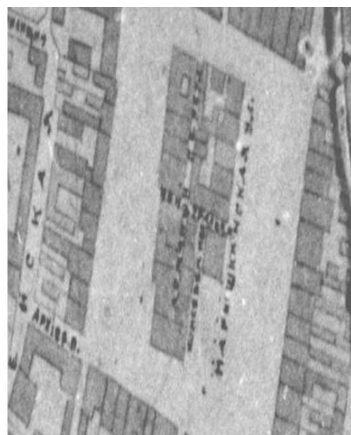

Рис. 4. План міста 1884 р.
Фрагмент. Фонди
«Кам'янець»

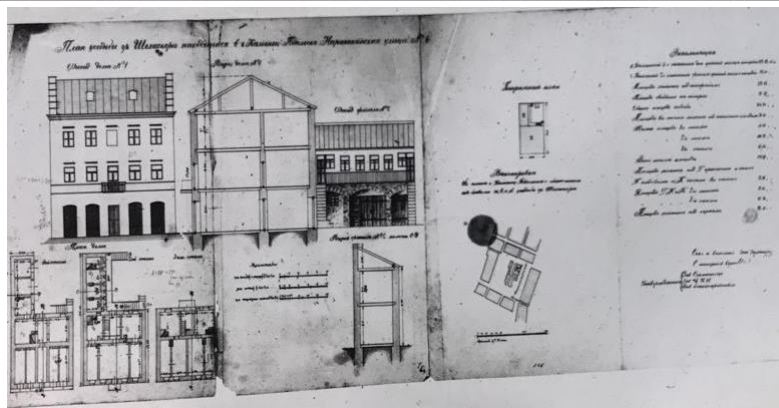

Рис. 5. План домоволодіння по вул. Нарішкінській, 6. Пламеницька О. Ескізний проєкт регенерації кварталу I Старого міста Кам'янець-Подільського. Том II. Фотоматеріали. – К., 1993. – С. 40.

Рис. 6. Фото будинку 1980-их рр. Південний фасад. Пламеницька Є. М. Наукова інвентаризація забудови і території міста Кам'янець-Подільського історико-архітектурного заповідника. Розділ 2. Попередні роботи. Т. 1. Книга 1. Квартал III., К. – 1985.

Рис. 7. Сучасний вигляд будинку.
Головний фасад

УДК 726.04/5.04:908(477.41)"1861/2021"

*Олександр Горбовий
(Переяслав)*

**РУЇНИ ІЛЛІНСЬКО-КИРИЛІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ
У С. ЦИБЛІ БОРИСПІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ:
ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ
(1861–2021 РР.)**

У статті розглянуто минуле та сьогодення руїн Іллінсько-Кирилівської церкви у с. Циблі на Переяславіщині, окреслено перспективи її використання у культурному просторі України.

***Ключові слова:** Переяславіщина, туризм, кінематограф, культура, релігія, музей.*

У 2021 р. виповнюється 160 років від побудови першої мурованої православної церкви у с. Циблі на Переяславіщині. На сьогодні від неї залишилися лише руїни на острові, який знаходиться неподалік лівого берегу Канівського водосховища. Її історія – це невід’ємна частина українського християнства та релігійного життя місцевого населення. Сучасність пам’ятки сповнена тривоги за її майбутнє, але ще залишається простір для пошуку перспектив розвитку об’єкту культури.

Мета роботи: доповнити та узагальнити історію Іллінсько-Кирилівської церкви у с. Циблі, розглянути перспективи її використання у культурному середовищі України.

Одним із перших нині відомих науковців, який хоча б побіжно звернув увагу на історію православного віросповідання у с. Циблі, був історик-архівіст, дослідник Полтавщини, секретар Полтавської губернської вченої архівної комісії (1903–1917 рр.) Іван Францович Павловський (1851–1922 рр.). У 1916 р. він видав матеріали про минуле Полтавської єпархії, у яких розглянув проблему захоплення ружних земель, у тому числі циблівських. Зокрема, він частково опублікував та стисло проаналізував переписку між Полтавською духовною консисторією, Полтавським губернським правлінням та графом Сергієм Петровичем Рум’янцевим (1755–1838 рр.) з приводу суперечок навколо церковного землеволодіння у с. Циблі у 1820–1829 рр. [17, с. 122-123].

На початку ХХ ст. процес вивчення циблівського храму суттєво активізувався. У 2006 р. Микола Іванович Бойко старший науковий співробітник НІЕЗ «Переяслав», житель с. Цибель встановив дату заснування Іллінсько-Кирилівської церкви із статистичних матеріалів початку ХХ ст. Також він висвітлив на основі спогадів старожилів історію місцевого релігійного життя від часів козацтва і до періоду переселення села [6, с. 106-108]. У 2007 р. співробітники НІЕЗ «Переяслав» Людмила Миколаївна Набок та Олександр Володимирович Колибенко у короткій інформаційній довідці зібрали важливі відомості про головні віхи у розвитку старого храму. Вони користувалися повідомленнями селян, а також увели у науковий обіг

матеріал із низки періодичних та статистичних видань кінця XIX – початку XX ст. [16, с. 161-162]. У 2007 р. цибличанин, вчитель історії та красзнавець Михайло Прохорович Лесик надрукував книгу про історію села Цибли (перевидана у 2011 р.). У ній присутні окремі нариси із церковного життя, які сформовані із розповідей місцевих жителів [13, с. 12, 41-43]. У 2012 р. Наталія Григорівна Ткаченко, завідувач Музею історії Української Православної церкви НІЕЗ «Переяслав», зі слів очевидців описала хід будівництва нової цегляної Іллінської церкви у часи незалежної України [26, с. 122-125].

Археологічне значення місцевості розкрито у працях Валентини Олексіївни Петрашенко та Віталія Костянтиновича Козюби [19, с. 266-267, 290], Дмитра Адольфовича Тетері та Олександра Васильовича Юрченка [24, с. 458-459], Д. А. Тетері та Олексія Стефановича Якименка [25].

Розкриття теми потребує узагальнення напрацювань попередників, аналізу та переосмислення уведених ними до наукового обігу джерел та залучення нових матеріалів. Зокрема, у статті вперше у контексті запропонованої проблеми використано відомості із Центрального державного історичного архіву України [27], Переяслав-Хмельницького районного архіву [5], люстрації королівських земель Речі Посполитої (1622 р.) [3], усних свідчень респондентів із с. Цибли [4; 10], деяких статистичних [18], періодичних [1-2; 9; 15; 23] та картографічних [11] видань, вебсайтів [8; 14; 20-21; 28-29].

Отже, ще на початку XIX ст. окремі елементи минулого церкви у с. Цибли стали складовою регіональних релігієзнавчих студій. На початку XX ст. вони виокремилися у самостійний напрям, який розроблявся у межах спеціальних тематичних розвідок працівниками НІЕЗ «Переяслав», красзнавцями та археологами. Їх стараннями на сьогодні склалася достатньо цілісна картина історії цибливського храму. Проте, вона не позбавлена «білих плям» та ще не інтегрувала у себе всього масиву інформації по темі. Зокрема, залишається відкритим питання сучасного стану пам'ятки та подальших перспектив її використання у культурному середовищі України. Джерельна база теми суттєво розширена матеріалами різнопланового характеру, які дозволяють додатково збагатити її наукове значення.

Археологи встановили, що на острові, на якому знаходяться руїни першої мурованої Іллінсько-Кирилівської церкви, спостерігається давня поселенська традиція. Географічне утворення розташоване у затопленій заплаві колишньої р. Дніпро на південний захід від нового села (рис. 1, чорним хрестиком позначений зруйнований храм). Острів видовжений з півночі на південь, відіраний від берега у південній частині каналом. На півночі та сході його омиває заболочена затока Дніпра (колишня р. Цибля), а на заході – водосховище. Висота підвищення над заплавою становить 0,5–3 м, довжина – 1,4 км, ширина на півночі – 0,1 км, а на півдні – 0,3 км. Залишки церкви збереглися на виступі найвищої південно-західної частини острова. Його береги інтенсивно розмиваються, особливо з західного боку [19, с. 266; 24, с. 458].

Описаний вище острів у літературі згадується під назвою «урочище Церква». Його археологічне дослідження розпочалося 1979 р. експедицією «Славутич», яку очолював Дмитро Якович Телегін. На ньому проводили рятувальні розкопки Анатолій Павлович Савчук (1980–1981 рр.) та Лівобережно-Дніпровська слов'яно-руська експедиція ІА НАНУ під керівництвом Олега Васильовича Сухобокова (1995 р.). Пам'ятку обстежували Яготинсько-Переяславський загін експедиції «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР» (1985 р.), Канівська експедиція ІА НАНУ (1994 р.), неодноразові експедиції Переяслав-Хмельницького заповідника (1980–2005 рр.) [24, с. 458; 19, с. 266].

У результаті проведених науковцями робіт на означеній території знайдено артефакти трипільської (IV–III тис. до н. е.), пшеворської (рубіж III–II ст. до н. е. – V ст. н. е.), черняхівської (III – початку V ст.), пенківської (середина IV – VII ст.) сахнівського типу волинцівської (остання чверть I тис.) матеріальних культур, давньоруського часу (X–XIII ст.) та пізнього Середньовіччя (XVII–XVIII ст.). Зокрема, А. П. Савчук розкопав зруйновані водосховищем залишки черняхівського житла (північно-західна частина острова) та давньоруського помешкання з піччю (XI–XII ст., південніше церкви) тощо. Археологи обстежили давньоруське поселення X–XIII ст. площею близько 5 га, на якому знайшли фрагменти гончарного посуду, сокиру, натільні хрестики, хрести-енколпіони, скроневі кільця, підвіски (на одній із них зображено тризуб), посріблений браслет та інші артефакти. З часів козацтва до нас дійшли колекція люльок XVII–XVIII ст. (80 цілих та фрагментованих засобів для куріння, а також 57 окремих шматків із них), уламки кераміки та кахель, знаряддя праці тощо [19, с. 266–267, 290; 24, с. 458; 25, с. 127].

Загалом дослідники пов'язують виникнення старого нині затопленого с. Циблі із колонізаційним рухом кінця XVI – початку XVII ст. Вони датують перше писемне повідомлення про нього 1634 р. і пов'язують його з твором французького інженера Г. Л. де Боплана [13, с. 12; 26, с. 122]. У ході додаткових пошуків вдалося встановити, що назва села також згадана у документі 1622 р. Згідно з люстрацією королівських земель Речі Посполитої у Переяславському старостві нараховувалося 25 сіл та хуторів. Один із населених пунктів називався «Cyble» (Циблі) [3, с. 132].

М. П. Лесик пише, що на нинішньому острові спочатку було кладовище, а поселенці розмістилися на пагорбах болотистої місцевості, яка у подальшому у селі стала називатися куток «Село» (рис. 1, ймовірно це ділянка, яка на водосховищі позначена червоною штриховкою). На високому пагорбі, вглибині лісу селяни збудували першу церкву, яка була дерев'яною. Пізніше поховання перенесли на схил старого берега р. Дніпро, а острів заселився і став називатися куток «Слобода» (рис. 1, виділений червоною штриховкою). У середині XIX ст. на ньому побудували найдавніший сільський кам'яний храм. Після його спорудження замість дерев'яної церкви на місці її престолу до 1940 р. стояла капличка з дерева, у якій місцеві жителі ставили свічку [13, с. 12].

У статистичних матеріалах середини XIX ст. зазначалося, що дерев'яну церкву у с. Циблі спорудили у I половині XVIII ст. [18, с. 108]. Її престол висвятили на честь святого пророка Іллі (храмове свято відзначалося 2 серпня), а тому у документах церкву називали Іллінською. У 1738 р. вона вже згадувалася у відомості про школи та учнів у новоствореній Переяславсько-Полтавській семінарії при Архієрейському Переяславському будинку [7, с. 545; 30, с. 388-392].

У 1746 р. писарі проводили церковно-приходську ревізію Переяславської протопопії. Вона дозволяє оцінити стан Іллінської церкви с. Цибель на тому етапі. До її парафії належало 75 дворів із 115 хатами. Із них козачих – 35 дворів із 63 хатами, мужиків посполитих – 29 дворів із 41 хатою, безземельних бобилів – 11 дворів із 11 хатами. Споруда уже була старою зовні та всередині, при сильному дощу протікала. У її старій дзвіниці було 7 малих дзвонів. Вона не мала ніяких ґрунтів. Церковний причт складався із священника, дячка та паламаря. Циблівчани платили їм гроші за проведення треб (вінчання, похорони тощо). Також священник отримував від парафіян, які займалися землеробством, по півчетверика зерна на рік. Дячку селяни сплачували 2 руб. рокового з парафії [27, арк. 73-77].

У 1820 р. головний управитель помість графа С. П. Рум'янцева (1755–1838 рр.) Корбелецький передав Іллінській церкві у с. Циблі 16 десятин 1318 сажнів ружної землі на трьох ділянках. У 1828 р. парафіяни циблівського храму пожертвували йому на ругу ще 19 десятин орної землі [17, с. 122-123].

У 1861 р. [22, с. 202] (за іншим джерелом – у 1862 р. [12, с. 457]) у с. Циблі побудували першу муровану церкву на кошті колезького секретаря Кирила Оплячка [12, с. 457]. Вона мала видовжену форму зі сходу на захід, яка нагадує корабель, і ділилася на чотири відділення (рис. 2). На сході, ймовірно, знаходилася одноярусна і тепла ризниця, яка мала вхід для священника. Далі йшла основна або центральна частина церкви - двоярусна, з великим іконостасом на два виходи (південний та північний), високими вікнами, які також виходили на північ та південь. Її вінчали 5 бань із позолоченим хрестом. Середня з них – велика, а інші 4 – менші. Бані та покрівлю храму вкривала зелена бляха. Третя частина – видовжена, одноярусна, з великими вікнами. Старожили називали її «храмова зала» (можливо, трапезна). Завершувала архітектурну композицію дзвіниця із позолоченим хрестом на верхівці. З неї вів ще один вихід – на захід. Вона стояла на дубових пеньках, оскільки під час весняної повені вода із двох боліт, що знаходилися неподалік, підходила під саму церкву [6, с. 107].

Святиню будували декілька років, кладку робили із рожевої цегли на вапняному розчині, який складався з води, молока та яечних жовтків. Цеглу привозили волонери підводами з Андрушівської пристані та м. Переяслав. Навколо церкви стояла дубова огорожа. Храм мав розкішний інтер'єр: позолочені хрести та хоругви, настінні панно та картини на релігійну тему, триярусний іконостас з дорогими іконами, два крилоси для церковного хору з різьбленням та позолотою, центральне панікадило на позолоченому цепу опускалося та піднімалося за допомогою спеціального пристрою тощо. У ній

висвятили два престоли: традиційний на честь святого пророка Іллі, а також Свято-Кирилівський (у приділі) [13, с. 42].

У подальшому в джерелах мурована церква називається не Іллінська, а Кирилівська, хоча населення по старій звичці використовувало попередню назву. У березні 1864 р. парафіянський причт відкрив церковно-парафіянську школу у домі причетника. У ній навчалось 15 учнів чоловічої статі [9, с. 154, 157]. Станом на 1902 р. повідомляється, що при церкві знаходилася сторожка та бібліотека, школа грамоти, дім для квартири священника. Парафіян у ній нараховувалося 922 особи чол. статі та 867 осіб жін. статі [12, с. 457]. У 1912 р. парафія храму включала в себе 15 привілейованих осіб, 5 міщан, 1124 козаків та 758 селян [22, с. 202].

Радянський період нашої історії характеризувався запровадженням войовничого атеїзму та репресіями проти релігійних діячів. У 1935 р. було арештовано циблівського священника Браташевського. Його діти (Жорж, Костянтин, Віталій, Марія, Олена) разом з його дружиною Марією змушені були виїхати з села. Весною 1936 р. районна бригада по боротьбі з релігією приїхала і потрощила церковне майно. Храм перетворили на склад для зерна. Улітку 1937 р. циблівські комсомольці за наказом з району зламали верхню частину купола на дзвіниці [13, с. 42-43].

У роки німецько-радянської війни церкву відновили. Селяни встановили на банях дерев'яні хрести, на місці дзвіниці закріпили ланцюгом на перекладині величезний залізний балон від зрідженого кисню. Віруючі прикрасили приміщення храму, обладнали вівтар, спорудили кілька виносних хрестів і хоругви. У такому вигляді він проіснував до початку 1960-их рр., коли комуністична влада знову його закрила [6, с. 108]. Навіть, у такому стані церква викликала захоплення у мешканців села. Зокрема, уродженка с. Циблі (1937 р. н.) Анастасія Юхимівна Трімпол говорила: «Ох і гарна церква! Ох і гарна! Вона сійчас стоїть залита у воді. Залили. Оце водосховище Канівське від Дніпра. Гарна церква була!» [4, 52 хв. 40 с. – 52 хв. 55 с.].

12 серпня 1963 р. Рада Міністрів УРСР прийняла Постанову № 929 «Про заходи по переселенню населення і перенесенню на нові місця будівель і споруд у зв'язку з будівництвом Канівської гідроелектростанції». Цей документ започаткував підготовку до очищення чаші Канівського водосховища, яке наповнили водою у 1972–1976 рр. Воно розміщується на берегах р. Дніпро в верх по її течії від м. Канева до м. Києва. Його довжина становить 123 км, а площа – 675 км². У зв'язку зі створенням штучної водойми старе с. Циблі підлягало перенесенню. У 1967–1972 рр. неподалік від нього будівельні організації спорудили для переселенців нове експериментально-показове село, яке теж назвали Циблі (рис. 1). Всі споруди колишнього села намагалися перемістити або знищити. Проте, стара мурована Іллінсько-Кирилівська церква була занадто міцною, а тому вона частково залишилася на своєму місці. У результаті її руїни стали частиною східного узбережжя Канівського водосховища та південно-західних околиць нового с. Циблі.

У 1972 р. місцеві керівники передали культову споруду Переяславському районному товариству мисливців та рибалок. Його члени повинні були відремонтувати її та використовувати для діяльності своєї

організації [5, арк.147]. Проте, сподівання чиновників не справдилися. Переселенка із с. Зарубинець, секретар сільської ради у новому с. Циблі Софія Федорівна Сорокова розповіла, що при її переїзді у село церкву ще вкривав дерев'яний дах. Невідома особа підпалила його, коли вона ще працювала у сільській раді. Разом з ним згоріли всі конструкції з дерева, залишилися лише муровані стіни [10, 155 хв. 45 с. -156 хв. 40 с., 158 хв. 55 с. – 159 хв.].

У червні 1995 р. цибливчани створили церковну парафію у своєму селі. 4 грудня 1998 р. чиновники зареєстрували її у статистичному Управлінні Міністерства Юстиції. Богослужіння відбувалися у пристосованих приміщеннях. У 1996 р. православна община почала клопотати про будівництво церкви у с. Циблі, але через брак фінансування справа довго не рухалася. У 2004 р. сільська рада с. Циблі виділила ділянку землі у центрі села для нової церкви. Архієпископ Митрофан її освятив. У 2006 р. громада своїми силами заклала фундамент і звела цоколь релігійної споруди, виготовила проектну документацію. У наступні роки будівництво через нестачу коштів майже не велось. У червні 2010 р. воно відновилося за фінансового сприяння місцевого бізнесмена Петра Ілліча Боярина та інших небайдужих осіб. Храм зведений за проектом вітчизняного архітектора Георгія Рогожина. Церква – хрестоподібна, однокупольна, цегляна (рис. 3). Її також освятили на честь святого пророка Іллі [26, с. 123-125]. У 2015 р. переяславські живописці Любов Трубецька, Олександра Федорук, Олександр Сузь та київська художниця Олександра Лотиш виконали розпис церкви. Митці прикрасили її у стилі, який подібний до розпису Володимирського собору у Києві [15, с. 8].

Від Канівського водосховища постраждала не лише Іллінсько-Кирилівська церква. Воно також підмиває Преображенський храм колишнього с. Гусинці на Бориспільщині. Поміщик Іоан Сулима побудував його 1822 р. [12, с. 441; 22, с. 185]. Він виконаний у стилі класицизму, хрестово-купольний, одноапсидний, з чотириколонними портиками по північному і південному фасадах. Головний вхід розміщений з західного боку. Баня зведена на восьмигранному світлонесучому барабані. Перед Другою світовою війною радянська влада організувала у храмі військовий склад. Під час німецької окупації 1941–1943 рр. селяни відновили у ньому богослужіння. Після війни він продовжив працювати, але через деякий час влада знову його закрила і перетворила на шкільний спортивний зал [8].

1969 р. перед затопленням Гусинець голова сільської ради розпорядився відремонтувати церкву. За це він отримав сувору догану від Київської обласної ради. Після створення Канівського водосховища у колишньому центрі села залишилися два острівці. На меншому з них (південний), за 200 м від лівого берегу була розташована Спасо-Преображенська церква із дзвіницею (рис. 4). Він часто затоплювався, але люди продовжували час від часу відвідувати храм. У липні 2002 р. священники Іонівського монастиря з Києва відслужили у ньому літургію. У 2008 р. благодійний фонд «Богуслав» виступив з ініціативою відбудови релігійної споруди. У тому ж році його члени створили та зареєстрували громаду Преображенської парафії УПЦ (МП). У листопаді 2008 р. спеціалісти ОП «Укрбудрозвідування» провели інженерно-геологічні дослідження

території. У грудні співробітники Київського національного університету будівництва та архітектури обстежили технічний стан пам'ятки. У червні 2009 р. Сошниківська сільська рада оформила на релігійну громаду Преображенської парафії УПЦ (МП) м. Борисполя право власності на церкву. Уже у вересні 2009 р. почалися роботи по відновленню храму й дзвіниці. Зокрема, будівельники об'єднали два острівці в один, завезли на нього 440 т піску та 82 т щебню, велику площу його території виклали ламаною гранітною плиткою, із північного боку проклали міст до лівого берега тощо. У 2012 р. відбудова сакрального архітектурного комплексу в цілому завершилася (рис. 5). Тоді ж художник-мозаїст із с. Вороноків Володимир Черпак прикрасив церкву ззовні мозаїчним панно «Воскресіння Хрестове». За неофіційними даними на відновлювальні роботи потратили до 1,5 млн. дол. [8].

Варто відзначити, що цибулівчани також розглядали варіант реставрації старої Іллінсько-Кирилівської церкви, але врешті відмовилися від нього. С. Ф. Сорокова розповідала: «Ну, планувалося, щоб була ж церква. Усе-таки ж село, а немає церкви. Давайте відновимо ту [стару Іллінсько-Кирилівську – О. Горбовий]! Можна було. Ну, це треба... Розумієш, із Дніпра уже підмила вода. Це, значить, треба от Дніпра навозить каміння, насипать на дно, щоб сюди вона більш, земля не... А воно ж острівок тільки. От гори тут болото. Поки людей... Поки люди жили, то болота цього не було. Тут люди жили. От. Тепер. Там є ото ж перетьок. Так там далі дорога була така. На тому... От цього перетьоку, от кладбища до церкви висипать дорогу. А дорогу тоже ж висипать. То треба ж туди каміння навозить і зробити міст якийсь. Зробить міст, щоб од гори туди до церкви був міст. А тоді начинать робить церкву. Там, от Дніпра засипать. Засипать каменем, засипать щебонкою, засипать землею. Як рішили, що еге. Лучше, дешевше обійдеться нову зробити. <...> Бо туди [до старої Іллінсько-Кирилівської церкви – О. Горбовий], ніхто не буде ходити. Я в неділю з ціпочком ше до туєї [нової Іллінської – О. Горбовий] церкви пошкандибала, туди й назад прийшла. Так і стареньку: ту привезли на машині, ту привезли... Ті – з близька прийшли. Ті – машиною приїхали. А туди [до старої Іллінсько-Кирилівської церкви – О. Горбовий] хто буде ходити? Священик один? Ні. Рішили: «Ні, буде тут». Та то збудували тут [нову Іллінську церкву у центрі нового села Цибли – О. Горбовий]» [10, 159 хв. 40 с. -161 хв. 05 с.].

Навіть, після спорудження нової цибульської мурованої Іллінської церкви лунали ініціативи про відновлення старого храму на воді. Зокрема, у 2014 р. представники УПЦ (МП) двічі відслужили літургію на руїнах церкви, молячись за її відродження. 2 серпня пам'ятку відвідали намісник Кирилівського монастиря у Києві архімандрит Варлаам з братією, а 25 серпня – клірики та парафіяни храму преподобного Феодора Освяченого (м. Київ) та святого благовірного князя Ярослава Мудрого (м. Дніпро) [14].

Поки-що за відбудову релігійної пам'ятки ніхто не взявся. На сьогоднішній день від неї залишилися лише руїни: стіни ризниці та 3 стіни центральної частини церкви. Трапезна та дзвіниця повністю зруйновані (рис. 6 та рис. 7). Проте, навіть у такому стані вона продовжує привертати увагу

громадськості, туристів та культурних діячів. Наприклад, у 2017 р. громадська ініціатива «Корінь нації» та громадська організація «Старий Дніпро» розпочали роботу з популяризації дніпровської тераси біля с. Циблі, з якої відкривається широка панорама затоплених Канівським водосховищем земель Переяславщини. Зокрема, з підвищення добре видно і руїни Іллінсько-Кирилівської церкви [1, с. 14]. 22 квітня 2017 р. співробітники Секретаріату Кабінету Міністрів України ознайомилися із залишками святині під час подорожі по визначних місцях Переяслав-Хмельницького району. Їх поїздку організував профспілковий комітет державного органу у рамках програми сімейного дозвілля вихідного дня [2, с. 8].

28 лютого 2021 р. кіномитці знімали на руїнах церкви святого Іллі у с. Циблях епізод фільму «Дім за склом» режисера Тараса Дроня («Остап», «Чорногора», «Dzidzio. Перший раз», «Із зав'язаними очима»). Вони планують продовжити зйомки на пам'ятці у серпні 2021 р. Креативна продюсерка фільму Валерія Сочивець розповіла, що знімальна група вирішила працювати у Циблях, оскільки з панорамного майданчику поблизу них розгортається просто розкішний краєвид. Він підходить для знімання і фільмів, і музичних кліпів, і рекламних роликів. А затоплена церква – ідеальне місце для трилерів та фільмів жахів. Вона сподівається, що їх кінокартина приверне увагу до церкви на острові, яка потребує реконструкції та збереження [23, с. 19].

Таким чином, історіографія теми найбільш активно розвивається з початку ХХ ст., нараховує щонайменше 5 релігієзнавчих та 3 археологічні праці. Острів, на якому знаходяться руїни Іллінсько-Кирилівської церкви був заселений ще у трипільський час. З початку нашої ери і до давньоруського часу включно на ньому спостерігається традиція безперервного проживання населення. Вона продовжилася із XVII ст. у вигляді поселення під назвою Циблі, яке у писемних документах найраніше зустрічається у 1622 р. Обезлюдніла місцевість у кін. 1960-их рр. у зв'язку із створенням Канівського водосховища та переселенням жителів у нове село, яке розмістилося неподалік.

Найдавнішу Іллінську церкву на селі побудували з дерева у I половині XVIII ст. (не пізніше 1738 р.) на іншому пагорбі вглибині лісу. Вона втратила актуальність зі спорудженням 1861 р. на острівному підвищенні посеред старого села першої мурованої Іллінсько-Кирилівської церкви. Цегляний храм діяв як культова споруда близько 90 років: із початку 1860-их рр. до середини 1930-их рр. та із початку 1940-их рр. до початку 1960-их рр. Біля 15 років він використовувався селянами як склад для зерна (середина 1930-их рр. – початок 1940-их рр.). На початку 1970-их рр. сакральна будівля стала частиною узбережжя Канівського водосховища, а чиновники передали її залишки Переяслав-Хмельницькій районній раді мисливців та рибалок. Незабаром на ній згоріли дерев'яні конструкції. Нині від неї залишилися лише муровані стіни одноярусної ризниці та двоярусної основної частини (дзвіниця і трапезна не збереглися). Натомість у 2006–2015 рр. циблівчани побудували у центрі новоствореного села нову цегляну церкву, яку також висвятили на честь святого пророка Іллі.

Проте, стара Іллінсько-Кирилівська церква, навіть, у зруйнованому стані не покидає культурний простір регіону та України. У 2014 р. з боку УПЦ (МП) лунали ініціативи стосовно її відновлення за прикладом Преображенського храму колишнього с. Гусинці на Бориспільщині. З 2017 р. громадські організації активізували туристичну діяльність навколо цього об'єкту. У 2021 р. тут проводилися зйомки епізодів фільму «Дім за склом» режисера Т. Дроня. Археологічна цінність місцевості дозволяє розраховувати на розвиток музейної справи, а розкішна природа – зеленого туризму та активних видів відпочинку. Для інтенсифікації культурних процесів у мікрорегіоні варто здійснити його облаштування: забезпечити надійний транспортний зв'язок з островом через затоку Дніпра, укріпити його береги тощо.

Отже, можна констатувати, що стара Іллінсько-Кирилівська церква с. Циблі з островом, на якому вона стоїть, у минулому відігравали визначальну роль у релігійному житті селян. Нині вони мають значний потенціал для реалізації різноманітних проєктів у сфері туризму, кінематографу, музейництва та духовності.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. [Інф. ВП] Панорамний майданчик у Циблях може стати привабливим туристичним об'єктом // Вісник Переяславщини. 2017. № 85 (12044). 24 листопада. С. 14.
2. [Інф. ВП] Столичним туристам показали маловідомі історичні місця Переяславщини // Вісник Переяславщини. 2017. № 31 (11990). 28 квітня. С. 8.
3. Lustracye г. 1622. *Zrodla dziejowe*. Т. V: Lustracye królewsczyzn ziem ruskich, Wołynia, Podola i Ukrainy z piérwszój połowy XVII wieku / wydał Aleksander Jabłonowski. Warszawa: sklad gтówny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1877. S. 117–141.
4. Архів навчальної лабораторії «Центр усної історії» Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Колекція 1: «Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання». Одиниця зберігання 126: інтерв'ю з Трімпол Анастасією Юхимівною, 1937 р. н., жителькою с. Циблі Переяслав-Хмельницького району Київської області / записав Зінченко П. 12 квітня 2011 р. 69 хв. 11 с.
5. Архівний відділ Переяслав-Хмельницької районної державної адміністрації Київської області. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 254. Протокол № 13 від 3 липня 1972 р. Рішення № 239 (Про передачу приміщення Циблівської церкви райраді мисливців і рибалок). Арк. 147.
6. Бойко М. І. З історії Іллінсько-Кирилівської церкви с. Циблі // Храми Переяславщини: історія, традиції, сучасність; стан збереження пам'яток: матеріали круглого столу, присвяченого 400-річчю козацької церкви св. Іоанна Богослова с. Острійки Білоцерківського району Київської області, 9 жовтня 2006 року. Переяслав-Хмельницький, 2006. С. 106–108.
7. Ведомость о школах и учениках священно и церковнопричетнических детях при доме Архиерейском Переяславском на славено-латинском языке обучающихся с 1738 по нынешний 1741 год //

Полтавские епархиальные ведомости. 1890. Часть неофициальная. № 16. 15 августа. С. 543–554.

8. Галайдюк В. Історія церкви в селі Гусинці [Електронний ресурс]. Сторінка на вебсайті «Facebook»: «Погляд Бориспіль – інформаційна агенція». URL: <https://hi-in.facebook.com/poglyadborispil/posts/434708590541435/> (дата звернення: 28 квітня 2021 р.). 2019. 9 грудня.

9. Известия и объявления // Полтавские епархиальные ведомости. 1864. Часть официальная. № 10. 15 мая. С. 154-160.

10. Інтерв'ю із С. Ф. Сороковою (1937 р. н.), жителькою с. Циблі на Переяславщині, переселенкою із с. Зарубинці, яке перенесене із зони затоплення, підтоплення та берегообвалення Канівського водосховища / записав О. А. Горбовий 4 серпня 2015 р. / Особистий архів О. А. Горбового. 265.04 хв.

11. Каневское водохранилище. Топографическая карта: отмели, глубины, затопленные населенные пункты, старое русло Днепра / Киевская военно-картографическая фабрика. 1:50 000. Киев: ГП «Киевская ВКФ», 2010. 1 к.: цв.; 96x65 см, слож. 23x12 см. Двустор. печать, цв. (Водные бассейны Украины).

12. Клировая книжка Полтавской епархии на 1902 год. Полтава, 1902. 655 с.

13. Лесик М. Циблі – моє рідне село на Переяславщині. (Спогади). Вид. 2-ге, доп. та перероб. Переяслав-Хмельницький, 2011. 279 с.

14. Литургия на руинах: возродится ли храм, затопленный на Каневском водохранилище? Вебсайт: «Православіє в Україні: інтернет-видання УПЦ». URL: <http://orthodoxy.org.ua/data/kievskaya-oblast-na-ruinah-ilinskogo-hrama-scibli-kliriki-i-prihozhane-stolichnyh-hramov> (дата звернення: 28 квітня 2021 р.). 2014. 28 серпня.

15. Набок В. У Циблях переяславські художники розписують церкву // Вісник Переяславщини. 2015. № 80 (11846). 6 листопада. С. 8.

16. Набок Л., Колибенко О. Православні храми Переяславщини: історія, дослідження, сучасність; Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди, Ін-т археол. НАН України, Меморіал. музей архітектора В. Заболотного. Київ, 2007. 176 с.

17. Павловский И. Ф. К истории полтавской епархии. Исторические и бытовые очерки, заметки и переписка. По архивным данным / Репринтное издание. Серия «Полтавское историческое наследие». Кн. 13. Харьков: Издательство САГА, 2012. 7, 182, 32 с. Печатается по изданию: К истории полтавской епархии: исторические и бытовые очерки, заметки и переписка (по архивным данным) / Издание Полтавской Епархиальной комиссии. Полтава: Т-во Печатного Дела (тип. бывш. Дохмана), 1916. II, 182 с.

18. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год / Составлена П. Бодянским; издана Полтавским губернским статистическим комитетом. Полтава: типография Н. Пигуренко и губернского правления, 1865. 1308 с. разд. паг., 3 л. ил., карт.

19. Петрашенко В. О., Козюба В. К. Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток) / В. О. Петрашенко,

В. К. Козюба; відп. ред. О. П. Моця; НАН України, Інститут археології, Інститут пам'яткоохоронних досліджень. Київ: [б.в.], 1999. 329 с. (Археологическая Библиотека. Україна).

20. Преображенский храм в Гусинцах: фото [Електронний ресурс]. Вебсайт: «Вікіпедія». URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Husintsi.jpg> (дата звернення: 28 квітня 2021 р.).

21. Преображенська церква (мур.), Сошниківська с/р, ур. Гусинці: фото [Електронний ресурс]. Вебсайт: «Вікіпедія». URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Cerkva_03.jpg (дата звернення: 28 квітня 2021 р.).

22. Справочная клировая книга по Полтавской епархии на 1912 год / Составлена в Канцелярии Духовной консистории по сведениям, доставленным о. о. благочинными. Полтава: электр. типо-лит. И. Л. Фришберг, 1912. [4], ХСЦ, 303 с.

23. Строчинська Ю. Біля Цибель відзняли фінальну сцену українського трилера // Вісник Переяславщини. 2021. № 9 (12219). 5 березня. С. 19.

24. Тетеря Д., Юрченко О. Зброя ближнього бою давньоруської доби з території південно-західної Переяславщини // Переяславіка: наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.), 2017. Вип. 12 (14). С. 455–465.

25. Тетеря Д., Якименко О. Колекція пізньосередньовічних керамічних люльок з с. Циблі // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип. 7. 1998. С. 127-130.

26. Ткаченко Г. [Н. Г.] Церква пророка Іллі с. Циблі: історія і сучасність // Залізнякові читання: збірник статей учасників Четвертої наукової краснавчोї конференції «Залізнякові читання» / за редакцією Н. Лавріненка. Черкаси, видавництво Ю. Чабаненко, 2012. С. 122-125.

27. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 103. 152 арк.

28. Церква святого Іллі затопленого села Циблі на Київщині: скрін кадру із відео [Електронний ресурс]. Вебсайт: «YouTube»; Українська правда. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=bFn2skvqXbc> (дата звернення: 28 квітня 2021 р.). 2020. 29 серпня. 2 хв. 55 с.

29. Циблі: фото церкви [Електронний ресурс]. Вебсайт: «Українська православна церква. Бориспільська єпархія». URL: <http://www.borispil-eparchy.org/index.php/%D1%86%D0%B8%D0%B1%D0%BB%D1%96.html> (дата звернення: 28 квітня 2021 р.).

30. Щеглов В. Материалы, относящиеся к первым временам исторического существования Переяславско-Полтавской Семинарии (1738–1745 г.) // Полтавские епархиальные ведомости. 1890. Часть неофициальная. № 10. 15 мая. С. 388–404.

Oleksandr Horbovyi
(Pereiaslav)

**THE RUINS OF THE ILLINSKO-KYRYLIVSKA CHURCH IN THE
TSYBLI VILLAGE OF
THE BORYSPIIL DISTRICT OF THE KYIV REGION: HISTORY
AND MODERNITY (1861–2021)**

The article considers the past and present of the ruins of the Illinsko-Kyrylivska church in the Tsybli village of the Pereiaslav region, outlines the prospects for its use in the cultural space of Ukraine.

Keywords: *Pereiaslav region, tourism, cinema, culture, religion, museum.*

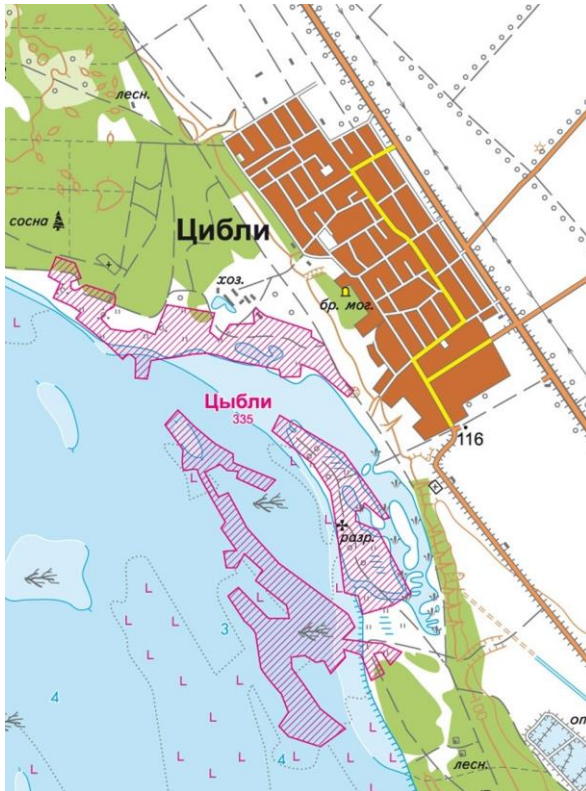

Рис. 1. С. Циблі Циблівської СОТР Бориспільського р-ну Київської обл.: до та після переселення (фрагмент із карти)

Рис. 2. Перша мурована церква святого Іллі у с. Циблі.
Фото 1912 р.

Рис. 3. Новозбудована мурована церква на честь пророка Іллі с. Циблі

Рис. 4. Руїни мурованого Преображенського храму колишнього с. Гусинці

Рис. 5. Відновлений мурований Преображенський храм колишнього с. Гусинці

Рис. 6. Руїни першої мурованої Іллінсько-Кирилівської церкви у с. Циблі: панорама зверху

Рис. 7. Руїни першої мурованої Іллінсько-Кирилівської церкви у с. Циблі: панорама з південного боку

УДК 726:908(477.46-22)

*Микола Губочкін, Віта Ямборська
(Переяслав, Золотоноша)***ПРОБЛЕМА ЛОКАЛІЗАЦІЇ ТА ІДЕНТИФІКАЦІЇ ПАМ'ЯТКИ
АРХІТЕКТУРИ XVIII–XIX СТ. – КОЗАЦЬКОЇ ЦЕРКВИ З
С. КРОПИВНА НА ЗОЛОТОНІЩИНІ**

У статті вперше розглядається проблема локалізації та ідентифікації пам'ятки дерев'яної архітектури XVIII–XIX ст. – однієї з церков сучасного села Кропивна на Золотоніщині. За основу дослідження взято картину кропивнянського художника Іллі Максимовича Шульги «Козацька церква в Кропивні 18–19 ст.», із зображеною на ній святинією, яку автор споглядав з дитинства.

Ключові слова: пам'ятка архітектури, Кропивна, І. М. Шульга, козацька церква, картина, художник.

У Золотоніському краєзнавчому музеї ім. М. Ф. Пономаренка (м. Золотоноша Черкаської обл.) експонується картина кропивнянського художника Іллі Максимовича Шульги «Козацька церква в Кропивні 18–19 ст.» (рис. 1), яка потрапила до музейної колекції 1.10.1980 р. Картину внесено до книги обліку експонатів основного фонду колишнім директором М. Ф. Пономаренком, була перереєстрована 1994 р. та має інвентарний номер 3749. Робота виконана на полотні олійними фарбами. У багатьох місцях фарба облущена та потребує негайної реставрації. Розмір картини: 49х79 см. Підпис не проглядається, оскільки фарба відсутня саме у тому місці, де він мав би бути. Тому й точну дату створення картини визначити складно.

Згідно зі спогадами музейних працівників, цю картину передав до Золотоніського краєзнавчого музею Василь Іванович Дрючило (1935–2008 рр.) – відомий художник-пейзажист, який народився та проживав у с. Щербинівка (Золотоніський р-н), що входить в одну територіальну громаду з с. Кропивною і є її невід'ємною частиною.

Цінність цього витвору мистецтва полягає в тому, що це перше відоме достовірне зображення однієї з церков сучасного села Кропивна, бо автор полотна – Ілля Максимович Шульга (1878–1938 рр.) – народився у Кропивні і бачив цю церкву на власні очі.

За свідченнями старожилів села, на кутку під назвою «Париж» мешкала сім'я з прізвищем Шульга. А їх талановитий син Ілля запам'ятався односельцям тим, що дуже красиво малював. У багатьох хатах на покуті знаходилися написані ним ікони. Завдяки клопотанням І. М. Шульги церковна громада с. Кропивна перейшла на автокефалію з українською мовою богослужіння.

Навчався Ілля Максимович спочатку в малярній майстерні м. Золотоноші, де крім відвідування занять фарбував влітку дахи у місті, а взимку виготовляв рекламні вивіски. Потім батько відвіз хлопчину до Києва, де той розпочав навчання у місцевого іконописця.

Середню художню освіту Ілля здобув у Київській рисувальній школі Миколи Мурашка, яка була заснована 1875 р. [6], і в якій свого часу викладали такі відомі художники, як М. Мурашко, М. Врубель, М. Пимоненко, Х. Платонов, І. Селезньов.

Далі шлях художника-початківця проліг до Московського училища живопису, скульптури та архітектури, до якого він був зарахований 1898 р. [10] (рис. 2). Тут Ілля Шульга дістав унікальну можливість повчитися у таких визнаних майстрів пензля, як В. Серов, К. Коровін, Д. Пастернак, А. Архипов та ін.

А вже з 1903 р. І. Шульга став студентом Вищого художнього училища при Петербурзькій Академії мистецтв, де шефство над ним взяв відомий художник Ілля Рєпін [5, с. 21–22].

Після закінчення Академії, І. Шульга разом із сім'єю (дружина Лідія Вікторівна Юніна, 1883 р. н. та дочка Галина, 1907 р. н.) переїхав до м. Вінниці, де влаштувався учителем малювання та креслення до учительської семінарії. Згодом такі ж предмети він почав викладати у педагогічному інституті, а також у приватній жіночій гімназії І. К. Драганової [3, с. 39].

Ілля Максимович, працюючи у Вінниці, поєднував викладацьку діяльність з творчою. Там 10 грудня 1911 р. пройшла його перша художня виставка, на якій експонувалися такі картини, як «Моя мати», «Дід Іскра», «У церкві», «Церква зимою» [11, с. 662].

У вінницький період творчості І. Шульга створив чимало високохудожніх полотен, серед яких вагоме місце займали сюжети з життя українського козацтва. Це відомі на той час картини: «В'їзд Богдана Хмельницького у Київ», «Козача розвідка на селі», «Переїзд кропивнянського полковника Ф. Джалалія через Кропивну» та ін. [7, с. 1098].

З 1928 р. Ілля Максимович жив і працював у Києві. З 1934 р. він викладав у Київському художньому інституті [11, с. 662]. Однак, у самому розквіті творчих сил Ілля Максимович Шульга потрапив у лапетах радянської репресивної машини. Йому нависли ярлик «мазепинця», адже він викладав українською мовою у ті часи, коли навчання велося виключно російською, а на художніх полотнах зображав переважно Україну та її волелюбну націю [5, с. 20-21]. 1937 р. Ілля Максимович Шульга був заарештований, а 1938 р. він помер у засланні.

Дослідженням творчого доробку «репресованого живописця» науковці вільно почали займатися лише з другої половини ХХ ст., вже після його реабілітації.

За спогадами уродженця Кропивни та краєзнавця І. І. Жирка, «на початку ХХ ст. у селі було 3 церкви. А у 20-ті рр. ХХ ст. залишилося 2 церкви: 1) Георгіївська, розташована на місці старовинного козацького укріплення; 2) друга церква, нашого приходу, поряд з якою ми жили, звалась церква Пречистої. У Георгіївській церкві я був всього один чи два рази. Мене водила мати до храму. Там зберігалися перед іконостасом козацькі клейноди. Пам'ятаю тільки декілька бунчуків. Але що було окрім тих бунчуків – не пам'ятаю. Казали, що була і корогва» [2, с. 194]. «А справа в тому, як мені розказував мій батько Жирко Іван Максимович та батьків друг

Джемелинський Володимир Васильович, що то була державна і суспільна Кропивнянська святиня – ікони Кропивнянського полку. Вони казали «полкова», а це означає, що вона була не «сотенна». От і виходить, що було 14 сотенних бунчуків зібрано в церкві при розформуванні Кропивнянського козацького полку в 1658 р. А чому корогва і плащаниця зберігалися в нашій церкві, а не в Георгіївській, то мабуть тому, що Георгіївська церква була збудована нова, після зруйнування старої, разом з козацьким укріпленням. Крім того, біля нижньої церкви Пречистої жили більш впливові та спроможні козаки» [2, с. 194–195].

«На початку 40-их рр. ХХ ст., взимку, уже при німцях, «нижню» церкву відкрили в третій раз (споруда збереглася). Георгіївська церква «на горі» – згоріла від блискавки, тому, мабуть, і корогва з плащаницею зберігалися в нижній церкві. А верхня церква також горіла від блискавки і в ХVІІ ст., а не лише в 30-их рр. ХХ ст. (уже заново побудована церква)» [2, с. 195].

Щербинівський художник-пейзажист В. І. Дрючило також змалював «козацьку» церкву на території фортеці ХVІІ–ХVІІІ ст. м-ка Кропивна на своїй картині «Кропивнянський полк вирушає на бій з польською шляхтою» (рис. 3). Слід зазначити, що церква, яка на ній зображена, має теж три бані, як і на роботі І. М. Шульги.

Крайньою датою існування приміщення дерев'яної церкви на козацькому городищі в с. Кропивна слід вважати 1930-ті рр., коли радянська влада перетворила святиню на зерносховище, а пізніше, 1936 р., у будівлю церкви потрапила блискавка і в результаті пожежі пам'ятка архітектури вщент згоріла. Більше церква там не відбудовувалася.

Аналізуючи спогади старожилів та співставляючи дані карт ХVІІІ ст., а також інформацію з клірових відомостей поч. ХХ ст., можна прийти до висновку, що на території колишньої полкової фортеці Кропивнянського козацького полку в різні часові проміжки існувало дві церкви, що були побудовані на різних місцях. Найбільш вірогідно, що церква, зображена на картині І. М. Шульги, була розташована на території колишньої козацької фортеці ХVІІ–ХVІІІ ст. та могла називатися «Георгіївською». Доказовою базою даного припущення можна вважати наступні факти:

- автор картини – І. М. Шульга – проживав у безпосередній близькості від самої церкви, бачив її у дитинстві щодня;
- назва картини «Козацька церква в Кропивні 18–19 ст.» говорить сама за себе на користь даної гіпотези. Не могла бути названою «козацька» будь-яка інша з церков Кропивни окрім тієї, яка знаходилася на території кропивнянської козацької полкової фортеці;
- найдавнішою церквою Кропивни за архівними даними (клірові відомості 1855 р.) була Церква Благовіщення Пресвятої Богородиці, яка була збудована 1676 р. кропивнянським сотником Костянтином Следзинським власним коштом, однак вже через декілька років згоріла з невідомих причин. Лише 1728 р. нащадки К. Следзинського та прихожани Кропивни відбудували її на тому ж місці. Однак вже 1814 р. через її аварійний стан була побудована нова споруда церкви. Невдовзі це приміщення потребувало ремонту, який і був

здійснений 1853 р. стараннями священника Олександра Григоровича [1, арк. 6];

- церква на території фортеці Кропивнянського козацького полку зображена також на двох рукописних планах м-ка Кропивна 1741 [8] та 1746 рр. [9] (рис. 4-5). На останньому з них просторове розміщення церкви співпадає з зображенням її на картині художника;

- наведені вище факти співпадають з хронологією у назві роботи художника – «XVIII–XIX ст.»;

- згідно зі спогадами старожилів Кропивни, які ще пам'ятають церкву Успіння Пресвятої Богородиці, яка була розташована там, де знаходиться сучасний центр села, досліджуване нами зображення на картині І. М. Шульги відрізняється архітектурними особливостями будівництва;

- у ході проведення планування та вирівнювання території для будівництва Будинку культури с. Кропивна, частина якого на даний час розміщена на місці церкви Успіння Пресвятої Богородиці, було знайдено жорновий камінь з висіченою датою побудови цієї церкви «Апреля 1885» (рис. 6). У «Кліровій книжці Полтавської єпархії за 1902 р.» знаходимо наступні відомості: «Містечка Кропивни Ново-Успенська церква, дерев'яна, на кам'яному фундаменті, разом з такою ж дзвіницею, холодна, побудована у 1885 р. ...» [4, с. 98]. Отже, співставлення інформації з клірових відомостей та наявність підпрестольного каменю з точною датою спорудження відновленої Успенської церкви дає нам можливість точно ідентифікувати цю пам'ятку, яка знаходилася на місці теперішнього Будинку культури. І, таким чином, вона не могла бути козацькою церквою, а відтак потрапити на картину художника І. М. Шульги, яку ми розглядаємо у даному дослідженні;

- у спогадах краєзнавця І. І. Жирка також чітко прослідковується розмежування двох церков Кропивни на «козацьку» та церкву Пречистої, їхнього приходу, поряд з якою жила його родина.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Державний архів Черкаської області (ДАЧО). Ф. 485. Благочинний Золотоніського повіту Полтавської єпархії, м. Золотоноша Полтавської губернії. Оп. 1. Спр. 308. Арк. 6.
2. Жирко І. Хроніка реєстрових козаків Кропивнянського полку та Кропивнянської сотні у складі Черкаського, Іркліівського, Кропивнянського, Переяславського полків. Київ–Рівне. 2000. 553 с.
3. Завальнюк К. Ілько Шульга: Подільський Респін // Українська культура. 2002. № 8. С. 39.
4. Клировая книжка Полтавской епархии на 1902 годъ. Полтава: Типо-Литографія Л. Т. Фришбергъ, Александр. ул., соб. д., 1902. 656 с.
5. Ляшук Т. На крутозламах часу // Українська культура. 2002. № 1. С. 20–21.
6. Мурашко Н. И. Воспоминания старого учителя. Киев, 1907. 240 с.
7. Підкова І. Шульга Ілля Максимович (20.7.1878 – 19.12.1938) // Довідник з історії України / За загальною редакцією І. Підкови і Р. Шуста. Київ, 2001. 1135 с.

8. Російський державний військово-історичний архів (РДВІА). Ф. 349. Оп. 17. Спр. 3607.

9. РДВІА. Ф. 846. Оп. 16. Спр. 22066.

10. Российский Государственный Архив литературы и искусства (РГАЛИ). Ф. 680. Оп. 2. Ед. хр. 1542. Личное дело Шульги Ильи Максимовича. 16 листов.

11. Шульга Ілля Максимович (20. VI. 1878 – 19. XII. 1938) // Мистецтво України: біографічний довідник / упоряд.: А. В. Кудрицький, М. Г. Лабінський; за ред. А.В. Кудрицького. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1997. 700 с.

Mukola Hubochkin, Vita Yamborska
(Pereiaslav, Zolotonosha)

THE PROBLEM OF LOCALIZATION AND IDENTIFICATION OF ARCHITECTURAL MONUMENTS OF THE XVIII – XIX CENTURIES – OF THE COSSACK CHURCH FROM THE VILLAGE OF KROPYVNA IN ZOLOTONOSHA REGION

The article for the first time considers the problem of localization and identification of the monument of wooden architecture of the XVIII–XIX centuries – one of the churches of the modern village of Kropyvna in Zolotonosha region. The study is based on a painting by Kropyvna's artist Ilya Maksymovych Shulga «Cossack church in Kropyvna XVIII–XIX centuries», with depicted shrine, which the author has been contemplating since childhood.

Keywords: architectural monument, Kropyvna, I.M. Shulga, Cossack church, painting, artist.

Рис. 1. Картина І. М. Шульги «Козацька церква в Кропивні 18–19 ст.»

Рис. 2. Ілля Шульга під час навчання в Московському училищі живопису, скульптури та архітектури

Рис. 3. Картина В. І. Дрючила «Кропивнянський полк»

вирушає на бій з польською шляхтою», 1977 р., олія

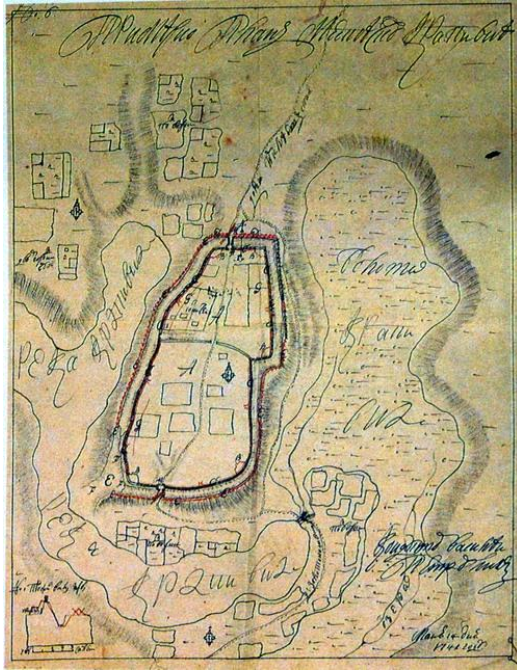

Рис. 4. План м. Кропивна (1741 р.)

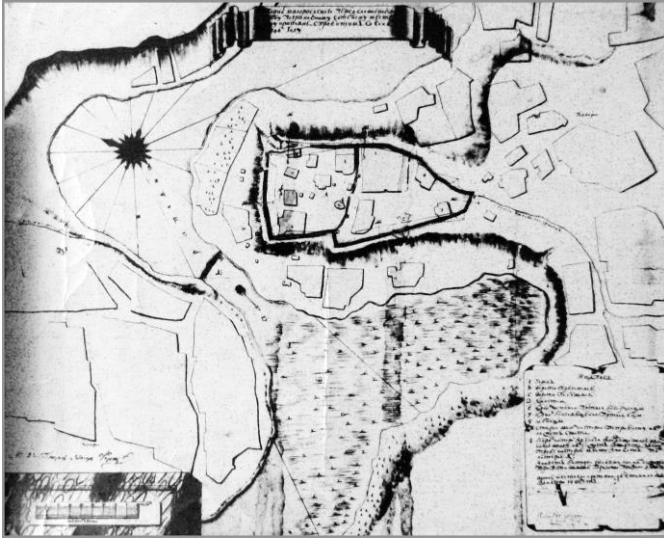

Рис. 5. План м. Кропивна (1746 р.)

Рис. 6. Жорновий підпристольний камінь з церкви Успіння Пресвятої Богородиці

УДК 72:908(477.84)(092)

*Галина Кобаса
(Збараж)***ХТО ЗБУДУВАВ «TRĘBOWLA CASTRA»?**

У статті зосереджено увагу на дослідженнях провідних вчених-істориків (Михайла Грушевського, Леоніда Махновця, Леонтія Войтовича) та на основі їх тверджень висунуто припущення щодо потенційних будівничих замку у «післякняжій» Тереховлі. На основі аналізу «Хроніки Яна з Чарнкова» – першоджерела XIV ст., виявлено, що фортеця у Тереховлі у 1349 р. вже існувала, тобто вона була збудована до захоплення цих земель Казимиром III.

Ключові слова: Тереховля, «Trębowla castra», Хроніка Яна з Чарнкова, Олександр Коріатович.

Тереховля – одне з найстаріших міст на західноукраїнських теренах. Перша згадка про місто зустрічається в Іпатієвському літописі під 1097 р. при описі Любецького з'їзду князів, де офіційно підтверджувалися права Василька Ростиславича на володіння Тереховлею. Загалом, в XI-му – першій декаді XIII ст. Тереховля, як столиця Тереховлянського князівства, неодноразово зустрічається на сторінках літопису в контексті пізніших князівських міжусобиць.

Перші укріплення тут виникли ще в XI ст. за правління князя Василька Тереховлянського. Вони були дерев'яними і обгородженими частоколом. Захищали підступи до князівської твердині земляні вали та рови, залишки яких збереглися до наших днів. Тереховлянське городище стало осередком літописного Тереховлянського князівства (рис. 1). Свого часу точилося чимало дискусій стосовно місцезнаходження княжої Тереховлі та оборонного замку. Першим, хто локалізував літописну Тереховлю саме на Замковій Горі, був відомий краєзнавець Л. Чачковський, котрий у 30-их рр. XX ст. подав опис городища, його план та характеристику околиць [7]. Дослідження археолога Б. Тимошука [6], а також результати археологічних розкопок сучасних вчених-археологів – Марини Ягодинської [8], а також Романа Миська та Ярослава Погоральського підтверджують цю версію і доводять, що Тереховля існує вже близько одинадцяти століть і відноситься до найдавніших українських міст.

Побудовані князем Васильком укріплення, швидше за все, були зруйновані ордами хана Батия 1241 р. В історичній літературі побутує думка, що будівництво кам'яного замку у Тереховлі було ініційоване польським королем Казимиром III після переможного походу 1349 р. та захоплення ним Галичини. Втім під час дослідження даної теми та аналізу доступних джерел з'явилися факти, які проливають нове світло на дану проблему.

Зокрема, нашу увагу привернула хроніка польського автора XIV ст. Яна (Янка) з Чарнкова (Чарнковського), яка характеризує деякі історичні події, пов'язані з історією України означеного періоду. Оригінал його «Хроніки» не зберігся, але текст дійшов до нас у списках XV ст. і вперше був опублікований

в Лейпцигу 1730 р., як «Коротка краківська хроніка анонімного гнзненського архідіякона». Слід зазначити, що хроніку Яна з Чарнкова свого часу використав знаменитий польський хроніст XV ст. Ян Длугош, завдяки чому відомості з Янкової хроніки увійшли до цілого ряду історичних творів XV–XVIII ст. Переклад даної хроніки з латини польською мовою здійснив ще 1905 р. Юзеф Жербіло. З того часу було здійснено вже три перевидання [5, с. 92].

Хроніку польського автора XIV ст. Яна з Чарнкова використав у латиномовному оригіналі, виданому у II томі «*Monumenta Poloniae Historica*» (1872), видатний український історик Михайло Грушевський. Ян (Янко) з Чарнкова був сином чарнковського вїта Богуслава, що, вірогідно, походив із шляхетського роду. Справою життя Яна з Чарнкова стала його хроніка, що складається з 113 розділів і охоплює події з 1333 по 1384 р., тобто від початку правління короля Казимира III до подій, які відбулися невдовзі після смерті короля Людвіка Анжуйського [5, с. 93]. Проте, серед дослідників цього джерела, існує думка, що три невеликі розділи, які раніше приписували хроністу і в яких описуються події 1333–1368 рр., насправді йому не належать. Вони були створені невідомими авторами, що вели у Вавелі краківську кафедральну хроніку за 1202–1377 рр. та робили окремі хронікальні записи [5, с. 93]. Польські вчені одноставно вказують на оригінальність твору. Ян з Чарнкова, на відміну від переважної більшості своїх колег, не став вдаватися до компіляцій, а описував тільки ті події, свідком або принаймні сучасником яких він був. Це забезпечило твору високий рівень достовірності.

У згаданій «*CHRONICON POLONORUM*» на сторінках 626–627 у «*Monumenta Poloniae Historica*» (1872), Ян з Чарнкова пише «*In terra Rusiae Lamburgam alias Lwow civitatem et duo castra, Przemisl castrum, Sanok civitatem et castrum, Crosno civitatem, Lubaczow, Trebowla, Halicz, Tustan castra*». Тому, офіційно першу писемну згадку про замок у Теревовлі (Trębowla castra) можна датувати 1349 р. Тобто, текст цього документу надає дані про те, що замок (чи скоріше фортеця) у Теревовлі станом на 1349 р. уже існувала, а отже вона виникла раніше і її будівництво не можна приписувати королю Казимиру III Великому. Він згодом лише модернізував укріплення, оскільки, фортеця виконувала прикордонні функції захисту східних кордонів Польського королівства. У згаданому нами джерелі Теревовля фігурує під назвою «Трембовля» та згадується лише як фортеця, а не місто на відміну від Сянока – «*Sanok civitatem*». Відомо, що магдебурзьке право було надано Теревовлі у 1389 р. Великим князем литовським Владиславом II Ягайлом.

Виникає питання хто ж збудував фортецю у Теревовлі та коли відбулася трансформація княжого городища у фортецю? Якщо твердиня в Теревовлі восени 1349 р. вже існувала, то збудована вона була значно раніше. Для встановлення її будівничих, потрібно в'яснити, хто володів землями до Казимирового походу.

Як зазначає Михайло Грушевський, «Ян з Чарнкова каже, що спадщиною по Юрию-Болеславі володів Любарт, аж 1349 р. Казимир, «напавши з сильним військом, забрав усю землю з усіма городами й замками, зіставивши Любарту тільки місто Лучеськ з його округом і то до волі своєї».

Пізнішими словами (про литовські напади 1350 р.) Ян дає розуміти, що в 1349 р. Казимир здобув Володимир, Белз, Бересте, et alia minora» [4, с. 3]. Цей латинський вислів «...і деякі менші» зараховує до останніх і замок в Тереховлі. Також історик наголошує, що «...а всі документи, з яких хотіли вивести доказ, що Казимир уже перед 1349 р. володів Галичиною, не витримують критики з цього становища» [4, с. 3]. Тобто, до 1349 р. польський король не володів Галичиною, в тому числі і Тереховлею. Нарешті з 1347 р. ми маємо грамоту візантійського цісаря, адресовану «володимирському королеви Дмитрию Любарту, в справі галицької митрополії, де імператор поручає Любарту відставити «галицького архиєрея» на патріарший суд в Царгород), тому очевидно, що «...галицька катедра була в тодішніх Любартових волостях» [3, с. 7]. Це є ще одним підтвердженням приналежності цих земель до володінь Гедиміновичів.

Доктор історії Леонтій (Левко) Войтович у своїй праці «Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XIII–XIV ст.» (Львів, 1996), посилаючись на працю польського дослідника Юзефа Пузину [9], зазначає, що князь Олександр Корятівич «...тримав Тереховельську волость, надану йому, напевно, Любартом після 1340 р...» [1, с. 109] і далі «...десь в 1341–42 рр. Любарт Гедимінович надав Корятівичам уділи у своїх старих володіннях. Костянтин отримав Брацлавщину, Юрій – можливо північно-східну частину Волині з Любаром, а Олександр – Тереховельщину» [1, с. 109]. Таким чином, де-юре власником Тереховлі (і, відповідно, фортеці/замку) у 1340–1349 рр. був Любарт (в хрещенні Дмитро) Гедимінович, а де-факто – його ленник Олександр Корятівич, котрий згодом став васалом Казимира III.

Отже, з великою вірогідністю можемо припустити, що фундаторами/будівничими замку в Тереховлі («*Terebowla castra*») міг бути, як Любарт-Дмитро, так і його племінник Олександр (син рідного брата Коріата-Михайла). Окрім того, врахувавши подібність мисових замків у Луцьку (рис. 2) (Любарта) і Тереховлі (рис. 3), можна прийти до висновку, що саме Гедиміновичі будували фортецю в «післякняжій» Тереховлі.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Войтович Л. В. Удільні князівства Рюриковичів та Гедиміновичів у XII–XVI ст. Львів, 1996. С. 256.
2. Городиський Л., Зінчишин І. Мандрівка по Тереховлі і Тереховлянщині. Львів: Каменяр, 1998. С. 288.
3. Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1992. Т. III. С. 7.
4. Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1992. Т. IV. С. 3.
5. Мищик Ю. А. Відомості про Україну XIV ст. в хроніці Яна з Чарнкова // Магістеріум. Вип. 17. Історичні студії / Національний університет «Києво-Могилянська академія». 2004. С. 92–97.
6. Тимошук Б. Исследования в Тереховле // Археологические открытия. 1988. № 3. С. 341–342.
7. Чачковський Л. Княжий город Тереховля // Життя і знання. 1932. С. 257–259.

8. Ягодинська М. О. Літописна Теребовля: етапи заселення. Волинь // Подільські археологічні студії. Луцьк: Волинські старожитності, 2012. Вип. III. С. 76–85.

9. Puzyna J. Koriat i Koriatowicze oraz sprawa podoiska // Ateneum, Wiino, 1936, R. 4, S. 12–19.

Halyna Kobasa
(Zbarazh)

WHO BUILT «TRĘBOWLA CASTRA»?

The article focuses on the research of leading historians (Mykhailo Hrushevsky, Leonid Makhnovets, Leontiy Voitovych) and based on their statements, assumptions are made about potential builders of a castle in Terebovlia of «the period after princes times». Based on the analysis of the «Chronicle of Jan of Czarnkow» – the original source of the XIV century, it is found that the fortress of Terebovlia already existed in 1349, so it was built before the capture of these lands by Casimir III.

Keywords: Terebovlia, Trębowla castra, Chronicle of Jan of Czarnkow, Oleksandr Koriatovych.

Рис. 1. Межі Теребовлянського князівства

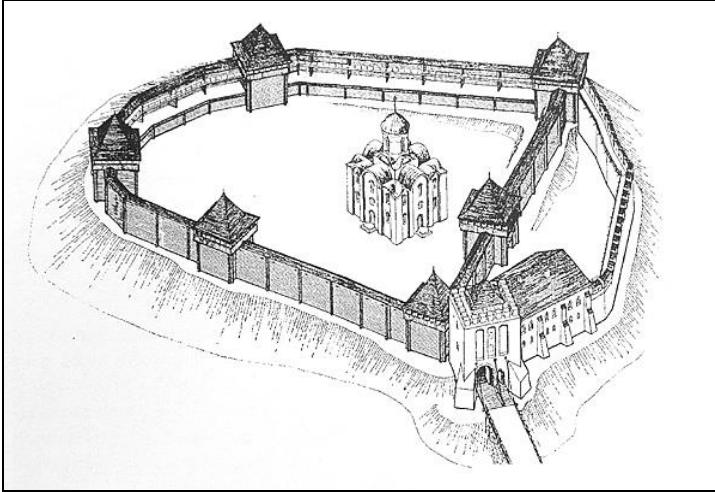

Рис. 2. Замок Любарта в м. Луцьк, середина XIV ст.

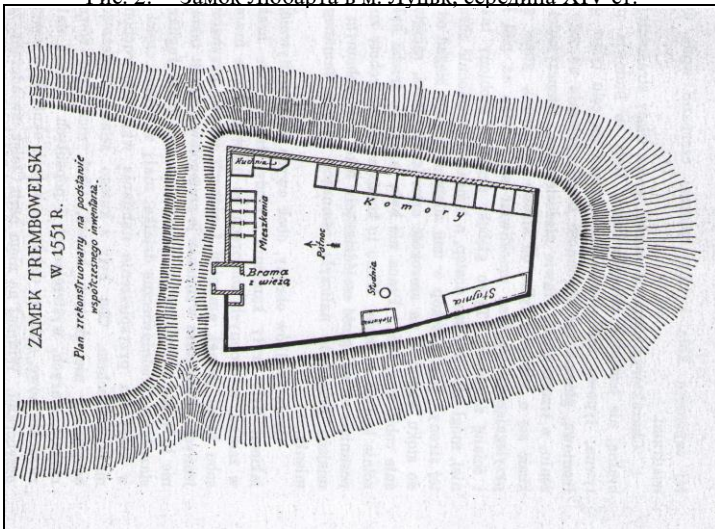

Рис. 3. Замок у м. Тербовля, середина XVI ст.

УДК 902.2:502.8:908(477.53)

*Оксана Коваленко, Роман Луговий
(Опішне, Полтава)***АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВАЛІВ ПОБЛИЗУ СЕЛИЩА
ОПІШНОГО У 2018 РОЦІ**

У статті подано коротку характеристику археологічних шурфувань, здійснених авторами 2018 р., на території колишнього сотенного містечка Опішного, нині селища Опішного Зіньківського р-ну Полтавської обл. З'ясовано дані щодо залягання культурних нашарувань того періоду й атрибуцію окремих об'єктів, зокрема валів в урочищі Лиса гора. Встановлено, що «вали» не є фортифікаційними укріпленнями, як вважалося досі в історіографії, адже параметри споруди – дуже незначні висоти валу та глибина рову, розміщення по центру останця, унеможлилювали нормальний захист та обстріл. Висловлено припущення про межове призначення досліджуваної споруди.

Ключові слова: археологія, фортифікація, вал, сотенне містечко, культурний шар, Опішне, Україна.

Опішне – селище міського типу Зіньківського району Полтавської області України [2, с. 604]. На карті Гійома Левассера де Боплана на місці сучасного селища територія підписана як пункт без фортеці та церкви – «Opoczinsky Brod» [1; 11]. Трохи вище за течією Ворскли, навпроти с. Більськ на лісовій ділянці є також однойменне позначення – «Opoczinske» (рис. 1). Назву, найвірогідніше слід пов'язувати із старопольським «орока» – камінь, скеля [7]. Вона належить до топографічних за походженням назв, яка закріпилася за «твердим бродом» через р. Ворсклу, що вів з Речі Посполитої до Московії. Пізніше населений пункт вже позначається як «Opoczna», як то наприклад на картах Жозефа Ніколя де Ліля [Joseph Nicolas Delisle] 1724–1729 рр. «Frontière d'Ukraine et de Pologne...» [9] (рис. 2) чи «Partie de l'Ukraine...» [10] (рис. 3). Розгляд назви населеного пункту та його трансформацію детально простежив О. Пошивайло [6].

З 1650 р. Опішне – сотенне містечко Опішнянської сотні – перебувало у складі Полтавського (1650–1663), Зіньківського (1663–1687), Гадяцького (1687–1781) полків. Сотенне містечко розташовувалося на відрогах балок правого берега р. Ворскла. На сьогодні ґрунтовних археологічних та історичних досліджень з історичної топографії містечка не проводилося. Існує дві версії реконструкції фортифікаційних укріплень колишнього сотенного містечка – А. Щербаня та О. Щербань, представлені в їхніх краєзнавчих нарисах [8, с. 20-29] та бачення укріплень містечка Є. Осадчого та О. Короті [5, с. 316-337], представлене у виданні, присвяченому фортецям північно-східного регіону України. Натомість археологічні дослідження в Опішному мають значну тривалу історію, пов'язану із вивченням пам'яток скіфського та слов'янського часів, щоправда культурні нашарування та старожитності XVII–

XVIII ст. до розгортання робіт авторами цієї розвідки не ставали об'єктом цілеспрямованого вивчення.

Наявні історичні припущення потребують ретельного археологічного підтвердження, оскільки на сьогодні є суто гіпотетичними. З метою встановлення наявності культурного шару в різних частинах Опішного закладено 3 шурфи, також на кутку Гончарівка, на садибі по вул. Пошивайлів, 31, були здійснені археологічні розкопки трьох ям, частково зруйнованих господарською діяльністю власників.

Окрім обстежень на території селища, було здійснено огляд та розкопки на «валу», який розміщений на залишках останця, що протягся від околиць села (садиба-готель «Старий хутір») до завершення останця (дороги смт Опішне – с. Яблучне). Урочище має місцеву назву «Лиса гора» (рис. 4). Останець-гребінь утворився внаслідок дії природних та антропогенних чинників, він є частиною високого правого берега р. Ворскла, відділений з одного боку потужною балкою, із іншого боку – ярмом, що має антропогенне походження, адже сформувався внаслідок тривалого функціонування тут дороги.

«Вал» зберігся на всьому протязі останця, розміщений по його центру. Рову візуально не помітно, виділяється лише зрізана західна частина, з якої, вірогідно, брали землю для створення «валу» (рис. 5).

Цей об'єкт обстежувався, а результати були опубліковані 1993 р. Іриною Кулатовою [4, с. 82-84], котра здійснила зачистку-переріз «валу». Розуміння цього об'єкту подано так: *«Вал займає його [перешийку – авт.] складає тут 5–8 м. Вал займає його центральну частину, утворюючи перед собою вузький рів шириною 1,5–2 м, трапецеївидної в перетині форми глибиною 0,7–1 м. Масив валу місцями перерізаний ямами і зсувами, на півдні з'єднується з майданчиком сотенного містечка Опішного XVII–XVIII ст. в ур. Лиса гора, де збереглися рештки типової фортифікації значного населеного пункту Лівобережної України»* [4, с. 82]. Власне це розуміння стало підставою для потрактування цього об'єкту як елемента фортифікації XVII–XVIII ст. До публікації І. Кулатової, попередніми дослідниками, зокрема В. Ляскоронським, «вал» не розглядався як археологічний об'єкт.

На жаль, чіткого місяця розташування зачистки авторка не подала. Зачисткою нею було встановлено таку стратиграфію: *«0–0,15 м – дерновий шар; 0,15–0,55 – насипний суглинок жовтуватого кольору, з 0,55 – пальовий суглинок-материк»*. Стратиграфічні спостереження та ідентифікація об'єкту викликають кілька зауважень.

У 2020 р. на цій ділянці були проведені археологічні розкопки експедицією ДП НДЦ ОАСУ під керівництвом О. Пуголовка, які зумовлені планами місцевої влади влаштувати на даній ділянці туристичну атракцію – «сторожову вежу».

Розглянемо результати археологічних робіт на цій ділянці. З метою уточнення датування споруди та її конструкції в північній частині гребеню у 2018 р. закладено два поперечні перерізи цієї споруди – траншеї №№ 1 та 2 [3]. Місце розташування траншей – північне завершення останця «гребеня» біля

дороги з вул. Зарецького (Опішне) до с. Яблучне. Ширина останця 30 м, за 10 м на північ від траншеї № 1 вал закінчується.

Траншея № 1 (рис. 6). Розміри 1,5 на 6 м. Орієнтація: північ – південь – схід – захід.

Дерновий профіль укорочений. Потужність дернового шару 0,05 м (західна частина) – 0,30 м (східна частина). Параметри валу: ширина у підшві 2,35 м; висота у найвищій точці – 0,65 м. Насип чорноземно-суглинковий без включень.

Із західного боку від валу (зі сторони Опішного) на материка зафіксована пляма, яку можна розглядати або як своєрідний рів, або як велику нору землерийв. Початок цього об'єкту за 1,0 м від північно-західного кутка траншеї. Ширина 0,7 м. Форма у перетині прямокутна. Він викопаний у жовтому лесі до білої глини (материка). Глибина 0,4 м. Заповнення чорноземне. Знахідок не виявлено. Стовпових ям та об'єктів не виявлено.

Траншея прокопана 0,2–0,4 м від материка, з метою перевірки, адже вищенаведена цитата про зафіксовану І. Кулатовою стратиграфічну ситуацію засвідчує сприйняття дослідницею цього прошарку як насипного. Проте, таке твердження помилкове, це природна особливість строкатих глин даної місцевості. Жовтий лес вже є материковим шаром.

Траншея № 2 (рис. 7). Розміри 1,5 на 6 м. Орієнтація: північ – південь – схід – захід. Розміщена за 4 м на південь від траншеї № 1. Дерновий профіль зрізаний. Потужність дернового шару 0,05 м (західна частина) – 0,10 (східна частина) м. Параметри валу: ширина у підшві 2,40 м; висота у найвищій точці – 0,52 м. Насип суглинковий без включень.

Із західного боку від валу (зі сторони Опішного) на материка зафіксована пляма, яку можна розглядати, або як своєрідний рів, або як велику нору землерийв. Початок його за 1,7 м від північно-західного кутка траншеї. Ширина рову 0,7 м. Форма у перетині прямокутна. Він викопаний у жовтому лесі до білої глини (материка). Глибина 0,4 м. Заповнення чорноземне із поодинокими вуглинками.

Траншея прокопана 0,2–0,4 м від материка, з метою перевірки висловленого, проте, це природна особливість строкатих глин даної місцевості. Жовтий лес вже є материковим шаром.

Належність цієї споруди до оборонної лінії сотенного містечка Опішного сумнівна. Параметри споруди, незначна висота валу та мала глибина «рову» фактично заперечують його ідентифікацію як фортифікаційного об'єкту. Розміщення насипу по центру останця унеможливило нормальний захист та обстріл під час військового нападу. Також, укорочений дерновий профіль, відсутність типових для фортифікації Гетьманщини складових та додаткових споруд, ставлять під сумнів ідентифікацію цієї споруди, як фортифікаційну. Її призначення необхідно з'ясувати надалі, можливо вона була межевою лінією. Для датування «валу» та уточнення складових споруди потрібно здійснити додаткові розкопки та ретельне вивчення писемних джерел.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Боплан Гійом Левассер де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. Київ, Кембрідж (Мас.), 1990. Карта.
2. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: Смолій В. А. (голова) та ін. Київ. 2010. Т. 7: Мл–О. 728 с.
3. Коваленко О. В., Луговий Р. С. Звіт про проведення археологічних розкопок поселення 17-18 ст. в смт. Опішне Зінківського району Полтавської області. у 2018 році. Полтава, 2019. // НА ІА НАНУ. Ф. 1: експедицій. 113 арк.
4. Кулатова І. Розвідки в Опішному // Козацькі старожитності Полтавщини. Полтава: Криниця, 1993. С. 80–84.
5. Осадчий Є. М., Коротя О. В. Козацькі містечка північного сходу Лівобережної України. Харків: Експрес-книга, 2020. 428 с.
6. Пошивайло О. Про назву гончарної столиці України впродовж другої чверті XVIII – початку XX століття // Українська керамологія 2018. Книга XIII. Том 2. С. 266–280.
7. Словник старопольської мови. Орока. [Електронний ресурс] // URL: <http://www.staropolska.pl/slownik/?nr=255&litera=O&id=1496> (дата звернення 1.03.2021 р.).
8. Щербань А. Л., Щербань О. В. Нариси з історії Опішного козацької доби. Харків: Країна мрій, 2011. 176 с.
9. Cartes manuscrites de la collection Joseph Nicolas Delisle des territoires de la Russie entre 1724 et 1729 [Електронний ресурс] // Bibliothèque nationale de France. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55003162g/f1.item> (дата звернення 1.03.2021 р.).
10. Cartes manuscrites de la collection Joseph Nicolas Delisle des territoires de la Russie entre 1724 et 1729 [Електронний ресурс] // Bibliothèque nationale de France. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55003169m/f1.item.r=Poltava%20> (дата звернення 19.04.2021 р.).
11. Ryssland, detaljkartor. Ukrainae Pars, quae Kiovia Palatinatus. [Електронний ресурс] // Державний архів Швеції Riksarkivet. URL: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/K0021695_00001_Utlandska_kartor,_Ryssland,_detaljkartor,_SE/KrA/0403/33/054,_bildid:K0021695_00001 (дата звернення 1.03.2021 р.).

*Oksana Kovalenko, Roman Luhovy
(Opishne, Poltava)*

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF RAMPARTS NEAR OPISHNE SETTLEMENT IN 2018

The article has a brief description of the archaeological authors excavations on the territory of former sonia's town of Opishny in 2018, now it is the village of Opishny, Zinkiv district, Poltava region. Data on the occurrence of cultural strata of that period and the attribution of individual objects, including ramparts in the Lysa Hora were clarified. It was established that the «ramparts» are not fortifications, as

Рис. 3. Фрагмент карти Жозефа Ніколя де Ліля з позначенням Опішненської та Полтавської фортець [10]

Рис. 4. Загальний вигляд «валу» в ур. Лиса гора.
Фото 2018 р.

Рис. 5. Місце розташування траншей.
Фото 2018 р.

Рис. 6. Перетин «валу» в траншеї №1.
Фото 2018 р.

Рис. 7. Зачистка материка в траншеї №2.
Фото 2018 р.

УДК 726:908(477)

*Надія Ковальчук
(Бережани)***БЕРЕЖАНСЬКИЙ ЗАМОК: ІСТОРІЯ У ЦЕГЛІ***У статті досліджено клеймовану цеглу із будівель Комплексу замку Синявських у м. Бережани. Проаналізовано діяльність цегельень, які діяли на території регіону упродовж XIX–XX ст.***Ключові слова:** замок, комплекс, будівля, цегла, клеймо, пастель.

Цегельне виробництво України має давню історію і бере початок від давньоруських часів. У X ст. разом із запровадженням християнства з Візантії у Київській Русі почалося зведення культових споруд із цегли за традицією візантійської архітектурної школи.

Першою цегляною будівлею на Русі була Десятинна церква, споруджена «майстрами з Грек» із плінфи та каменю (плінфа – від грецької *plinthos* – «плита» – тонка, широка, плоска, обпалена цегла). Її виготовляли в дерев'яних формах, висушували впродовж 10–12 днів, а потім випалювали в спеціальних печах. Сушили плінфу на відкритому повітрі [2, с. 123].

Цегла, яка лишається після руйнування старих будинків, – це не просто будівельний матеріал, а безцінні «німі свідки» історії, які багато чого можуть розповісти допитливій людині. Адже, починаючи з середини 1800-их рр., на цеглу почали ставити клейма [4, с. 203]. Це була не тільки своєрідна гарантія якості від виробника, але й відповідна реклама його продукції. Якщо хтось з виробників поставляв на будівництво браковану цеглу, його одразу ж можна було вирахувати за клеймами на ній. Отже, кожна цегельня намагалася не тільки не поступитися іншим у якості, але й перевершити конкурентів красою і дизайном свого товарного знаку. Серед клейм, що дійшли до нашого часу, трапляються справжні витвори мистецтва.

Виявляється, що старі цеглини з клеймами – це ще й об'єкт колекціонування. Так само, як марки, монети, значки, медалі, стародруки. Такий напрямок колекціонування має навіть власну назву – ФЛОБРІКІЯ («брікс» – цегла англійською, «філо» – любов грецькою) [3, с. 25].

Філобрікія – не просто собі хобі, а допоміжна історична дисципліна. Завдяки цеглі (навіть не обов'язково з клеймами) можна, наприклад, датувати час зведення будівлі – у різні часи пропорції, розміри цеглин і навіть компоненти глиняного тіста були різними. Завдяки ж клеймленій цеглі дату побудови споруди часом можна «діагностувати» з точністю до року.

У 2020 р. внаслідок попередніх робіт біля південного фасаду Троїцького костелу-усипальниці Синявських (замкова каплиця), охорон. № 641/2 значно збільшилася колекція старовинної клеймованої цегли, яка представлена в експозиціях Бережанського замку.

Найдавнішими є й цеглини-«пальчатки» або «пальцівки». Цеглу-«пальчатку» виробляли у XVI–XVII ст., і її ні з чим не сплуташ. На верхній поверхні (до речі, вона має назву «постіль») завжди є кілька слідів-борознин

від пальців. Майстер щільно набивав дерев'яну форму глиною, потім проводив зверху пальцями і зчищав зайву. Залишалися сліди, і щоразу інші. Та й пальці у кожного майстра були різні. Тому не можливо натрапити на дві однакові тогочасні цегли. Та й розміри пальцівки різні [1, с. 88–89]. В експозиції «Цегли із будівель Бережанського замку» представлено п'ять зразків цегли пальчатки різних розмірів: 29x14,5x6 см; 24x12x6 см; 29x17x6 см; 28x14x5,5 см та 27,5x13x5 см (рис. 1).

Оригінальними у замковій колекції є цеглини з «випадковими» відбитками. Відформовану вручну цеглу колись сушили на сонці або під навісами. А там дуже часто гуляла всяка хатня живність. Найчастіше, звісно, зустрічаються відбитки котячих і собачих лап, а також сліди домашньої птиці, ратиці кіз, поросят і навіть дитячі ніжки (рис. 2).

У замковій колекції цеглу із «випадковими» відбитками представляють: цегла із відбитком котячої лапки (12,5x13,5x5 см), цегла із відбитками ратичок свині (18x13x6,5 см), цегла із відбитком дитячої ніжки (9x13,5x6 см) та цегла із відбитком долоні (27x12x6 см).

Упродовж 1816–1934 рр. власниками Бережанських земель була родина Потоцьких. У краснавчих описах 70-их рр. XIX ст. йдеться про те, що у північно-західній частині с. Рай (3 км від Бережан) була найбільша у всьому повіті цегельня графа Станіслава Потоцького. Підприємство випускало цеглу із клеймом «Пилява» – родинного гербу Потоцьких. Розміри такої цегли коливалися в межах 25x13,5x6 см або 26x13,5x6,5 см [11, с. 101] (рис. 3).

У 1880 рр. Раївська цегельня Станіслава Потоцького ставила клеймо «SHP» – Станіслав граф Потоцький [5, с. 16].

У 1876–1878 рр. Станіслав Потоцький був ініціатором проведення ремонтно-реставраційних робіт у Бережанському замку, тому значна кількість цегли із його клеймами є цілком виправданою.

Після смерті графа Станіслава Потоцького цегельня, як і весь повіт, переходить у власність його сина графа Якуба Потоцького – останнього власника Бережанського замку.

Після тривалих пошуків вдалося ідентифікувати клеймо «SR». Налезало воно цегельному підприємству єврейського купця Розенстока Мауриці (Rosenstock Maugusu (1852–1916 рр.)). Цегельня діяла протягом 1890-их рр. у м. Калаті [6, с. 116] (рис. 4).

Клейма «S.R.», «I.S.R.», «S.R.6.», «S.R.8.» ставив цегельний завод Якуба Сайнвеля Рейса (Reiss Jakób Seinwel), який знаходився за адресою м. Львів, вул. Снопківська, 35. Підприємство було засноване 1889 р. Під цією адресою цегельня була ще у 1912 р., а офіс знаходився на вул. Sykstuska, 14 (вул. Дорошенка) [7, с. 45]. У 1916–1938 цегельня вже мала іншу адресу – вул. Снопківська, 87, хоча фізично залишилась на тому самому місці [6, с. 94] (рис. 5).

Літери на цеглі обрамлені прямокутником. Такі дизайни клейма дозволяли собі лише найприбутковіші підприємства.

Крім того у фірми Рейсів була розроблена власна концепція ставлення клейм на своїй продукції: якщо цеглу замовляли великі міста, наприклад Львів, ставилось клеймо із повним прізвищем «REISS», а якщо цеглу

транспортували у маленькі міста, типу Бережан, ставилося клеймо лише із двох літер: «S.R.6.», «1.S.R.». Цифри позначали номер партії [5, с. 6] (рис. 6).

У 1934 р., після смерті Якуба Сайнвеля Райсса, цегельню володіли Leopold Reiss та Jerzy Reiss [7, с. 47] (рис. 6).

На території Бережанського замку можна побачити багато цегли із літерою S (28,5x13x5). Здавалося б усе просто: «S» – тавро магнатів Синявських. Але, насправді, цей глиняний виріб значно молодший і належить він Дрогобицькій цегельні Йосипа Бейманина Суссмана (Jozef Sussmana (1852–1923 рр.)), яка діяла у 1890–1960 рр. [8, с. 12] (рис. 7).

Клеймо «MASCHLER» також належало Дрогобицькій цегельні, яка діяла у межах 1896–1910-их рр. Її власниками були брати Давид і Леон Машлери. Варто зауважити, що не часто цегельні заводи могли дозволити собі написання на пастелі цегли ціле прізвище. Адже дизайн такого клейма коштував в рази дорожче [8, с. 17].

Як уже зазначалося раніше, цегельню у с. Рай після смерті Станіслава Потоцького усядував його син Якуб Потоцький (1863–1934 рр.). Відповідно змінилося клеймо на пастелі цегли. Тепер воно складалося із трьох літер JHP – Якуб граф Потоцький. Розміри цегли: 28,5x13x7 см. Після 1906 р. підприємство згадується як цегельно-кахельний завод графа Потоцького [11, с. 99] (рис. 8).

Приблизно на цей же період припадає діяльність ще однієї цегельної фабрики, яка діяла в Бережанах. Належить вона місцевому підприємцю Лейзору Дорфману (Leizor Dorfman). Підприємство випускало цеглу із клеймом «LD» [10, с. 113].

На території Бережанського замку знайдено ще одну дуже цікаву цеглину, дизайн клейма якої відрізняється від інших, оскільки обрамлений масивною рамкою із заокругленими краями. Незважаючи на розмітність літер на пастелі, надпис «Zиpa» все ж таки вдалося прочитати. Згодом з'ясувалося, що цеглу випускало підприємство «Zиpa» Тов. Акс». (Акціонерне товариство) у 1912–1930-их рр., м. Винники (біля Львова) [8, с. 15].

Клеймо «H» ставила цегельня Гирші Мойсейовича Ганзбурга, яка діяла у п. п. XX ст. у Чернігові в районі Чарторийського Ярова [7, с. 111].

Тавро «D.D.» ставив цегельний завод єврейської громади у м. Бережани. Подібне клеймо використовували для позначки своєї будівельної продукції юдеї із м. Жовква [9].

У період «другої» Речі Посполитої у Бережанах постійно «світилася» лиш реклама цегельні Станіслава Вішневського – місцевого підприємця, із 1921 р. – бурмістра [12, с. 70] (рис. 9). Період діяльності підприємства обмежується 1920–1930-ми рр. У 1939 р. завод було націоналізовано [12, с. 72] (рис. 10).

«Наймолодшою» у замковій експозиції є цегла з клеймом БКЗ. Клеймо «БКЗ», тобто «Бережанский кирпичный завод», ставив Бережанський цегельний завод № 1, який знаходився на вул. Рогатинська (територія сучасного заводу «Керамік»). ВАТ «Бережанський цегельний завод «Керамік» створено в 1995 р. шляхом реорганізації підприємства «Бережанський

цегельний завод № 1» у відкрите акціонерне товариство у процесі приватизації.

На кінець ХХ ст. у Бережанах, крім «Цегельного заводу № 1» існувало ще дві цегельні: «Цегельний завод № 2» та «Цегельний завод № 3» (с. Рай). (Записано із слів В. Патіоти – останнього директора Раївського цегельного заводу).

Колекція старовинної клеймованої цегли із будівель Бережанського замку експонується на першому поверсі західного корпусу Комплексу замку Синявських. Усі бажуючі мають можливість оглянути експозицію та самостійно спробувати розгадати загадки старої цегли. Адже декілька нечітких літер на пастві можуть привідкрити завісу минулого нашого краю, відкрити нові імена, підштовхнути до нових досліджень.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Асеев Ю. Зодчество древнего Киева X–XIII вв. в контексте мирового архитектурного процесса. Древнерусский город, К., 1984.
2. Ёлшин Д. Новые исследования древнерусской плитки: итоги и перспективы // Археология і давня історія України: Проблеми давньоруської та середньовічної археології. 2010. № 1.
3. Грабовська О. Технологія цегельного виробництва Вінниці XVI – початку ХХ ст. Питання історії науки і техніки. Київ, 2017. № 1.
4. Болотов М., Гансєв Т., Прибилько Т. Дослідження механічних властивостей та структурної неоднорідності цегли. Вісник Чернігівського державного технологічного університету. Серія «Технічні науки». 2015.
5. Волков О. Історія Львова, написана на цеглі. Львів, 2018.
6. Шишак В. Результати археологічно-архітектурних досліджень на вулиці Руській у Львові. Львів, 2006.
7. Кисельов І. Датування цегляних кладок по візуальним характеристикам. Москва, 1990.
8. Сивохиб Г. Каталог колекції цегли зібраної в Дрогобичі та його околицях. Львів, 2018.
9. Музичка М. Кілька взірців старовинної цегли у Бережанах, які заслуговують уваги. Бережани, 2016.
10. Rocznik statystyki przemyslu i handlu krajowego, wydane przez Krajowe biuro statystyczne podred. Dra Tadeusza Rutowskiego. Lwow, 1888.
11. Czernecki J. Brzeżany. Pamiątki i wspomnienia. Lwow, 1905.
12. Skorowidz przemyslowo-handlowy Krolestwa Galicyi. Lwow, 1906.

*Nadia Kovalchuk
(Berezhany)*

BEREZHAN CASTLE: HISTORY IN THE BRICKS

The article explores branded bricks from the buildings of Synyavsky's Castle Complex in Berezhany. The activity of brick factories operating in the region during the XIX–XX centuries was analyzed.

Keywords: *castle, complex, building, brick, brand, pastel.*

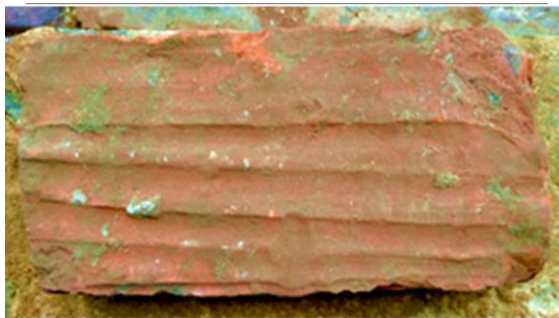

Рис. 1. Цегла-пальцівка, XVII ст.

Рис. 2. Цегла з «випадковими», XIX ст.

Рис. 3. Цегла з клеймом «Пиляви» – родинного гербу Потоцьких, 1870-ті рр., с. Рай

Рис. 4. Цегла з клеймом «SR» Розенстока Мауриці

Рис. 5. Вирізка з Львівської газети, на шпальтах якої розміщувалася реклама цегельного заводу Якуба Рейса

Рис. 6. Цегла з клеймом «S.R.8» Якуба Сайнвеля

Рис. 7. Цегла з клеймом «S» Йосипа Сусемана

Рис. 8. Якуб Потоцький
(1863–1934 рр.)

Рис. 9. Цегла з клеймом «SW» Станіслава Вішневського

Рис. 10. Станіслав Вішневський
(1866–1947 рр.)

УДК 726.7:908(477.46)(092)

*Надія Кукса
(Чигирин)***ЦЕРКВА СВЯТОГО ПРОРОКА ІЛЛІ В СУБОТОВІ У АРХІТЕКТУРНО-МИСТЕЦЬКИХ СТУДІЯХ С. КІЛЕССО**

У статті розглядається внесок відомого українського архітектора, мистецтвознавця, реставратора Сергія Кілессо у дослідження та збереження пам'ятки архітектури середини XVII ст. церкви Святого Пророка Іллі. С. Кілессо досліджував історію храму, намагався відродити його первісний вигляд, брав участь у археологічних студіях. Особливу увагу архітектор приділяв іконографії святині.

Ключові слова: *архітектор, мистецтвознавець, реставратор, пам'ятка архітектури, церква Святого Пророка Іллі, Сергій Костянтинович Кілессо.*

Церква Святого Пророка Іллі в Суботові znana в Україні та за її межами як усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького. Постановою Ради Міністрів УРСР від 27 липня 1961 р. її було взято на облік як пам'ятку архітектури і прийнято рішення про закриття храму як культурної установи.

Святиня постійно перебувала у полі зору пам'ятко-охоронних інституцій. Зокрема, ще наприкінці 1969 р. експедиція правління Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури обстежила стан пам'ятників Чигиринського району і ствердила, що Чигирин і Суботів за своїм історичним значенням повинні стати заповідниками, а Холодний Яр національним парком [1]. Однак, у зв'язку з бюрократичними зволіканнями, це було частково реалізовано лише через два десятиліття.

Попри проведення косметичного ремонту у 1954 р., на кінець 60-их рр. будівля храму потребувала серйозної фахової реставрації. Цикл комплексних історико-архітектурних досліджень було проведено упродовж 1969–1973 рр. Архітектором С. Кілессо було розроблено проєкт реставраційно-відновлювальних заходів. Знову ж таки, як і сторіччя тому, головною метою стало відтворення її автентичного вигляду.

Насамперед С. Кілессо підготував історичну довідку про церкву, де було зібрано всю відому на той час інформацію, щоправда з численними неточностями, особливо у датуваннях. Вочевидь, це було результатом відсутності документальної бази, зокрема, архівних документів, які, фактично, не залучалися взагалі. Був поданий детальний архітектурний аналіз споруди, у якому автор значною мірою посилався на дослідження Г. Логвина 1953 р. та робив власні фахові висновки.

Основний акцент архітектор робив на іконографічних джерелах [3, с. 7-21], піддавши їх фаховому аналізу. Зауважимо, що це може прислужитися і сучасним дослідженням. Досить цікавими є висновки щодо найбільш раннього зображення храму малюнка П. Сплетссера 1825 р. (автор посилався на гравюру О. Осипова, виконану за цим малюнком 1826 р.): «Церква тут

зображена з двома заламами і баштою, що нагадує верх дзвіниці на Дальніх печерах Києво-Печерської лаври. Ця гравюра примусила зробити зондажі під існуючим зараз дахом, щоб виявити первісну форму даху. Такі зондажі можна було робити на фронтоні чола, бо другий фронтон перебудований у 1868 р. Таких слідів знайти не вдалося.

Уважний огляд гравюри в книзі Бантиш-Каменського показав, що обриси даху з двома заламами тут зовсім не узгоджуються із обрисами фронтону і з карнизами. Саме це наводить на думку, що автор гравюри прагнув значно «збагатити натуру» [3, с. 6].

На малюнках Т. Шевченка і гравюри 1865 р. (у даному випадку С. Кілессо має на увазі мал. К. Пжичиховського «Церква фундації Б. Хмельницького у Суботові» 1861 р., на який неодноразово посилається і у своїх подальших працях, помилково вказуючи рік написання та не вказуючи автора) [2, с. 94], архітектор помітив багато спільного: тут споруда зображена з одним заломом і маківкою, яку пізніше (1869 р.) замінили фальшивою банькою над вівтарем, що зберігається й досі.

С. Кілессо було зроблено низку зондажів: на місці portalу, що дозволило відкрити його первісні форми; встановлено, що бійниці в пілястрах і бійниці на фронтоні також первісні і виготовлені з тесаного пісковика. Виявлено, що настінного живопису ні в нішах на фронтоні, ні на фасаді храму, ні в інтер'єрі не було. Зондажі переконали у тому, що спочатку церква не була потинькована у сучасному розумінні цього процесу, а затерта тонким шаром розчину (1–5 мм), що кольором нагадує тепле молоко [3, с. 7].

Вікна церкви і прямокутні з лучковим верхом, і круглі, хоч і завеликі для церкви-фортеці, але не розтесані. За допомогою зондажів у вікнах відкриті білокам'яні лутки з отворами для первісних ґрат. Кругле вікно на чільному фасаді спочатку було прямокутне з напівциркульним верхом, але в процесі будівництва, очевидно з естетичних міркувань, його переробили на кругле [3, с. 7].

Під час розкопок вдалося знайти і фрагменти віконного скла завтовшки 2–3 мм, діаметр віконниць 12–18 см. Скло різних кольорів, здебільшого зеленкуватого [3, с. 7]. Литі скельця округлої форми були вставлені у дубові рами [2, с. 100].

Дах з одним заломом, сліди якого простежуються з тильної сторони фронтону, прекрасно узгоджуються з формою фронтону і системою карнизів» [3, с. 6]. Варто зазначити, що під час відновлювально-реставраційних робіт, що завершилися у 1869 р., дах було зроблено без залому.

Під час розкопок експедиції Інституту археології АН УРСР (1969–1973 рр.) у приміщенні храму (1970–1971 рр.) було виявлено фрагменти черепиці, якою була покрита споруда під час її зведення. Завдяки цим знахідкам С. Кілессо вдалося відтворити форму, розміри колір так званої «муравленої» – зеленої полив'яної черепиці зразка «бобровий хвіст» [2, с. 100]. Архітектор зауважував, що церква була покрита здебільшого смарагдовою черепицею, і лише окремі зразки були жовтуватими із присутністю стронцію. Черепиця розмірами 38x18x2 см мала отвір діаметром 10 мм для кріплення до черепних брусків і спеціальний шип. Цілої черепиці

виявити не вдалося, а тому її розміри установлені завдяки фрагментам [3, с. 6]. Архітектором було зроблено креслення цієї черепиці, за яким згодом на Коломийському цегельному заводі виготовлено черепицю, якою покрили споруду під час реставрації у 1979 р. Однак така покрівля виявилася неякісною, хоча і простояла 25 років [2, с. 104]. У 1995 р. під час чергових реставраційних робіт її було замінено значно довговічнішою мідною бляхою.

Історико-архітектурні дослідження пам'ятки опиралися на результати археологічних студій 1970–1971 рр. С. Кілессо входив до складу обох археологічних експедицій.

Під час відновлювально-реставраційних робіт, що розпочалися 1971 р., вдалося відновити дах із заломом, первісну форму порталу з усіма деталями, реставрувати вишуканої форми фронтон зі стрільницями. Виконавцем робіт був Інститут історії і теорії архітектури УРСР [7, с. 11]. Однак роботи було призупинено 1977 р. До кінця 80-х рр. тема козаччини в Україні була згорнута [2, с. 100].

Прикро, що у зв'язку з неодноразовою реорганізацією відповідних установ, де зберігалися документи, не вдалося виявити повного тексту проєкту, що затрудняє проведення подальших архітектурно-археологічних досліджень. Не увінчалися успіхом і пошуки документів у відповідних структурах Черкаської області, куди свого часу передавалися їх примірники. Виникає просто парадоксальна ситуація: легше відслідкувати документацію середини XIX ст., ніж 70–90-их рр. XX-го.

Згідно заходів, розроблених спеціальною урядовою комісією до 325-річчя Переяславської ради, музей-усипальниці гетьмана став діяти лише в 1979 р. Наприкінці 80-их рр. на хвилі піднесення національного руху та під тиском прогресивної громадськості нарешті було позитивно вирішене питання про створення на Чигиринщині заповідника, яке піднімалося ще з 50-их рр. XX ст. [6, с. 14]. 7 березня 1989 р. Радою Міністрів УРСР ухвалено Постанову «Про оголошення комплексу пам'яток історії, культури та природи м. Чигирин, с. Суботова і урочища Холодний Яр у Черкаській області Державним історико-культурним заповідником», який у 1995 р. отримав статус національного.

Зі створенням заповідника, церкву як видатну пам'ятку історії та культури було взято на його баланс з правом безоплатного використання місцевою релігійною громадою для проведення богослужінь, які було поновлено з 1990 р.

На той час пам'ятка дійсно потребувала якнайшвидшої реставрації. Зі створенням заповідника почався новий етап з проведення комплексних пам'ятко-охоронних заходів навколо усипальниці гетьмана. У 1990 р. Черкаським обласним відділом інституту «Укржитлоремпроект» було розроблено «Проект благоустрою території Іллінської церкви в с. Суботові Черкаської області» [7, с. 11].

Масштабні реставраційні роботи виконувалися у 1993–1995 рр. під час підготовки до святкування 400-ої річниці з дня народження Богдана Хмельницького. Зокрема, було повністю замінено покрівлю храму, потиньковано й побілено стіни.

Проектно-реставраційна документація була підготовлена Інститутом історії і теорії архітектури УРСР та Черкаським обласним відділом інституту «Укржитлоремпроект», роботи виконувалися МП «Криниця», ПП «Звенигора», КП «Чигиринський Райагробуд», ПП «Ларо» [7, с. 12].

Під час підготовки до реставраційних робіт у храмі у фондах рукописного відділу Інституту історії матеріальної культури РАН у Санкт-Петербурзі було виявлено метричний опис храму за 1888 р. зі світлиною іконостасу. Це дало можливість максимально його відтворити. Царські врата в ньому було запроєктовано у кращих барокових традиціях того часу. Новий іконостас за проектом С. Кілессо майстерно виготовили з липи черкаські майстри (керівник групи сніцарів І. Фізер). Реставраційні роботи у церкві проводилися за проектом С. Кілессо [4]. Було впорядковано прилеглу до храму територію, а також здійснювалися роботи із впорядкування дзвіниці храму, проте у зв'язку з недостатнім фінансуванням, вони були призупинені [5].

На вшанування світлої пам'яті С. Кілессо та з метою популяризації його архітектурно-мистецького доробку у павільйоні на замчищі Хмельницьких облаштовано тематичну виставку «Дослідник, хранитель, творець архітектурних і мистецьких скарбів Богданового краю» (до 90-ї річниці від дня народження Сергія Костянтиновича Кілессо).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Експедиція правління Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури // «Пам'ятники України». 1970. Ч. 3.
2. Кілессо С. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. К., 2000. 143 с.
3. Кілессо С. Іллінська церква у с. Суботіві Чигиринського району Черкаської області пам'ятник архітектури 1653 р. Проект реставрації. І черга робіт. Том І-й. Київ, 1971.
4. Куksа Н. Церква Святого Пророка Іллі в Суботіві в історико-мистецьких студиях першої чверті ХІХ – початку ХХ ст. Відлуння віків. 2004. Ч. 1.
5. Куksа Н. Церква Святого Пророка Іллі в Суботіві: минуле і сьогодення усипальниці Богдана Хмельницького. Черкаси: «Вертикаль», 2020. 380 с.
6. Мартинова Г. Стисло про «Чигирин» // Пам'ятки України: історія та культура. Науковий часопис. 2002. Число 2. С. 14
7. Паспорт об'єкта культурної спадщини. Церква Святого Іллі з дзвіницею.

*Nadiya Kuksa
(Chyhyryn)*

CHURCH OF THE HOLY PROPHET ELIAJA IN SUBOTIV IN ARCHITECTURAL AND ARTISTIC STUDIOS OF S. KILESSO

The article considers the contribution of the famous Ukrainian architect, art critic, restorer Serhiy Kilessso to the research and preservation of the architectural monument of the middle of the XVII century the Church of the Holy Prophet Elijah.

S. Kilesso researched the history of the temple, tried to revive its original appearance, participated in archaeological studies. The architect paid special attention to the iconography of the shrine.

Keywords: *architect, art critic, restorer, architectural monument, Church of the Holy Prophet Elijah, Serhij Kostyantynovych Kilesso.*

Рис. 1. Архітектор С. К. Кілессо за роботою.
Світлина 1976 р.

Рис. 2. Церква Святого Іллі під час реставраційних

робіт у 70-их рр.

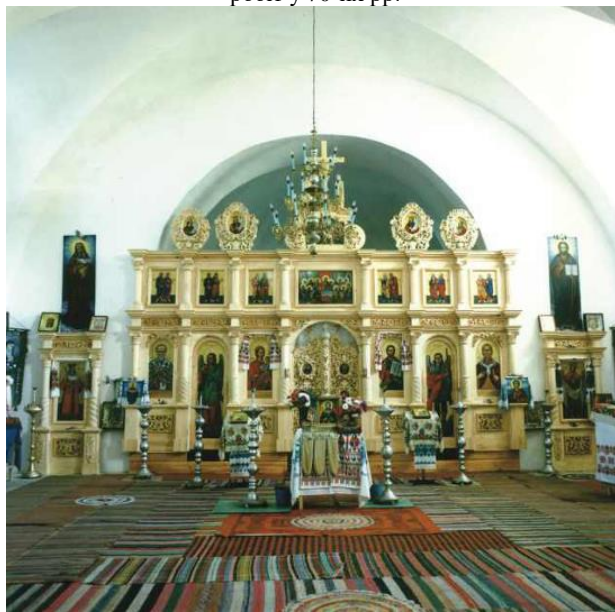

Рис. 3. Іконостас церкви Святого Пророка Іллі в Суботіві роботи І. Фізера та М. Теліженка за проєктом С. Кілессо, встановлений у 1995 р. Світлина 2005 р.

УДК 725.9:930.2:908(477.43/44)

*Ілля Литвинчук, Руслан Нагнибіда
(Львів, Кам'янець-Подільський)**Автори статті, користуючись своїми виключними авторськими майновими правами, суворо забороняють використання матеріалів статті у комерційних цілях без письмової згоди кожного з авторів.***ОБОРОННІ УКРІПЛЕННЯ МІСТА НЕМИРОВА ЯК СКЛАДОВА ІСТОРИКО-МІСТОБУДІВНОЇ СПАДЩИНИ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ**

У статті аналізують оборонний комплекс міста Немирова як складову історико-містобудівної структури. Автори вводять у науковий обіг унікальне картографічне джерело – план міста 1711 р. з архіву військово-морської служби Франції у Парижі. На підставі плану виконується спроба гіпотетичної реконструкції міста станом на XVI – початок XVIII ст. Порівнюючи його з вже відомою історичною картографією, письмовими джерелами XVI–XVIII ст. та сучасною топогеодезичною підосною міста, досліджується стан збереження історико-планувальної структури з ідентифікацією її втрачених елементів.

Ключові слова: *Збаразькі, Немирів, Поділля, Потоцькі, горнверк, міські укріплення, замок, вали, паркан, кобиліці.*

Оборонним спорудам історичних міст Східного Поділля як складової їхньої планувально-просторової структури, вітчизняні та іноземні дослідники не приділяли належної уваги. Знання про укріплення міста історичної Брацлавщини або Прославії формуються крізь призму загальновідомих уявлень про міські та замкові укріплення України, не враховуючи регіональну специфіку. Одним з таких незнаних містечок з точки зору фортифікації та історії містобудування досліджуваного регіону є місто Немирів. Реконструювати його оборонну систему дозволяє введений вперше у цій статті у науковий обіг невідомий план м. Немирів, виконаний військовими інженерами 1711 р.

Мета: *опрацювати джерельну базу та історичну картографію, в якій висвітлюються оборонні споруди м. Немирова у XVI–XVIII ст., розробити гіпотетичну реконструкцію планувальної структури міста у XVI – I половині XVIII ст. та здійснити аналіз стану збереження історичного планування з оборонними спорудами.*

Аналіз попередніх досліджень. Першою та єдиною на сьогоднішній день фаховою працею з урбаністичних студій про м. Немирів є публікації д-ра арх., проф. Петра Ричкова [1], в якій автор, спираючись на доступний йому станом на 2014 р. картографічний матеріал кінця XVIII ст., висунув гіпотезу про масштабну урбаністичну акцію Віцентія Потоцького з перепланування пізньосередньовічного Немирова за класицистичними нормами. Публікація не охоплює урбаністичний розвиток міста від початку його закладання Янушем Збаразьким у XVI ст., і до відповідного перепланування Потоцьким. П. Ричков ввів у науковий обіг п'ять планів м. Немирова 1784 р., 1788 р., та недатований

план, який дослідник датував 1790-ми рр., а також плани 1866 р. та початку ХХ ст. [2] (І. Литвинчук при обстеженні цього документу у ДАВО, виявив дату створення плану – 1903 р. [3]). Натомість, не менш важливими у дослідженні нашої теми є археографічні розвідки Миколи Крикуна [4] (2015). Ще один план Немирова віднайшов Ярослав Матвійшин [5] (2013), працюючи в архіві військово-морської служби Франції у Парижі з фондом колекції мап та планів. Дослідник дав характеристику плану та датував його 1711 р., проте сам план у своїх розвідках не опублікував (на підставі опублікованої статті Я. Матвійшина, один із авторів підготовленої розвідки, а саме Р. Нагнибіда повторно ознайомився з цим планом у 2014 р., на основі фото яких І. Литвинчук здійснив прорис плану з подальшим використанням у спільній публікації). Саме цим планом автори скористалися у даній статті для реконструкції містобудівного розвитку Немирова у XVI–XVII ст.

Виклад основного матеріалу. Методи дослідження та верифікація джерел. Станом на весну 2021 р. дослідники опрацювали наступний картографічний матеріал: план Немирова I пол. XVIII ст. (його датував Я. Матвійшин 1711 р., думки якого притримуються й автори статті, російські плани міста 1784 р. [2, с. 67], 1788 р. [2, с. 68], недатований план кінця XVIII ст. [2, 69] (попередньо датований П. Ричковим 1790-ми рр.) та план ринкової площі 1890 р. [6]. Слід згадати також про малоінформативні плани міста 1866 [2, с. 70], 1903 [2, с. 66; 3] та 1913 р. [7], що зберігаються у Державному архіві Вінницької області (далі – ДАВО).

План 1711 р. (рис. 1, 2) складено, вочевидь, під час військових кампаній I половини XVIII ст., бо на ньому довкола міста зображені намети військового табору. Відомо про два походи, що відбулись 1711 р. – взимку – похід Пилипа Орлика з Молдавії на Правобережну Україну (з татарами) та весною – т. зв. Прутський похід Петра I.¹ Цей план, який було складено в окомірний спосіб, фіксує майже сучасну ситуацію довкола міста – ставок із замковим півостровом, що відокремлений від міста фортифікаційними спорудами – ровом, гостроколом та кобилицями. На перешийку замкового мису влаштована брама, через яку здійснювалось сполучення з містом. Довкола міста зображено два напівкруглі паси земляних валів, які, так само як і замкові вали, позначені гостроколом та кобилицями. По центру міста зображено регулярну забудову середмістя з прямокутною ринковою площею, по центру якої влаштовані торгові ряди. Плани кінця XVIII ст. мало чим відрізняються один від одного. Найбільш точно та детально виконаним є план 1788 р. авторства інженерів-прапорщиків Федора Короткова та Павла Авакова, що дозволяє його сумістити з сучасною підосною для ідентифікації втрачених споруд та реліктів давньої містобудівної планувальної структури та міських й замкових фортифікацій (рис. 3, виконано у ПЗ QGIS Desktop 3.10.2). Також на цьому плані зображений люнет (кут вул. Шевченко) та дерев'яний паркан, лінія якого проходить вздовж цієї ж вулиці (на плані 1788 р. ця частина міста ще не забудована). Топографія замкового півострова подана

¹ Можливо, план мав відносини й до повстання Палія 1702–1703 р., в епіцентрі якого теж був Немирів.

спотворено, що можна лише інтерпретувати зображення цього плану для порівняння з реальною ситуацією. Так, один з двох пагорбів, що фланкують в'їзд на півострів, прочитуються на сучасній підоснові і зараз у вигляді невеликого підвищення, до якого виконана прив'язка замкових споруд. Станом на 1788 р. (як і на 1784 р.) комплекс замкових споруд зайнятий ситцевою фабрикою, хоча на плані 1784 р. ще фігурує назва «Замок». На той момент зберігся лише фрагмент одного з двох – зовнішнього валу міських укріплень. Перший було втрачено внаслідок регуляційного перепланування у II пол. XVIII ст. Вал з'єднував два яри на протилежних берегах р. Городниці, збережена частина якого станом на 1780–1790-ті рр. проходила вздовж вул. Соборної. На пізніших планах 1866, 1903 та 1913 рр. валу вже не існує.

Для отримання прикінцевих результатів здійснена прив'язка плану ринкової площі Немирова 1890 р. [6] до сучасної підоснови (рис. 4). На згаданому плані карміновим кольором відповідно до традицій картографії того часу подано муровані споруди – у нашому випадку це ансамбль цегляних торгових лавок та заїзду, який фланкував північно-західну сторону ринку (ансамбль позначений на планах міста 1780–1790-их рр.). План ринкової площі 1890 р. виконано у доволі спрощеній манері (кути вулиць та ділянок подані прямими) і без меж ділянок. Показані провулки та вулиці («до синагоги», «до цвинтаря», «до кірхи» (*пер. з рос. дорефм., авт.*)) збігаються з плануванням приринкових кварталів як і на плані 1711 р., а червоні лінії забудови площі з планом 1788 р. 1890 р. Попри столітню часову різницю з детальними планами міста кінця XVIII ст., він фіксує сталу містобудівну структуру давньої ринкової площі та червоні лінії забудови. Північно-східна сторона ринку фланкується мурованим ансамблем будівель торгових лавок [-подібної конфігурації, що розташовані симетрично (рис. 5) та влаштований між ними двоповерховий заїзд (світлини Жолтовського, опубліковані у Facebook-спільноті «Пам'ятки України» на фото першої третини XX ст.), рис. 6). Ці будівлі зображені також на детальних планах міста 1784–1790-их рр. Всі інші об'єкти зафарбовані в охристий колір, який позначає дерев'яну забудову (у випадку Немирова – вальковану). План 1890 р. цінний тим, що він чітко фіксує ренесансові особливості ринкової площі, а саме – вулиці, що пробіті в сторонах ринку посередині кварталів (по осях симетрії). На плані 1890 р. вони підписані як «Провулок до єврейської синагоги» (не зберігся) та «Вулиця до кладовища» (*переклади з рос., дореф. авторів*) (вул. Будівельників). Вони ж позначені на плані 1711 р. План ринкової площі 1890 р. надає можливості відносно точно відтворити метроритмічні характеристики історичної парцеляції забудови. Так, ширина фасадів будинків коливається від 6,5 до 12,3 м, а окремих, пізніших – до 27,5 м. Відстань між будинками знаходиться в межах 2,2–4,4 м. Габарити площі в червоних лініях складають 86,2x122,4 м.

При накладенні плану на сучасну підоснову виявилось наступне: будинок по вул. Горького, 1 с, на наш погляд, збереженим будинком торгових лавок XVIII ст. (зі значними втратами та пізнішими перебудовами). Симетрична йому]-подібна в плані будівля збережена частково (перебудована Євангелістською церквою, знаходиться за адресою вул. Горького, 10 б). На момент публікації статті (весна 2021 р.) центральна будівля ансамблю (заїзд)

втрачена, її територію оточує будівельний паркан, а рештки будівлі збережені на підземному рівні. Червоні лінії забудови ринкової площі збережені частково: західні прясла втрачені повністю, північно-східне прясло втрачене, але прослідковується у сучасній парцеляції нової забудови, південно-західний квартал ринкової площі зберігся у первісних червоних лініях, натомість поверхня ринкової площі, перед цим кварталом (на місці т. зв. «обжорного яру») – за планом 1890 р.) зайнята сучасною забудовою.

Наприкінці огляду картографії важливо також згадати про загальні мапи України XVI–XVII ст., щоб прослідкувати першу фіксацію Немирова як великого міста. Автори проаналізували карти відомих європейських картографів ранньомодернього часу – С. Сарницького, С. Мюнстера, В. Гродецького, Я. Гостальді та інші карти 1550–1690-их рр. і не виявили позначення цього міста. Вперше Немирів з'являється на відомій карті ВКЛ Радзивіла 1613 р. (рис. 7).

Додатковими джерелами є давні акти та нарративні джерела XVI–XVIII ст. Офіційною першою згадкою про місто вважається XIV ст. [9], натомість документально це не підтверджено. Можна лише припустити, що перша згадка про існування міста під назвою «Немир» є в ярлику кримського хана Менглі-Геря 1506–1507 рр [10, с. 4-5]. У ньому поселення згадується поруч з Ябу-городком, Караулом, Чорним, Дашевом – тобто на території міжріччя Дністра та Південного Бугу з узбережжям Чорного моря. З огляду на просторість цієї території, прив'язка літописного Немира до сучасного Немирова є умовною і потребує додаткових досліджень. Відома перша згадка про Немирів як село у володінні Анни Четвертинської (що перейшло як посаг у власність її чоловіку кн. Янушу Збараському) у документі від 30 березня 1564 р. [4, с. 107]. У 1583 р. Немирів вже виступає як ключове місто. З 1590 р. згадується замок, а з 1596 р. – міська брама. Ідентифікація Немирова як великого міста на карті Радзивілла 1613 р. кореспондується з вищезгаданими писемними джерелами кінця XVI ст. Під час козацького повстання Семена Палія 1702 р. оборонці використовували 12 гармат [11, с. 435], а власне місто було оточене земляними валами та гостроколом [12, с. 701].

Щодо нарративних джерел, то там м. Немирів описується без особливої деталізації, а Євлій Челебі [13] взагалі його не згадує, тоді як інші східноподільські містечка, а саме: Брацлав, Ладижин, Умань, Стіна, Шаргородним ним описані. Немирів відзначився у мартирологу Гановера [14], мемуарах Богуслава Машкевича [15, с. 70–72] щоденнику Патрика Гордона 1780-их рр. [16] та щоденнику Юста Юля 1711 р. [17], російського священника Івана Лук'янова, 1710 р. [18, с. 47], невідомого російського мандрівника 1714 р. [19, с. 33]. Вже згадуваний П. Ричков [1, 2] у своїй статті наводить опис Немирова з щоденника Ульріха фон Вердума, але з огляду на контекст оповідання, робимо висновок, що в тексті Вердума йдеться про галицький Немирів. Влітку 1689 р. отаман Стечик із двома сотнями козаків і десятком тисяч татар на деякий час здобув Немирів, але невдовзі був вибитий звідти підрозділами комісара С. Дружкевича [11].

Ймовірно в архіві Башбаканлик (м. Стамбул) зберігаються документи, які стосуються каральних акцій із заспокоєння місцевого населення

яничарськими полками, які втихомирювали населення через накладений податок, по забезпеченню провіантом регулярної османської армії, що проходила повз Немирів.

Результати досліджень. Складові немирівського оборонного комплексу. Міські укріплення. Опрацювання картографічного матеріалу та звірка з описами мандрівників дозволяють виокремити основні складові урбаністичного оборонного комплексу Немирова. Остаточне формування його завершилося на початку XVIII ст. На цей момент він складався з замку та двох поясів міських укріплень у вигляді напівкола з напільної сторони (рис. 8).

Встановити періодизацію міських укріплень Немирова на сьогоднішній день неможливо без проведення додаткових досліджень, зокрема, археологічних. За планом 1711 р. укріплення Немирова являли собою 2 напівкільцевих вали, які захищали місто з напільної сторони. Внутрішній вал оточував середмістя з ринковою площею і за габаритами був співрозмірний подібному валу в Ожигівцях. Його довжина складала близько 715 м (в Ожегівцях 840 м). Своїми кінцями дуга укріплень примикала до ярів, які й досі відчитуються на місцевості. Зовнішній вал відступав від внутрішнього на 155 м у південній і на 290 м у західній частині міста, загальна довжина його близько 1070 м. Співставляючи різночасові картографічні джерела (які створювались, зауважимо, різними авторами і для різних цілей), можемо впевнено констатувати, що вони не мали рис модерних фортифікацій, пристосованих під артилерію, та точок концентрації вогню (веж, башт, бастионів), що дозволяє нам віднести ці укріплення до архаїчного типу фортифікацій доартилерійської доби. Автори схиляються до думки, що ці укріплення з'явилися у русько-литовський період володіння містом князями Четвертинськими. Попри те, що в акті 1564 р. Немирів зазначений селом, ми звертаємо увагу на наступні факти. По-перше, доволі швидко після отримання у власність Збараських Немирів перетворюється на волосний (ключовий) центр маєтків. По-друге, в його ренесансовій забудові спостерігається відхилення від канонів тогочасної урбаністики, а саме – сторони ринку і основні вулиці розташовані не за сторонами світу, а прив'язані до дороги (вочевидь, давньої), що веде з Вінниці до Брацлава. Ця дорога показана на карті Ріцці Заноні 1770 р.

Ймовірно князі Збараські інтегрували стару планувальну структуру у новозасноване місто. Міські вали за нашою версією так само могли бути залишками містобудівної структури давнішого поселення, можливо – міста Немира, згаданого у ярлику хана Менглі-Геря 1506 р. Найбільше питання викликає зовнішній вал – тут можуть бути різні версії щодо його виникнення. Звернемося до опису Юста Юля. Він вказує на дві лінії оборони – зовнішній вал, та ще одну «внутрішню стіну», яка ще не докінчена і будується². Оскільки російський мандрівник у 1714 р. вказує, що в Немирові є «дві земляні фортеці

² Насправді Ю. Юль міг спостерігати лише ремонтні роботи, а не спорудження нової фортифікаційної лінії (внутрішньої), оскільки його перебування в Немирові є або одночасним, або пізнішим від моменту створення плану 1711 р., на якому позначені обидві лінії укріплень.

без веж», робимо висновок, що під «стіною» Ю. Юль мав на увазі такий самий вал, як і зовнішній, і, що ці два ряди укріплень фактично ідентичні, тобто, у розумінні Юля, вал та стіна – це синоніми, що означають у нашому розумінні валово-ровові фортифікації з дерев'яним парканом нагорі (або кобилицями, які позначені на плані 1711 р.) «Саме місто», пише Юль, знаходиться за цією «стіною» (тобто внутрішнім валом). Між містом (себто, середмістям, у нашому розумінні) та зовнішнім валом знаходиться певна кількість осель. Д-р Ролле, присвятивши Немирову окрему публікацію в контексті повстання Паляя 1702–1703 рр., пише, що Немирів укріплений валами (у множині!) та гостроколом. Натомість у мемуарах Б. Машкевича часів Хмельниччини фігурує лише міський паркан та замок, оборонці останнього і чинили опір повстанцям, а також важливе повідомлення, що козаки після вибиття з міста поляків, так сильно укріпили місто, що війська князя Яреми Вишневецького не наважилися його штурмувати. Невідомо, що мав на увазі Машкевич під «сильним укріпленням» міста козаками – чи розташування в місті потужного гарнізону з артилерією чи зведення фортифікаційних споруд. На нашу думку, під це визначення може припадати спорудження другої лінії укріплень у найпростіший спосіб за максимально коротким терміном.³ Між двома лініями оборони утворювалась еспланада, яка могла бути використана як пастка для кавалерії, що увірвалась в місто (станом на 1711 р. зайнята садбною передміською забудовою).

Замок. Відомостей про існування замку в Немирові до отримання його у власність князем Янушем Збараським не знайдено. Натомість назву р. Городниця, яка огинає місто і колишній замковий півострів, Малаков [20] виводить від слова «городні» (тип дерев'яних конструкцій замкових стін переважно у XIII–XVI ст.), що може свідчити про існування на півострові дерев'яного замку до II половини XVI ст. Вперше замок згадується під 1690 р. [4] у володінні князів Збараських. За формою замкового мису та способом загосподарювання замкового двору, а також, враховуючи тривалий час існування замку (II половина XVI – середина XVIII ст.) можемо припустити, що розбудова замку відбувалась у два етапи. Западина рельєфу у північній частині мису відокремлює його 1/3 частину і свідчить про існування тут давнішого (первісного) замку Збараських XVI ст. (рис. 9). Зауважимо, що у найближчому аналогу Немирова – Ожеговцях замок (який більше відомий під назвою Токівський) розташований на півострові за таким самим принципом (рис. 10). З розширенням території замку його напільні укріплення дійшли до шні півострову.

Другий етап замку відбитий на історичних планах, проте, подача розташування замкових будівель не дає змоги зіставити ці плани через значні геометричні спотворення та точно локалізувати втрачені об'єкти на місцевості. На плані 1711 р. зображений палац з садом у центрі замкового двору, брама та хвіртка (ймовірно, потаємна) у східній частині півострову. Крім того, наявні 8 додаткових будівель. Шня півострову перекрита укріпленнями, які ми

³Натомість не виключено, що козаки повторно використали і зовнішню лінію теж, яка на момент подій, описаних Машкевичем, не використовувалася і не оборонялася.

трактуємо, беручи до уваги план 1711 р. як горнверк – кліщеподібна бастіонова фортифікація. На планах пізнього XVIII ст. бастіони, які вже втратили своє оборонне значення, позначені пагорбми, а на плані 1784 р., як ронделі. Опис Ю.Юля доволі критичний в плані характеристики обороноздатності замку: «Понад те, в місті є ще маленька цитадель, що не більше тих, що будують діти, вправляючись в інженерному мистецтві. Тут було дві гармати, що представляють всю артилерію». Тим не менше, замок у такому стані витримав татарсько-козацьку облогу 1702 р. [16].

Висновки. Таким чином, проаналізовано розвиток планувальної структури укріпленого м. Немирова і з'ясовано наступне:

- вперше виявлено ренесансове ядро забудови, яке складалося з прямокутної, наближеної до квадрату ринкової площі та регулярної забудови середмістя, а також виконана його прив'язка до місцевості. У II половині XVIII ст. відбулося перепланування південно-східної частини середмістя за принципами класицизму;

- ідентифіковані давні оборонні споруди міста, а саме: рів первісного замку Збаразьких, який розташовувався на кінці замкового півострову, горнверк модернізованого у XVII–XVIII ст. замку, вали міських укріплень, які на сьогодні не збережені. Датування та періодизація цих укріплень потребують археологічних досліджень;

- невластивий для ренесансу спосіб орієнтації ринкової площі, архаїчний тип міських укріплень слугують опосередкованим доказом існування в Немирові давнішого укріпленого міста;

- ренесансове планування частково збережено у центральній частині міста і потребує заходів з охорони в контексті розробки історико-архітектурного опорного плану; місця втрачених замкових та міських оборонних споруд потребують занесення до зон охорони археологічного культурного шару та розробки регламентів забудови.

Результати дослідження дають можливість під час розробки історико-архітектурного опорного плану опрацювати зони охорони археологічного культурного шару у місцях втрачених замкових та міських фортифікаційних споруд, а ряд об'єктів додати до переліку щойно виявлених пам'яток з подальшим виготовленням облікової документації та занесенням до реєстру пам'яток місцевого або національного значення. Проведена робота необхідна для розробки комплексної програми з проведення архітектурно-археологічних досліджень, джерельна база від яких доповнить археологічними знахідками різночасового періоду містобудівельні дослідження.

Історична Прослав'я чи Брацлавщина, а в сьогоденні Вінницька область з прилеглими до неї землями усіяна старовинними містечками, які зберігають релікти старовинних пам'яток із давньої планувальною структурою. Таким містечкам як Немирів пощастило, адже, хоч вони і перебували у вирі геополітичних інтересів багатьох країн, все ж залишились поодинокі джерела, завдяки яким можна відобразити еволюцію розвитку міста з часу його заснування до середини XVIII ст. На підставі них, авторам статті, котрі мають досвід із проблем, що розглядаються у публікації, вдалося підняти серед наукових кіл питання про минувшу славу Немирова. Але через

пасіонарне місцеве населення та бездарне українське законодавство в пам'ятко-охоронній справі містечко й надалі перебуває в руках тих осіб, яким лиш би абияк підготувати наукові дослідження та перейти до інших містечок, стираючи своєю незграбністю часовий проміжок, коли Брацлавщина займала не останнє місце на геополітичній шахівниці Західного християнського світу та східного мусульманського.

Застосовані методики дозволяють проводити відповідну роботу і в інших населених пунктах, ревалоризувавши історичні квартали міст та містечок з подальшим використанням в культурно-просвітницькій роботі й туристичній галузі.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Ричков П. Немирів на Поділлі: маловідомий урбаністичний експеримент доби просвітництва // Досвід та перспективи розвитку міст України. 2014. № 26. С. 88–108.
2. Ричков П. Картографічні джерела до історії містобудування Східного Поділля (XVIII–XIX ст.) // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст. Матеріали наукової конференції 24–25 вересня 2015 р. Вінниця, 2016. С. 48–85.
3. План Немировского Имения. План телефонной сети, 1903 г. // ДАВО. Ф. 896. Оп. 1. Спр. 93.
4. Крикун М., Піддубняк О., Купчинський О. Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років. Львів: Наукове Товариство імені Шевченка, 2008.
5. Матвійшин Я. Картографічна україніка в архівах Морської служби Франції // Українське джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни на порозі XXI ст. Матеріали Міжнародної конференції, присвяченої 85-літтю від дня народження Ярослава Дашкевича (13–14 грудня 2011 р., м. Львів. 2013. С. 263–291.
6. Геометрический специальный план Базарной площади в Местечке Немиров // ДАВО.Ф. 896. Оп. 1. Спр. 90.
7. План м. Немирова Подольской губернии 1913 г. // ДАВО Ф. 896. Оп. 1. Спр. 89.
8. Карта М. К. Радвілі 1613 р. Великого князівства Литовського [Електронний ресурс] // Овруч. Сторінки історії. URL: <https://www.ovruch.info/mara-m-k-radvily-1613-r-velykoho-knyazhestva-lytovskoho/> (дата звернення: 1. 05. 2021).
9. КАБІNET МІНІСТРІВ УКРАЇНИ. ПОСТАНОВА від 26 липня 2001 р. № 878 Про затвердження Списку історичних населених місць України // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2001-%D0%BF#Text> (дата звернення: 1. 05. 2021).
10. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. 2. 1506–1544. Санкт-Петербург, 1848. С. 4–5.
11. Чухліб Т. Козаки і монархи // Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави. Київ, 2009.

12. Ролле И. На Шпаковом шляху // Киевская старина. 1887. № 4. С. 693–720.
13. Тверитинова А. С. (ред). Челеби Э. Книга путешествия. Крым и сопредельные области: Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. Вып. 1: Земли Молдавии и Украины. Москва: Институт народов Азии, 1961.
14. Глибокий мул. Хроніка Натана Гановера / Наук. ред. Н. Яковенко. Київ: Дух і літера, 2010. 180 с.
15. Niemcewicz J. Zbiór pamiątek historycznych o dawnej Polsce z rękopisów, tudzież dzieł w różnych językach o Polsce wydanych, oraz z listami oryginalnemi królów i znakomitych ludzi w kraju naszym. T.5. Lipsk: Nakładem I drukarni Breitkopa i Haertela, 1840.
16. Гордон П. Дневник 1684–1689. Москва: Наука, 2009.
17. Записки Юста Юля, датского посланника при Петре Великом (1709–1711) // Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских, № 3. 1899.
18. Путешествие в святую землю священника Ивана Лукьянова // Русский архив. Ч. 1. Москва, 1863.
19. Русов А. А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия. Киев, 1876.
20. Малаков Д. В. Минувшина Немирова. Київ, 2008.

Illia Lytvynchuk, Ruslan Nahnybida
(Lviv, Kamianets-Podilskyi)

**DEFENSIVE FORTIFICATIONS OF NEMYRIV TOWN AS A
COMPONENT OF HISTORICAL AND URBAN-PLANNING HERITAGE
OF THE EASTERN PODILLYA**

The defensive complex of Nemyriv town as a component of the historical and urban-planning structure is analyzed in the article. The authors introduce into scientific circulation a unique cartographic source – a city plan of 1711 from the archive of the French naval service in Paris. On the basis of the plan the attempt of hypothetical reconstruction of the city as of the 16th – the beginning of the 18th centuries is carried out. Comparing it with the already known historical cartography, written sources of the 16th – 18th centuries and modern topographic and geodesic basis of the city, the state of preservation of the historical-planning structure with the identification of its lost elements is investigated.

Keywords: Zbaraski, Nemyriv, Podillya, Potocki, hornwork, city fortifications, castle, ramparts, fence.

Рис. 1. План Немирова 1711 р.
Фото оригіналу Р. Нагнибиди

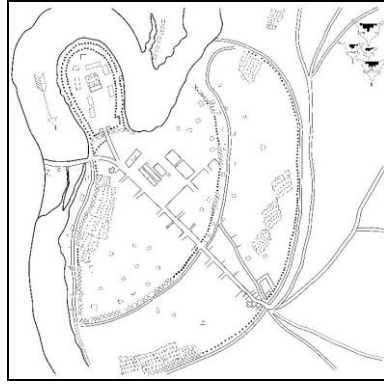

Рис. 2. Прорис фрагменту плану 1711 р. І. Литвинчука, розгорнутого відповідно до північної орієнтації

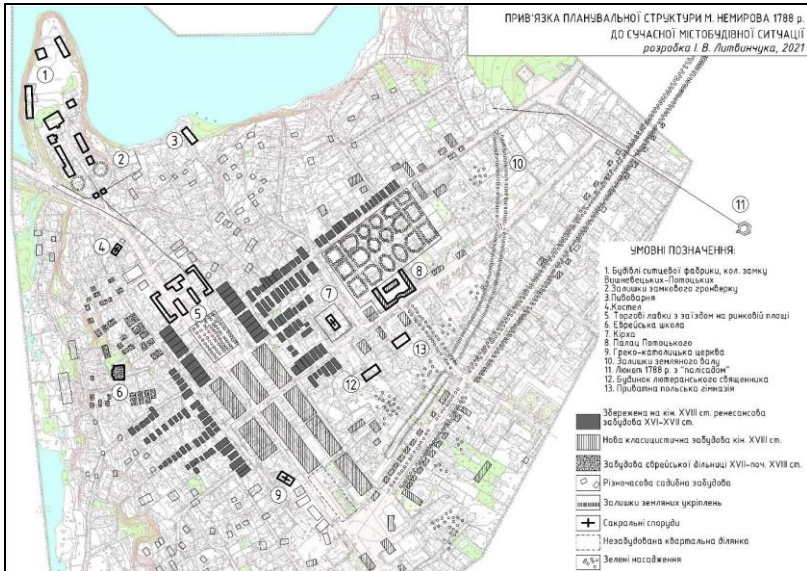

Рис. 3. Прив'язка планувальної структури м. Немирова 1788 р. до сучасної містобудівної ситуації. Опрацювання І. Литвинчука

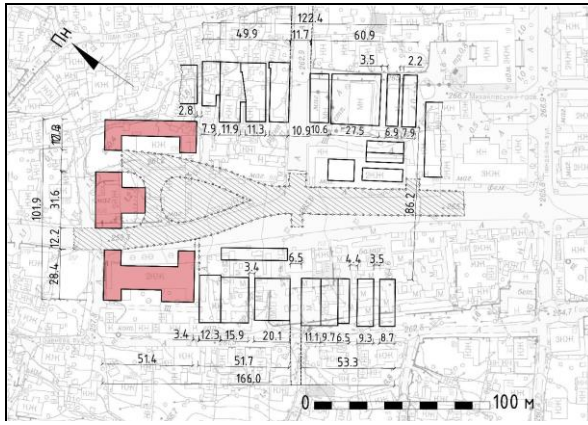

Рис. 4. Прорис плану ринкової площі Немирова 1890 р. з накладенням на сучасну підоснову (опрацювання І. Литвинчука)

Рис. 5. Будівля торгових рядів на світліні Жолтовського, 1930 р.

Рис. 6. Будівля заїзду на світліні Жолтовського, 1930 р.

Рис. 7. Немирів на карті Радзивіла 1613 р. [8]

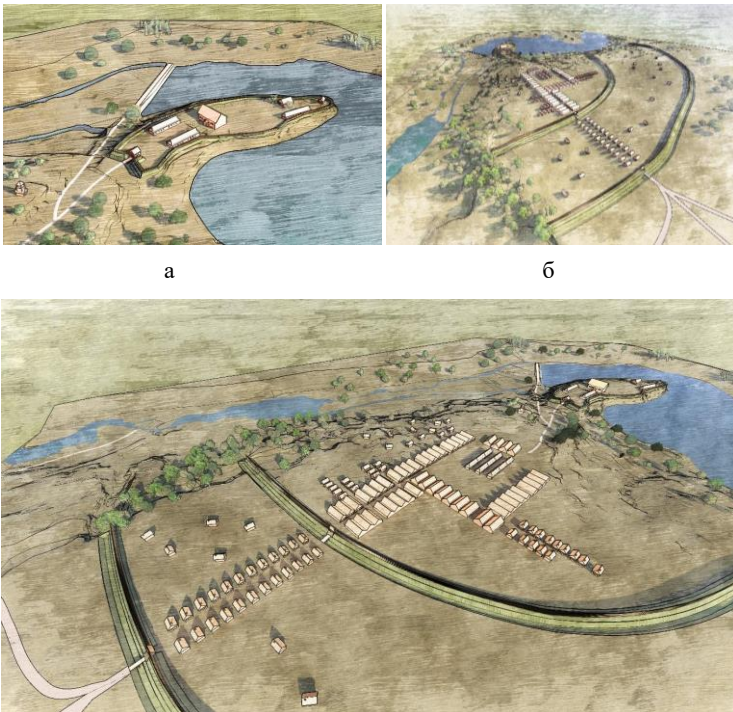

Рис. 8. Гіпотетична реконструкція м. Немирів на початку XVIII ст.: а – реконструкція замку, б, в – загальні види міста

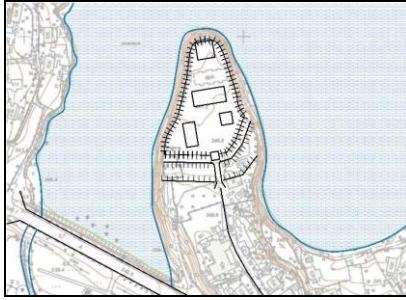

Рис. 9. Замок Збараських у XVI ст. в Немирові. Гіпотетична реконструкція І. Литвинчука.
Забудову замкового двору подано умовно

Рис. 10. Збережені рештки замку Збараських у Ожигівцях, сучасний стан

УДК [726+730]:908(477)

*Олена Лугова
(Бережани)***ТВОРЦІ МИСТЕЦЬКОЇ СПАДЩИНИ КОМПЛЕКСУ
ЗАМКУ СИНЯВСЬКИХ**

У статті висвітлено процес формування мистецької спадщини Комплексу замку Синявських упродовж XVI–XIX ст. Представлено добробки визначних зодчих у Бережанському замку.

Ключові слова: *Бережанський замок, Синявські, мистецьке оздоблення, архітектори, скульптори, надробки.*

Комплекс замку Синявських (охорон. № 641) або Бережанський замок – пам'ятка архітектури національного значення та унікальний приклад фортифікаційного мистецтва у низовинній, заболоченій місцевості. Першопочаткове спорудження його тривало із 1534 по 1554 р., а наступних двісті років тривали постійні перебудовчі процеси з метою покращення зовнішньої обороноздатності та перетворення внутрішнього замкового простору на розкішний палац, який за словами польського поета Юліуша Словацького «лиш королівським рівня» (рис. 1). Саме над формуванням мистецького наповнення замку Синявських у Бережанах працювала плеяда митців XVI–XIX ст.

Найдавнішим зразком мистецького оздоблення Бережанського замку є портал парадної брами, яка облаштована у фасаді південного замкового палацу (рис. 2). Над нішею брами збереглася таблиця задекорована різьбленими розетами, гербами та орлом із розкритими крильми. Герб родини Синявських по центру, а по боках герби родин, з якими породичалися власники замку. По кутах таблиці – зображення херувимів, а на архітраві – дві риби та два раки. Архітрав опертий на дві різьблені колони, орнамент яких перегукується із обрамленням сусідніх вікон. У нижній частині таблиці містився напис на латинській мові, що в перекладі означав: «Ясновельможний пан Миколай з Сеняви, воєвода земель руських, гетьман польний, староста галицький, коломиїський..., збудував цей замок з тесаного каменю власним накладом і коштом на хвалу всевишнього Бога і для оборони вірних християн, р. Б 1554». Згідно титулів Миколи Синявського, що туг перераховані, таблицю встановлено до 1561 р. Загалом таблиця обрамлена півколонами, що опираються на консолі з листям аканту. Верхів'я таблиці завершене подвійним різьбленим карнизом. Сам портал брами окреслений карнизом та боковими рамами із різьбленим орнаментом. Автором мистецького обрамлення portalу, ймовірно, був італійський зодчий і різьбяр Франческо Квадро [1, с. 165; 7, с. 230].

Мистецькою перлиною Комплексу замку Синявських є Троїцький замковий костел-усипальниця (замкова каплиця) (охор. № 641/2), який також споруджувався в три етапи (рис. 3). Відповідно до хронології його розбудови формувалося і мистецьке наповнення храму. Першочергово, у 1554 р.,

споруджено замковий костел, як однонаву споруду. Після смерті Адама Героніма Синявського 1619 р. розпочинається другий етап розбудови костелу. Завершальний період із зведення храму розпочався після смерті Адама Миколая Синявського, останнього представника цієї родини, 1726 р.

Найдавніші надгробки представників родини Синявських спершу встановлені у центральній наві Троїцького замкового костелу-усипальниці. У 1870-их рр. їх перенесено до східної каплиці. Найстаршим з них є алебастровий надгробок Анни Синявської, третьої дружини Героніма Синявського, що померла 1574 р. під час пологів (рис. 4). Автором цієї скульптурної композиції був Герман ван Гутте, львівський скульптор XVI ст., один із перших представників північного ренесансу. Зодчий відобразив жіночу постать Анни Синявської надзвичайно майстерно, пластично виконавши лінії одягу з білого алебастру. Образ молоді жінки сповнений одухотвореності. Митець передав через скульптурний образ Анни Синявської ідею перемоги життя над смертю. На думку української дослідниці Анни Коржевої, надгробок має «італо-ренесансні» ознаки: поетичну одухотвореність та ідеалізованість портретно впізнаваного обличчя з легкою посмішкою в сповитті сну [4, с. 258].

Надгробок Анни Синявської виконаний без цоколя і скульптурне зображення розміщено майже на рівні підлоги. Навершя складається із гербового картуша з незаповненим полем, обрамленого масивними волютами з листями аканту. Скульптор розмістив антаблемент на двох перевернутих консолях. Фігура мала природній вигляд: ніби Анна задрімала. Митець через деталі зовнішнього вигляду передав аристократичне походження покійної.

Також над скульптурою Анни, по центру задньої стіни ніші, встановлено фігуру новонародженого сина Єжи Сенявського, яка ніби виокремлюється із загального контексту надгробка. Для більшої емоційності цієї скульптурної композиції Герман Гутте використав білий та чорний алебастр [5, с. 136-139].

Генріх Горст Згідливий – скульптор голландського походження, котрий пропрацював у Львові понад п'ятнадцять років (з 1573 по 1588 р.) та трудився над мистецьким наповненням замкового храму в Бережанах. Настінний двоярусний надгробок Миколи Синявського – будівничого Бережанського замку та його сина Героніма – єдина підписана робота скульптора виконана у Бережанах (рис. 5). По центру нижнього антаблементу надгробка міститься герк скульптора і монограма «NHZ» (Генріх Горст Згідливий).

Спорудження відбувалося після 1582 р. Цей надгробок Синявських містить дві важкі, заковані в кам'яні обладунки фігури воїнів з червоного мармуру. Скульптури уособлюють мужню та впевнену в собі силу та є ідеальним втіленням лицаря-воїна. Роботи Генріха Горста на відміну від скульптур Германа Гутте, характеризуються певною важкуватістю.

Надгробок характеризується також виступом центральної частини вперед, в якій розміщено ніші із лежачими фігурами лицарів на кожному ярусі. Скульптурна композиція завершується трикутним фронтоном, на схилах якого були фігурки геніїв. Фронтон гармоніює із центральним ризалітом [5, с. 152-154]. Скульптурні зображення відзначаються монументальністю, суворою

стриманістю, реалістичністю облич. Надгробок в цілому відзначається рельєфами із зображенням військових походів, горизонтальними фризів та вертикальними масивними колонами, контрастом чорних поверхонь із вставленнями білого алебастру й червоних мармурових фігур.

Праворуч від подвійного надгробку розміщено надгробок Яна Синавського, котрий помер 1583 р. Ця скульптурна робота є не підписаною (рис. 6). На думку польського дослідника Владислава Лозинського авторство також належало Генріху Горсту. Надгробок Яна Синавського містив на архітраві напис «Anno Domini 1584». Постаць померлого вирізьблена з білого алебастру та розміщена в ніші чорного алебастрового надгробку. Пластичне відтворення постаті померлого демонструє майстерність скульптора. Навершя надгробку складалося із масивних волют з гербовим щитом по центру, що в певній мірі гармоніювало із надгробком Анни Синавської, який розміщений навпроти. Архітектурні деталі надгробку Яна Синавського такі, як колірні контрасти, тосканські колони з білими капітелями й геометричним орнаментом, обрамлення архітраву, бічні волюти перегають з елементами оздоблення надгробка Миколи та Героніма Синавських [4, с. 258-259].

Найвагоміший мистецький доробок із оздоблення Троїцького замкового костелу-усипальниці залишив Іоан (Йоганн, Ян, Гануш) Пфістер – львівський та бережанський скульптор, котрий проживав у місті над Золотою Липою у першій половині XVII ст. Його творчий спадок формувався в епоху пізнього ренесансу та раннього бароко.

Ймовірно, Іоан Пфістер ще до 1612 р. розпочав свою багатолітню роботу для родини Синавських у Бережанах. Підтвердженням слугують документи, віднайдені польським істориком та дослідником Владиславом Лозинським [9, s. 164]. Цієї ж думки притримується і Тадеуш Маньковський, польський колекціонер та мистецтвознавець [11, s. 141]. Інші польські джерела дають переїзд скульптора до Бережан початком 1616 р. [14, s. 761].

Відомо, що у 1611–1615 рр. Іоан Пфістер перебував та працював у Львові. Цей нетривалий період роботи у місті Лева знайшов відображення у таких роботах: надгробок архієпископа Яна Замойського в Латинському кафедральному соборі, надгробок Свощовського у Домініканському костелі і скульптурне розп'яття Ісуса Христа в Костелі єзуїтів. Також брав участь в оформленні інтер'єрів костелу Бернардинів та каплиці Боїмів, найкращі скульптури якої виконав Іоан Пфістер із чорного мармуру та світлого алебастру [14, s. 761-762; 2, с. 58].

У 1615 р., як стверджував львівський мистецтвознавець Володимир Любченко, Іоан Пфістер переїхав до Бережан у маєтності Адама Героніма Синавського, де його основне завдання полягало в оздобленні залів Бережанського замку стюковою ліпниною [5, с. 239]. Однак, український історик-медієвіст, завідувач відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Володимир Александрович вважає що, «Пфістер з'явився в Бережанах ще перед 1611 р., коли у львівських війтівських актах фігурує «Гануш, скульптор бережанський», хоча бережанським він уперше зафіксований 1617 р.» [2, с. 96].

У 1617 р. Іоан Пфістер, на той час вже перспективний скульптор, одружився з Катериною Свенткевич, дочкою заможного львівського аптекаря. У них народилося двоє дітей: дочка Анна, ймовірно, народжена 1618 чи 1619 р. у Бережанах, та син Іоан, охрещений 12 січня 1620 р. у Львові [14, s. 761-762].

У 1619 р. помирає Адам Геронім Синявський, тодішній власник Бережанського замку. Ця сумна подія кардинально змінила життя у Бережанському замку, зокрема значно зменшуються масштаби оздоблювальних робіт. Іоан Пфістер тимчасово покинув Бережани і завершував роботу над надгробком Януша Острозького в Тарнові у 1620 р. (єдина робота із підписом майстра). На думку львівського дослідника Володимира Пшика, Іоан Пфістер у 1620–1627 рр. виконував роботи і на замовлення Станіслава Жолкевського, зокрема фриз костелу св. Лаврентія у Жовкві, надгробки Жолкевських та головний портал Жовківського замку [7].

З 1627 р. розпочинається найвагоміший період мистецької діяльності Іоана Пфістера, пов'язаний із Бережанами. А вже у 1627 р. скульптор знову оселився у цьому місті, втім, зберігаючи свою майстерню у Львові [5, с. 240]. У цей період на замовлення Катерини Синявської скульптор працював над оздобленням замкового костелу, який збудований до 1625 р. та освячений 3 лютого 1626 р. Львівським архієпископом Яном-Анджеєм Прохницьким [13, с. 87].

У цей період Іоан Пфістер створив із червоного угорського мармуру унікальний розбудований монументальний надгробок Адама Героніма Синявського (рис. 7), неперевершений потрійний надгробок його трьох синів – Миколи, Олександра та Прокопа у західній частині замкового костелу [2, с. 96] (рис. 8). Дослідження останніх років датують спорудження цих надгробків між 1636 р. та 1641 р. [3, с. 39]. Унікально задекоровано купольну частину каплиці. Під малим куполом розміщено шість гербових щитів родин, з якими породичалися Синявські. Це мистецьке оздоблення купола освітлювалося вікнами ліхтаря. На верхів'ї купола містився округлий щит із позолоченою Лелівою і монограмою «АНSPo» (Адам Геронім Синявський Посілатор) (рис. 9).

Завдяки роботі Іоана Пфістера та його помічників Бережанський замковий костел сучасні польські дослідники визнають найвеличнішою родовою усипальницею на території колишньої Речі Посполитої [8, s. 247]. Стриманості та скромній серйозності тогочасного львівського мистецтва Іоан Пфістер зумів надати «справжній величний пафос» [5, с. 247]. Бережанський дослідник творчості Іоана Пфістера Богдан Тихий у своїх публікаціях стверджує, що скульптор працював над виготовленням зовнішніх та внутрішніх прикрас Бережанського замку і каплиці, а також оздобленням Фарного костелу у м. Бережани [7, с. 230-232].

Проте бережанські роботи Пфістера не підписані автором. «Який митець виконав цей надгробок – невідомо», – так писав польський історик, красзнавець Маврицій Мацішевський про надгробок Адама Героніма Синявського у своїй праці «Pomniki Sieniawskich w Brzeżanach» у 1882 р. [10, s. 31]. Перший, хто дослідив зв'язки скульптора із Синявськими і Бережанами

та висловив думку про авторство Пфістера надгробків західної частини замкової каплиці, був польський історик Владислав Лозинський на початку ХХ ст. Наступне вивчення творчого спадку Іона Пфістера, яке здійснювали Мечислав Гебарович, Тадеуш Маньковський, Єжи Лозинський, Володимир Любченко, Рафал Нестеров, Міхал Кужей, Володимир Александрович та Володимир Пшик, підтвердило цю думку та деталізувало датування роботи скульптора у Бережанах.

Останні прижиттєві архівні відомості про Іоана Пфістера датуються 1633 р. У бережанській міській книзі він згадується як «сницар і слуга Пані Підчашної Коронної» (Катерини Синявської). До 1638 р. Іоан Пфістер брав участь у створенні вівтаря та зовнішньому оформленні оборонного костелу с. Біще, для якого виконав скульптури св. Героніма, Катерини, Єлизавети, Миколая, фігури архангелів Михаїла та Гавриїла [14, s. 762].

Іоан Пфістер зайняв провідне місце у скульптурі першої половини ХVІІ ст. не тільки на руських землях в складі Речі Посполитої, а й на землях всього Польського королівства. Сила його таланту полягала у невпинному пошуку форм виразу своїх ідей, збагачення їх кращими досягненнями мистецтва Заходу до останніх днів життя. Це й відрізняє його від інших львівських скульпторів, які часто по-ремісничому свято шанували традицію й здобуті навички. Скульптор успішно працював з каменем, мармуром, алебастром і навіть деревом. «Пфістер, по своїй природі і духу часу каменярь. Застосувавши дерево, він змусив традиційний матеріал виглядати іншим» [5, с. 259].

Ще однією непересічною особистістю, що взяла участь у формуванні мистецького наповнення Комплексу замку Синявських, був Якуб де Логай – військовий інженер, комендант фортеці. Його праця у Бережанській твердині розпочалася з 1723 р. при Адамі Миколі Синявському та продовжилася при володінні замком його дочки Марії Софії.

18 лютого 1726 р. помер гетьман Адам-Миколай Синявський. Дружина покійного Ельжбета Синявська фондувала будівництво східної частини костелу-усипальниці св. Трійці з метою увіковічення пам'яті покійного чоловіка. Будівництво провадилося під керівництвом Якуба де Логая. У жовтні 1729 р. було освячено наріжний камінь прибудованої частини, у березні 1730 р. завершено роботи з облаштування даху, а у червні цього ж року розпочалися роботи з оздоблення фасадів. Якуб де Логай також керував роботами з побудови центральної частини костелу, зокрема входу та хорів, та мистецьким наповненням фасаду замкового храму. Саме у цей час було споруджено фасад костелу із тесаного каменю, трикутний фронтон із ліпним зображенням Всевидячого Ока, сонячного проміння та написом «Iehova». У нішах на фасаді розміщено скульптури Св. Миколая з дитиною та Св. Станіслава з дарами – покровителів родини Синявських. Також при Якубі де Логаї, як коменданту та архітектору Бережанського замку, здійснювалися реставраційні роботи в інтер'єрах північно-західного крила фортеці [12, s. 59-73].

У ХІХ ст. Бережанський замок переживав період занепаду, оскільки його приміщення здавалися в оренду тогочасними власниками – родиною

Потоцьких. Однак, у 1876 р. граф Станіслав Потоцький розпочав реставраційні роботи замкового костелу. Процес відновлення Троїцького замкового костелу-усипальниці здійснювався під керівництвом львівського скульптора, педагога, майстра архітектурної пластики Леонарда Марконі, який активно долучився до формування архітектурного обличчя м. Львова. Упродовж 1876–1878-их рр. було здійснено осушення мурів храму, відновлено пошкоджену ліпнину, здійснено перепланування надгробків: найстарші надгробки Синавських з апсиди було перенесено до східної каплиці, де також розміщено 4 цинкові саркофаги з крипти. Леонард Марконі взяв безпосередню участь у консервації надгробків [3, с. 39]. Окрім цього, під час реставрації портал входу до костелу було оздоблено розписами та ліпниною декорацією з гірляндами квітів. Флорентійський художник Енріко Конті оздобив склепіння апсиди та нави, майстерно використавши світлотінь, живопис, що імітували скульптури (рис. 10, 11). У вітарі західної каплиці було встановлено привезене з Парижу бронзове Розп'яття.

Восні перипетії ХХ ст. знищили практично всю мистецьку спадщину Бережанського замку. Лише у Троїцькому замковому костелі-усипальниці частково збереглися зразки творчості зодчих XVI–XIX ст. Окремі фрагменти із надгробків Синавських врятовані львівським мистецтвознавцем Борисом Возницьким у 1966 р. та зберігалися в Олеському замку та Львівській галереї мистецтв. Частина цієї мистецької спадщини повернулася у Комплекс замку Синавських у 2004–2007 рр. і сьогодні представлена у музейній експозиції західного корпусу.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бережанський замковий комплекс і замки родини Синавських на землях Східної Галичини і Поділля: минуле, сьогодення, перспективи. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з нагоди відзначення 485-річчя початку побудови Бережанського замку. м. Бережани, 11 жовтня 2019 р. / Упор. Н. Волинець, О. Лугова. Бережани, 2019. 248 с.
2. Історія українського мистецтва у 5 т. / НАН України, ІМФЕ ім. М. Рильського; голов. ред. Г. Скрипник. К, 2011. Т. 3. Мистецтво другої половини XVI–XVIII ст. 1088 с.
3. Коржева А. Образно-стилістичні особливості портретів Синавських (на прикладі саркофагів із замкового костелу в Бережанах) // Вісник ХДАДМ. 2017. № 6. С. 37–45.
4. Коржева А. Надгробкові портрети представників шляхетських родів у контексті еволюції скульптури ренесансу і маньєризму на західноукраїнських землях др. п. XVI–XVII ст. // Вісник Львівської національної академії мистецтв. Вип. 36. С. 254–267.
5. Любченко В. Львовская скульптура XVI–XVII ст. Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. Ленинград, 1968. 398 с.
6. Пшик В. Ян Пфїстер – видатний скульптор першої половини XVII ст. URL: <http://www.ukrartstory.com.ua/tekst-statti-23/jan-pfister-vidatnij-skulptor-pershoji-polovini-xvii-st.html>.

7. Тихий Б. З нових досліджень етапів розбудови Бережанського замку та його мистецького оформлення. Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України. Матеріали конференції. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Tykhyi_Bohdan/Z_novykh_doslidzhen_etapiv_rozbudovy_Berezhanskoho_zamku_ta_ioho_mystetskoho_oformlennia.pdf.

8. Kurzej M. Uwagi o badaniach nad tworczością Jana Pfistera // Sztuka na Śląsku, w Małopolsce i na Rusi Koronnej w czasach nowożytnych, Wrocław 2011, S. 75–83.

9. Łoziński W. Sztuka lwowska w XVI i XVII wieku: architektura i rzeźba. Lwów. 1901. 228 s.

10. Maciszewski M. Pomniki Sieniawskich w Brzeżanach. Łwów, 1882. 42 s.

11. Mankowski T. Sarkofagi Sieniawskiego w zbiorach Wawelskich. Ochrona Zabytków. 1948. S. 140–147.

12. Nestorow R. Architekt wojskowy Jacob de Logau na usługach Sieniawskich i Czartoryskich w Brzeżanach w I pol. XVIII wieku // Sztuka kresow wschodnich. T. 6. Krakow, 2006.

13. Nestorow R. Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. T. 15. Krakow, 2007. 523 s.

14. Pfister (Fister, Phister) Jan (Hanus), (1573–przed 1642) // Polski Słownik Biograficzny. [Електронний ресурс]. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1980. T. XXV. S. 761–762. URL: <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/jan-pfister>.

*Olena Lugova
(Berezhany)*

CREATORS OF THE ARTISTIC HERITAGE OF SYNYAVSKY'S CASTLE COMPLEX

The article highlights the process of the formation of the artistic heritage of Synyavsky's Castle Complex during the XVI–XIX centuries. Works of prominent artists in Brzezany Castle are presented.

Keywords: *Brzezany castle, Syniawski, art decoration, architects, sculptors, tombstones.*

Рис. 1. Загальний вигляд Комплексу замку Синяєвських на початку ХХ ст.

Рис. 2. Портал парадної брами замку

Рис. 3. Троїцький костел-усипальниця на початку ХХ ст.

Рис. 4. Надгробок Анни Синяєвської

Рис. 5. Надгробок Миколая та Героніма

Рис. 6. Надгробок Яна Синяєвського

Рис. 7. Надгробок Адама Героніма Синяєвського

Рис. 8. Потрійний надгробок Миколи, Олександра та Прокопа Синявських

Рис. 9. Оздоблення купола Західної каплиці

Рис. 10. Розписи нави костелу

Рис. 11. Хори замкового костелу

УДК 737-047.37:94(477.51)(092)«Музиченко-Цибульський»

*Лілія Руденко
(Ніжин)***ФОТОПОРТРЕТ Р. К. МУЗИЧЕНКА-ЦИБУЛЬСЬКОГО:
З ДОСВІДУ АТРИБУЦІЇ ФОТОДОКУМЕНТІВ**

Стаття розповідає про атрибуцію фотографії Р. Музиченко-Цибульського – першого вчителя малювання видатного російського та українського художника, академіка батального живопису, професора Петербурзької академії мистецтв Миколи Самокиша (1860–1944).

Ключові слова: атрибуція, фотографія, художник, Р. К. Музиченко-Цибульський.

Атрибуція (від лат. *atributio* – приписування) – у музейній справі один з основних етапів вивчення музейного предмета, завданням якого є виявлення основних ознак предмета і його опис за певними позиціями: Це встановлення часу, місця створення, автора, фізичних властивостей, функціонального призначення, історії походження та побутування предмета. У тому числі, і встановлення особи зображеної на портреті людини. Виявлена інформація фіксується в облікових документах, використовується у науково-дослідній, фондовій, експозиційно-виставковій та освітній діяльності музею.

Разом з тим, атрибуція – це захоплююча пошукова робота з каталогами, довідниками, мемуарами, архівними та музейними документами. Вивчення музейної пам'ятки, намагання встановити найважливішу інформацію про неї є свого роду інтелектуальною пригодою, в якій поряд із загальновідомими правилами гри є свої винятки, несподіванки і загадки.

Під час роботи над експозицією, присвяченою видатному українському радянському живописцю-баталісту, лауреату Державної премії СРСР, заслуженому діячу мистецтв УРСР, академіку Миколі Семеновичу Самокишу (1860–1944) у музеї «Ніжинська поштова станція» ми зіткнулися з великою проблемою. Цілком природне бажання – помістити на стенді фотографію першого вчителя малювання, якому художник багато чим завдячував у житті – Родіона Корнійовича Музиченка-Цибульського, наштовхнулися на запевнення, що такого портрету не існує. На щастя, це запевнення виявилось помилкою, але до встановлення істини вів доволі непростий шлях.

З архівних документів відомо, що Родіон Корнійович народився у Києві 22 листопада (за старим стилем – 10-го) 1834 р. Батьки його – Корній Антонович та Євдокія Олександрівна – проживали поблизу Притиско-Микільської церкви, що на Подолі. Вищу художню освіту Родіон здобув у Петербурзькій Академії мистецтв, мав кваліфікацію вчителя малювання та чистописання [1, с. 1-3].

З 30-го листопада 1865 р. і до кінця життя (1912 р.) – Родіон Корнійович Музиченко-Цибульський викладав у Ніжинській класичній гімназії. Через роки дійшли до нас добрі слова його учнів, що якнайліпше характеризують особистість вчителя, виказують його неабияку педагогічну

майстерність: «Учитель малювання Р. Цибульський, побачивши мою роботу і мою любов до малювання, почав приділяти мені більше часу і звертати на мене увагу...Цибульському й судилося відіграти велику роль у моєму художньому житті», – писав М. Самокиш [2, с. 23]. «Учителів чистописання і рисовання – Родиона Корнеєвича Цибульського – любили», – зазначав О. Лазаренко [3, с. 26]. «Ще вчитель моєї матері (в гімназії Кушакевич) ... попри всі валуєвські укази, він говорив і викладав виключно українською мовою», – підкреслював І. Качуровський [4, с. 54]. Дійсно, згодом, Родіон Корнійович викладав ще й у жіночій гімназії ім. П. Кушакевич, а також, один рік (1868) – у іконописній школі при Введенському жіночому монастирі [5, с. 5].

Про творчий доробок особисто Р. К. Музиченка-Цибульського відомо дуже мало. Він написав дві ікони для інститутської Олександрівської церкви: образи «Св. Олександра Невського» (1866) і «Великомучениці Варвари» (1877), а також ним зроблена «изыщная плащаница для престола, написанная...на полотне и обделанная в розовый атлас» [6, стр. 91, 97, 123]. Доля цих речей не відома. Упродовж 1894–1896 рр. Родіон Корнійович відреставрував двадцять дві картини з картинної галереї інституту. Серед них: «Каяття Св. Магдаліни» школи Тиціана, «Шлюб Богородиці» Рубенса, «Св. Ієронім» та «Св. Франциск» Рібери, «Руїни вкриті снігом» Манса, «Буря та віви» Сальватора Розі, «Геркулес та німфи» школи Батоні, які й нині можна побачити у картинній галереї Ніжинського університету. Цю роботу керівництво гідно оцінило і відзначило позачерговим підвищенням (одразу з VII до VI класу за Табелем про ранги) – присвоєнням чину Колезького Радника (1895). Але поки тривала реставрація, гроші на матеріали (фарби, лаки тощо) та оплату за виконану роботу виділялися з такими великими труднощами, що художник перебував у відчаї. Захворіли діти та дружина. Від великого навантаження на очі значно погіршився зір. Через нестатки він змушений був просити керівництво придбати йому окуляри та хоча б частково відшкодувати витрати на ліки [7, с. 1]. Врешті-решт частина картин була відреставрована Музиченко-Цибульським для інституту безкоштовно.

За довгі роки педагогічної діяльності Родіон Корнійович Музиченко-Цибульський навчив каліграфічно писати та гарно малювати не одне покоління ніжинської молоді. У колекції нашого краєзнавчого музею зберігається декілька групових фотознімків випускних класів Ніжинських гімназій кінця XIX – початку XX ст., у тому числі, і гімназії П. Кушакевич. Родіон Корнійович працював у гімназіях саме у ці роки. Характерно, що портрети «однокашників» здебільшого мають підписи з означенням прізвища, а от портрети викладачів – лише зрідка. Напевно, тодішнім випускникам, як і теперішнім, здавалося, що обличчя та імена викладачів навкі закарбувалися у пам'яті. Яке підступно-оманливе відчуття!

На двох знімках 1907 та 1908 рр. серед викладацького складу містяться фотографії двох вчителів – «Музиченка» і «Цибульського» [7; 8]. Імена не вказані, тому залишалася невизначеність: чи цей «Цибульський» є ще й «Музиченком»? Можливо, через задовгий підпис прізвище «скоротили»? У повсякденних розмовах, для зручності, викладача називали – Цибульський, а

повне прізвище – Музиченко-Цибульський, використовували в офіційних випадках? Вище наведені спогади гімназистів наводять саме на таку думку.

Приєднання ще одного документу того часу дало підставу ствердно відповісти на поставлені питання. Це атестат випускниці VII-го класу Ніжинської жіночої П. І. Кушакевич гімназії – Євгенії Маслакової, від 8.06.1894 р., завірений підписами викладачів [9]. Серед них міститься підпис: «Р.М-Цыбульський» (Р.М дефис Цыбульський). Отже, на знімках присутня саме фотографія Родіона Корнійовича Музиченка-Цибульського – першого вчителя малювання майбутнього академіка живопису, видатного художника баталіста та анімаліста Миколи Самокиша.

З фотознімків видно, що, за віком, цей викладач старший за інших. Окрім того, впадає в око його неординарна зовнішність – надзвичайно пишні сиві бакенбарди, довгі вуса й доглянута фасонна сива борода. Відчувається незалежна, впевнена у собі, сповнена гідності людина. Погляд очей уважний, проникливий, строгий. До речі, у вищезгаданому атестаті, підпис його вирізняється з-поміж інших підписів викладачів бездоганною каліграфією: ідеально витримано і нахил літер, і натиск ліній.

З особистого життя відомо, що Родіон Корнійович великих статків не мав, але мав велику та гарну родину – люблячу дружину та п'ятьох дітей.

Насамкінець, хочеться привернути увагу до декількох цікавих фактів.

В училищі поблизу Притиско-Микільської церкви, де отримав середню освіту Родіон Музиченко-Цибульський, його учителем малювання та чистописання був уродженець Ніжина – талановитий художник-самоук Олексій Фролович Сенчило-Стефановський (Синчило-Степановський) (1808–1861), близький друг Тараса Шевченка. В історії мистецтва О. Сенчило-Стефановський відомий, як автор розписів Притиско-Микільської церкви Києва, замальовок археологічних розкопок кургану Переп'ятиха, де він працював разом з Шевченком [11, с. 58–60] Тож, виходить, що Родіон Музиченко-Цибульський сторицею віддячив своєму першому учителю малювання за навчання та додав слави нашому місту. І не лише вихованням Миколи Самокиша. Не слід забувати, як мінімум, ще про одного його учня – Петра Лапу. У 20-ті рр. XX ст. Лапа працював учителем малювання у Ніжинській школі № 1.

І знов історія повторюється: «Перші уроки професійного живопису отримав у свого вчителя малювання П. П. Лапи, якого завжди згадував з великою любов'ю і повагою» – писав Сергій Федорович Шишко (1911–1997) – народний художник України, заслужений діяч мистецтв [12, с. 5]. П. Лапа навчав і Юрія Адріановича Савченка (1910–1974) – викладача української мови та літератури Ніжинського педінституту, якому хоч і не судилося завершити академічне художнє навчання, але малювати він не переставав протягом всього життя. Якщо Сергій Шишко створив чудову серію картин – «Київську сюїту», то роботи Юрія Савченка – це «Ніжинська сюїта»: з найщирішою любов'ю намальовані куточки старого Ніжина та новобудови міста 40–80-их рр. Окремим циклом є графічні роботи Савченка – «Пам'ятник на могилі Р. К. Музиченка-Цибульського», «Будинок, де народився Микола

Самокиш», «Будинок, де пройшло дитинство художника С. Шишка» – данина пам'яті визначним художникам Ніжина.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 121. Арк. 1–3.
2. Самокиш М. С. Як я став художником. Живі традиції: Українські радянські художники про себе і свою творчість. Авт.-упорядники Л. В. Владич, І. М. Блюмін. К.: Мистецтво, 1985. С. 23.
3. Лазаренко М. Спогади. Ніжинський краєзнавчий музей. ВСФ-«О. Лазаренко». Арк. 26.
4. Качуровський І. Очі Атоса. Збірник «Слово». Ч. 12, Окремий від друк. С. 54.
5. Нежинский женский монастыр. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн-4. Чернигов, машинописна копія, науково-додоміжний фонд НКМ. Арк. 5.
6. Хайнацкий А. Ф. Институтская Свято-Александровская церковь в городе Нежине. Историко-статистический очерк. Чернигов, 1877. С. 91, 97, 123.
7. ВДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 2. Спр. 300. Арк. 1.
8. Фото. Гімназія П. Кушакевич. Випуск 1908. Фонди НКМ. Інв. № Ф-4845.
9. Фото. Випуск Ніжинської класичної гімназії 1907. Фонди НКМ. Інв. № Ф-5201.
10. Фонди НКМ. Інв. № ПП-515.
11. Жур П. Літо перше. З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка. К.: Дніпро, 1979. С. 58–60.
12. Сергій Федорович Шишко. Каталог виставки творів. Видання Спілки художників УРСР, К., 1981. С. 5.

Lilia Rudenko
(Nizhyn)

PHOTO PORTRAIT OF R.K. MUZYCHENKO-TSIBULSKY FROM THE EXPERIENCE OF ATTRIBUTION OF PHOTO DOCUMENTS

The article deals with photography attribution of R. Muzychenko-Tsybulsky – the first drawing teacher, the outstanding Russian and Ukrainian artist, military art academician, professor of the St. Petersburg Academy of Arts of Mykola Samokysh (1860–1944).

Keywords: *attribution, photography, artist, R.K. Muzychenko-Tsibulsky*

Рис. 1. Р. К. Музиченко-
Цибульський

УДК 902:726.6.051:908(477.41-21)"19/20"

*Дмитро Тетеря, Олександр Прядко, Дмитро Набок
(Переяслав)***РЕШТКИ КАМ'ЯНОЇ СТІНИ-ОГОРОЖІ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО
ВОЗНЕСЕНСЬКОГО МОНАСТІРЯ: ДОСЛІДЖЕННЯ, СУЧАСНИЙ
СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЗБЕРЕЖЕННЯ**

До комплексу унікальних пам'яток архітектури Вознесенського монастиря у Переяславі, які збереглися до сьогодення, входить і такий важливий та цікавий об'єкт, як рештки стіни-огорожі монастирської садиби, зведеної в кінці XVIII ст. У даній статті публікуються матеріали її візуальних обмірів, археологічного дослідження, розглядається сучасний стан та питання охорони, збереження та використання як презентабельного туристичного об'єкта.

Ключові слова: *Вознесенський монастир, пам'ятки архітектури, археологічні дослідження, стіна-огорожа.*

У ранньомодерний час на території Переяслава діяло два чоловічих монастирі – Михайлівський та Вознесенський. Перший розташовувався у південно-східній частині фортеці або Верхнього міста, другий – у центральній частині Нижнього міста XVII–XVIII ст. На монастирських садибах до сьогодишнього дня збереглося ряд унікальних архітектурних пам'яток та об'єктів. Більшість із них сьогодні потребують проведення невідкладних пам'ятко-охоронних заходів та реставрації. Ці питання неодноразово піднімалися та розглядалися в роботах ряду сучасних дослідників, зокрема В. В. Вечерського, Л. М. Набок, В. П. Мельник, Т. Ю. Нагайка, Д. А. Тетері, О. В. Юрченка та ін. [1; 2; 3; 4; 5; 6; 8; 9]. Серед збережених пам'яток культурної спадщини на території монастирів ранньомодерного Переяслава на увагу заслуговує й такий важливий та надзвичайно цікавий об'єкт, як кам'яна стіна-огорожа монастирської садиби, що частково збереглася на території Вознесенського монастиря.

Архітектурний ансамбль даного монастиря формувался упродовж кількох десятиліть. Після спорудження у 1700 р. Вознесенського собору, фундатором якого був гетьман Іван Мазепа, подвір'я монастиря в подальшому розбудовувалось коштом та фундацією переяславських єпископів. 1738 р. єпископом Арсенієм Берлом на базі монастиря відкривається вищий навчальний заклад – колегіум, в якому в 1751 р. викладав курс поезії визначний філософ-просвітител ь Григорій Сковорода. Після пожежі 1748 р., під час якої згоріли приміщення колегіуму, 1753 р. клопотанням єпископа Іоанна Козловича зводиться новий цегляний будинок колегіуму. Протягом 1700–1776 рр. із південної сторони Вознесенської церкви, на кошти переяславського єпископа Іова Базилевича, була зведена цегляна триярусна дзвіниця, до якої зі східного боку у 1782 р. єпископом Іларіоном Кондратовським була прибудована тепла мурована церква в ім'я святої великомучениці Варвари. Окрім цих споруд на монастирській території

розташовувались будинок для архієпископа в комплексі з дерев'яною теплою церквою, дім начальника училища, комора, цегляна будівля консисторії, сарай, учнівська лікарня, цегляний льох, гуртожиток для учнів училища, готель для богомольців, флігель для півчої, житловий корпус монахів, а також кухонний корпус з їдальнею, баня, сарай, лікарняний корпус. Північну частину монастирської садиби займав сад-парк.

За топографічним описом Малоросійської губернії 1798–1800 рр. монастирське подвір'я мало наступний вигляд: «Внутри города монастырь мужеский второклассный Вознесенский, обнесенный каменною оградкою; въ немъ пребываніе имеетъ епископ // Переяславській и Бориспольській; въ ономъ монастыре: церквей каменныхъ первая Вознесения Господня, вторая Святія великомученицы Варвары; колокольня каменная и семинарія, въ которой преподается: граматика, поэзія, риторика, красноречіе, історія, географія, арифметика, греческій и латинський язика. Учителей п'ять, учениковъ до двухсот пятидесяти человекъ; келій каменныхъ и деревянныхъ осьмнадцать» [7, с. 42]. На даний час із споруд монастиря збереглися лише: Вознесенський собор, дзвіниця, будинок колегіуму, частково підземні галереї цегляного льоху з напівзруйнованим входом та фрагмент цегляної стіни-огорожі [8]. Саме остання і є предметом розгляду в даній публікації.

Цегляна огорожа навколо подвір'я Вознесенського монастиря була зведена в кінці 80-их рр. XVIII ст. [9, с. 62]. Вона охоплювала територію близько чотирьох гектарів і проходила по периметру сучасних вулиць міста: із східної сторони вул. Григорія Сковороди, північної – вул. Тараса Шевченка, західної – вул. Михайла Сікорського, південної – вул. Богдана Хмельницького. Загальна довжина стіни складала близько 830 м. На початку XIX ст. із східної сторони території монастиря між дзвіницею та приміщенням колегіуму було зведено торгові ряди, при цьому, можливо, стіну тут було демонтовано. У подальшому протягом XX ст. її майже повністю було зруйновано по всьому периметру. На даний час від стіни-огорожі зберігся лише невеликий фрагмент у північно-східній частині монастирського подвір'я, на розі сучасних вулиць Тараса Шевченка та Григорія Сковороди, загальною протяжністю 57,50 м. (рис. 1, 1–2) При проведеному обстеженні даного фрагменту встановлено, що висота стіни від сучасної поверхні на даний час складає 2,50 – 2,90 м, товщина 1,15 м. Стіна викладена з цегли охристого кольору, розміром: довжина – 25-30-32-33,2-33,3-33,5-35,5 см; ширина – 15,5-16-16,3-16,5-17 см; висота – 4,5-4,7-4,9-5-5,2-5,3-5,5 см. Товщина швів розчину: вертикальних від 1,2 до 4 см, горизонтальних від 2 до 5 см (рис. 1, 3–4).

Нові цікаві дані до конструктивних елементів даного об'єкту було здобуто у 2020 р., під час проведених археологічних пошуків на території міста. У ході даних робіт авторами статті було здійснено обстеження траншеї, прокладеної під теплотрасу по вул. Михайла Сікорського поблизу будівлі Переяславського відділення Пенсійного фонду України, що знаходиться за адресою вул. Богдана-Хмельницького, 28 (рис. 2, 1). Дана територія входить до історичної частини міста Переяслава і розташовується у центральній частині «окольного граду» та Нижнього міста XVII–XVIII ст. давнього Переяслава.

Слід зазначити, що земляні роботи по прокладанню траншеї не узгоджувались з пам'ятко-охоронними органами. Тож, вдалося обстежити тільки ту частину траншеї, що відходила від воріт будинку Пенсійного фонду в сторону вулиці Михайла Сікорського. Розміри траншеї складають: довжина 5,0 м, ширина 1,0 м, глибина від сучасної поверхні 1,10 м. Візуально було встановлено, що траншея перерізала рештки кам'яної стіни-огорожі з південно-західної сторони садиби Вознесенського монастиря (рис. 2, 2).

З метою вивчення конструктивних елементів даного об'єкта та культурних нашарувань було проведено зачистку південно-східної стінки траншеї. При цьому встановлено наступну стратиграфію: 0 – 0, 20 м – асфальтове покриття; 0,20 – 0,60 м – сірий ґрунт із вкрапленнями піску та уламками битої цегли, що складало підсіпку ХХ ст. під асфальтове покриття; 0,60 – 1,10 м – темно-сірий суглинок із вкрапленнями глини та уламками будівельних решток. Культурний шар ХІХ ст.; 1,10 – 1,90 м – світло сірий суглинок. Культурний шар давньоруського часу; 1,90 м – материковий лес (рис. 3).

Кладку стіни-огорожі Переяславського Вознесенського монастиря ХVІІІ – початку ХХ ст. зафіксовано в профілі стінок траншеї за 2,30 м на захід від воріт на територію подвір'я відділення Пенсійного фонду. Виявлені рештки цегляної кладки, фіксують стіну із південно-західної сторони монастирської садиби, де на даний час вона зовсім не візуалізується. У профілі стінки траншеї встановлено, що ширина стіни складає 1,30 м. У цьому місці вона збереглася на висоту 0,9 м. Фіксується в ґрунті з глибини 0,20 м від сучасної поверхні. З внутрішньої сторони виявлено сліди ремонту ХХ ст., який було проведено з сучасної цегли. Розміри кладки ремонтних робіт складають: висота 0,50 м, ширина 0,30 м. Також у цегляній кладці стіни, за 0,10 м від зовнішньої сторони, зафіксовано траншею, в яку покладено металеву трубу діаметром 5 см. Її розміри: глибина від сучасної поверхні 0,50 м, ширина 0,20 м. (рис. 3).

У ході подальших досліджень, з метою уточнення наявності археологічних об'єктів та конструктивних особливостей побудови монастирського муру, із внутрішнього боку стіни, з дна траншеї було прокопано шурф 1. Його розміри: 1,20х0,50 м. Глибина шурфа 1 від дна траншеї 0,70 м, від сучасної поверхні 1,90 м. (рис. 5, 1).

У ході вибірки заповнення шурфа 1 зафіксовано, що з глибини 1,10 м до відмітки 1,90 м йде культурний шар давньоруського часу, під яким залягає материковий лес.

Культурний шар давньоруського часу потужністю 0,7 м, складає світло-сірий суглинок з вкрапленнями деревного вугілля. У заповненні шару виявлено уламки кераміки та кістки тварин.

За знахідками шар датується ХІ – першою половиною ХІІІ ст. Серед виявлених у ньому старожитностей наймасовішу групу складають уламки керамічних виробів, з яких найбільший відсоток належить гончарним горщикам сірого та світло-коричневого кольору. Діаметр вінець становить від 14 до 22 см, денечь – 6–10 см (рис. 4, 1–10).

Більшість складають горщики, що мають валикові вінця та невисоку шийку (рис. 4, 1–2; 4–10). Значна частина з них орнаментована заглибленим орнаментом, що складався з декількох горизонтальних ліній. Інколи посуд прикрашено насіннеподібними заглибленнями. Трапляються поєднання композицій із горизонтальних або хвилястих ліній та насіннеподібних заглиблень (рис. 4, 2; 4–5; 13–20). Також виявлено фрагменти глека орнаментованого по плічку заглибленою хвилястою смугою (рис. 4, 11–12). Такий тип кераміки поширений у комплексах Лівобережжя Дніпра, Києва і датується в межах XII – першої половини XIII ст.

Із шару давньоруського часу походить і один уламок вінця горщика із манжетом, характерним для виробів кінця X – початку XI ст. (рис. 4, 3).

На межі шару давньоруського часу та XIX ст. виявлено два уламки вінця, що мають підквадратну форму в профілі, від посудин XVI ст. (рис. 4, 21–22). Шар козацької доби знищено пізнішими перекопами.

У північній частині закладеного шурфа зафіксовано господарчу яму, пов'язану з культурним шаром давньоруського часу. У плані простежено її округлу стінку на довжину 1,20 м (рис. 3, 2). Дослідження заповнення ями не проводилося у зв'язку з обмеженими можливостями розширення досліджуваної ділянки.

Західна стінка шурфа 1 фіксувала нижню частину внутрішньої сторони монастирського муру. Це дало можливість виявити та вивчити нові конструктивні особливості стіни-огорожі Вознесенського монастиря, яка в цій частині збереглася в ґрунті на висоту до 1,50 м. Зокрема, досліджено невідомі на даний час конструктивні особливості зведення стіни-огорожі. Так встановлено, що в ході її побудови у ґрунті було прокопано траншею, шириною 1,30 м, до материкового піску. Забутовано її битою цеглою та пролито глиняним розчином. Висота цього підмурівка складала 0,70 м. (рис. 5, 2–3). На ньому вже зводилась сама стіна із цегли, яка потім тинькувалась з усіх сторін. Досліджений частково збережений фрагмент стіни складено з цегли червоного кольору, тісто з домішкою піску, обпал слабкий. Розміри цегли в більшості: 32x19 см, товщина 4,5; 5; 5,5 см. Цегла покладена на вапняковий розчин, товщина швів – 2–3,5 см.

Таким чином, у ході здійснених робіт, вдалося отримати нові матеріали, необхідні для вивчення конструктивних особливостей одного з об'єктів Вознесенського монастиря – кам'яної стіни-горожі, а також було зафіксовано напрямок і межу її проходження з південно-західної сторони монастирської території.

На даний час частина даного об'єкта, що збереглася лише частково на розі сучасних вулиць Григорія Сковороди та Тараса Шевченка, знаходиться в занедбаному стані й активно руйнується. Потрібно якнайшвидше провести пам'ятко-охоронні заходи по його збереженню та здійснити консервацію решток стіни-огорожі. Необхідно також скласти облікову документацію на об'єкт – облікову картку та паспорт. У подальшому провести реставрацію; зробити накриття, що захистить об'єкт від атмосферних опадів; поряд встановити інформаційний щит із детальним описом архітектурних пам'яток, що збереглися на території Вознесенського монастиря.

Всі ці заходи та дії нададуть місту ще більшої привабливості та колориту у середовищі численних гостей-туристів, а нащадки зможуть не тільки оглянути дану пам'ятку, а й продовжити її детальне вивчення.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Вечерський В. В. Вознесенський монастир. Пам'ятки архітектури та містобудування України. Довідник Державного реєстру національного культурного надбання / За ред. А. П. Мардера, В. В. Вечерського. Київ, 2000. С. 131–133.
2. Мельник В. П. Збереження культурної спадщини. Переяславський Вознесенський собор // Праці Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень. Київ: Фенікс, 2007. Вип. 3. С. 88–95.
3. Мельник В. П. Переяславський Вознесенський монастир. Історія та сучасний стан пам'яток // Могилянські читання 2005. Київ, 2006. С. 335.
4. Мельник В. П. Проблеми збереження Вознесенського собору в Переяславі // PEREYASLAVICA: Наукові записки НІЕЗ «Переяслав: зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький, 2007. Вип. 1(3). С. 114–117.
5. Набок Л. Собор вознесіння господа Ісуса Христа: XVII–XXI ст. // Православні храми Переяславщини: історія, дослідження, сучасність. Київ, 2007. С. 82–90.
6. Нагайко Т. До історії споруди з ансамблю Вознесенського монастиря у Переяславі // Дослідження, збереження та популяризація пам'яток історико-культурної спадщини України: зб. матеріалів круг. ст. (м. Переяслав, 20 квіт. 2020 р.). Переяслав, 2020. С. 96–101.
7. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. К.: Наукова думка, 1997.
8. Тетеря Д. А. Підземна споруда на території Вознесенського монастиря у Переяславі // Підземний простір: освоєння, вивчення, вторинне використання: зб. матеріалів Міжн. наук. конф. (Запоріжжя-Василівка, 25–26 вересня 2015 р.) / Упор.: В. І. Мільчев, А. Г. Олененко, К. А. Петрова, В. М. Стойчев, В. М. Філас. Запоріжжя, 2018. С. 30–35.
9. Юрченко О. В. До історичної топографії Вознесенського монастиря XVIII ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірник наукових статей. К.: Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК, 2016. Вип. 25. С. 55–65.

*Teteria Dmytro, Pryadko Oleksandr, Nabok Dmytro
(Pereiaslav)*

REMNANTS OF THE STONE WALL-FENCE OF THE PEREIASLAV ASCENSION MONASTERY: RESEARCH, CURRENT SITUATION AND PROSPECTS OF PRESERVATION

The complex of unique architectural monuments of the Ascension Monastery in Pereiaslav, which have survived to this day, includes such an important and interesting object as the remains of the wall-fence of the monastery estate, built in the late eighteenth – early nineteenth century. This article includes materials of its

archaeological research and visual measurements, considers the current state, the issues of protection and preservation and the use as a tourist attraction.

Keywords: Ascension Monastery, architectural monuments, archeological researches, wall-fence.

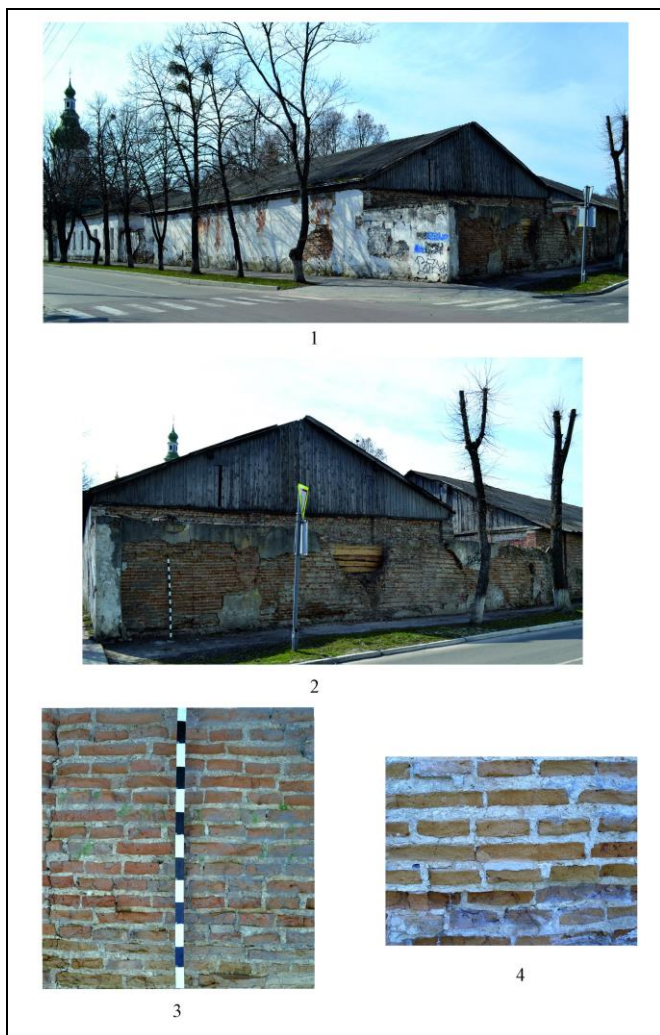

Рис. 1. Рештки кам'яної стіни-огорожі кінця XVIII ст. садиби Вознесенського монастиря на розі сучасних вул. Григорія Сковороди та Тараса Шевченка (1–2) та фрагменти цегляної кладки монастирської стіни-огорожі (3–4). Світлини 2021 р.

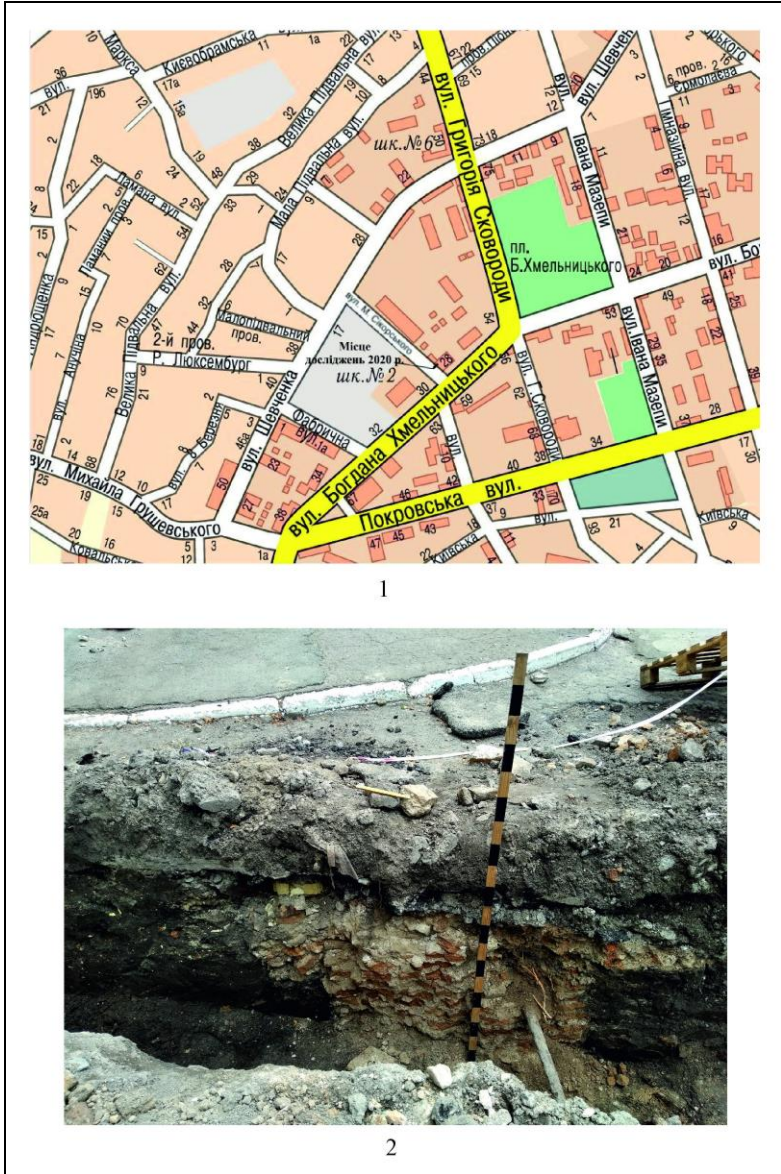

Рис. 2. 1 – карта-схема центральної частини Переяслава з позначенням місця досліджень решток кам'яної стіни-горожі Вознесенського монастиря

в 2020 р.; 2 – рештки стіни-огорожі, виявлені в профілі траншеї по вул. Михайла Сікорського

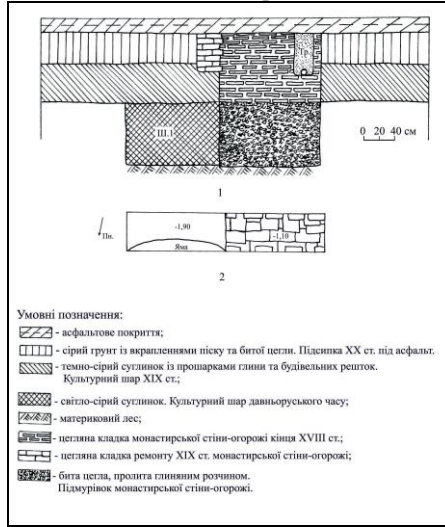

Рис. 3. 1 – перетин південно-східної стінки траншеї по вул. Михайла Сікорського; 2 – шурф 1 і фрагмент монастирської стіни-огорожі в плані

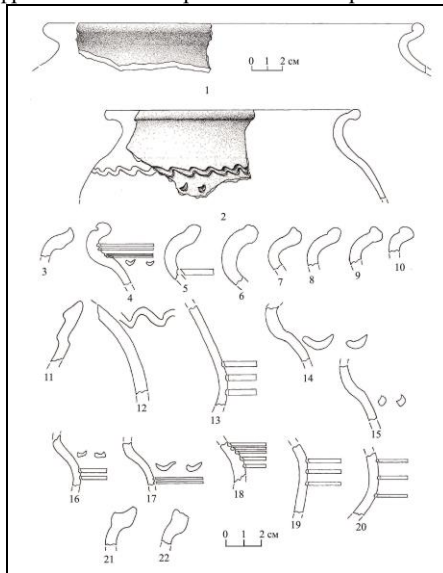

Рис. 4. Знахідки уламків побутового посуду

з досліджень траншеї по вул. Михайла Сікорського:
1–20 – XI –перша половина XIII ст.; 21–22 – XVI ст.

Рис. 5. Дослідження траншеї по вул. Михайла Сікорського:
1 – південно-східна стінка шурфа 1; 2 – південно-західна стінка шурфа 1 із підмурівком монастирської стіни-огорожі; 3 – шурф 1 у плані; 4 – робочий момент досліджень 2020 р.

УДК 908(477.84)(091)

*Любов Шиян
(Вишнівець)***ОСОБЛИВОСТІ КОМПОЗИЦІЙНОГО ТА ПЛАНУВАЛЬНОГО
ВИРІШЕННЯ ВИШНЕВЕЦЬКОГО ПАЛАЦУ**

У статті аналізуються композиційні та планувальні особливості Вишневецького палацового ансамблю XVIII ст. як втілення репрезентативної функціональності.

Ключові слова: *пам'ятокознавчі студії, репрезентативна функціональність, Вишневецький палацовий ансамбль XVIII ст.*

Успішне вирішення проблем збереження пам'яток історії та культури залежить від багатьох чинників, але зумовлюється, насамперед, надійною теоретичною основою, щоб проводити пам'ятко-охоронні заходи. Історичні та пам'яткознавчі студії мають важливе загальнометодологічне значення, з іншого боку вони є підґрунтям для практичних відновлювальних робіт.

Найбільшим об'єктом у структурі Національного заповідника «Замки Тернопілля» є Вишневецький палацово-парковий комплекс XVI–XVIII ст. Його площа становить 11,5 га. Колишній родовий замок князів Корибутів-Вишневецьких – ядро комплексу – поступово трансформувався з магнатського замку у розкішний палац із багатими інтер'єрами та історичними реліквіями. Упродовж XVIII–XIX ст. вишневецький ансамбль – важливий культурний осередок Волині. Резиденція і сьогодні – одна з найзначніших історико-архітектурних та містобудівних пам'яток України.

Попри всі історичні перипетії, Вишневецький палацово-парковий комплекс XVIII ст. – один із небагатьох барокових ансамблів України, які композиційно практично в незмінному вигляді дійшли до нашого часу (рис. 1).

Відносно міста колишній замок Вишневецьких займав відокремлену, периферійну територію, що було визначено його, насамперед, оборонною функцією. Розширення адміністративно-господарських, комунікаційних, а також культурно-просвітницьких функцій, ставило вимоги трансформації резиденції за межі колишніх фортифікацій. Найвний ландшафт обмежував її розвиток у східному, північному та південному напрямках, тому творці пам'ятки максимально використали територію з заходу.

В основу просторової композиції Вишневецького палацу покладений симетрично-осьовий принцип [3, с. 407]. У першій половині XVIII ст. на Волині був розповсюджений тип резиденцій без фортифікацій, тобто «відкриті» садиби, як, наприклад, палаци князів Радзивилів в Олиці чи Любомирських у Рівному [7, с. 50-51].

Новий спосіб життя, яке проводили магнати та шляхта у своїх резиденціях, на чільне місце перед будівничими ставив вимоги репрезентативності. При цьому характер репрезентативної частини резиденції, її особливості були обумовлені місцем на ієрархічній драбині замовника та його майновим статусом. Території резиденцій такого типу функціонально

ділилися на три зони: парадний партер перед палацом, регулярний парк за ним та відокремлений господарський двір. Така організація простору садибного комплексу була загальноєвропейською бароковою планувальною концепцією [5, с. 9] (рис. 2).

Вишневецький палац збудований за так званою тридільною схемою: головний корпус та два крила, дотичні до нього під прямим кутом, курдонер і палацові служби [7, с. 61]. Центральний корпус палацу у формі видовженого прямокутника, значно більший за бічні крила, закладався як продовження тенденцій оборонності. Павільйони, які оточують центральний корпус та крила палацу, репрезентують собою видозмінені оборонні вежі. Суто бароковим є високий ламаний дах палацу з увігнутими схилами, овальними люкарнами (на сьогодні відсутні) та підвищеною центральною частиною. Центральний ризаліт головного корпусу, якому передусе колонний портик на шести колонах, завершується вишуканим фронтоном, тимпан якого прикрашений ліпниною. Бароковим прийомом є вертикальне членування площини стіни пілястрами. Фасади палацу оформлені рустом. Вікна і двері оброблені простими лиштвами.

Домінантне значення представницької функції палацу зумовлювало архітектурне оформлення простору перед головним фасадом. Палацова площа (курдонер), яка утворена палацом, його крилами та господарськими корпусами, репрезентувала прямокутник, видовжена вісь якого співпадала з палацовою [3, с. 382]. На плані середини XVIII ст. планувальна структура курдонеру ще не відображена і, цілком очевидно, що вона неодноразово згодом змінювалася.

Архітектурне вирішення службових флігелів підпорядковувалося загальним закономірностям структурної побудови ансамблю: вони значно менші за розміром і мають спрощене декоративне оздоблення. Стриманість цих будинків підкреслює багатство і вишуканість головного корпусу. Фасади господарських приміщень (офіцин) на противагу палацовим, вирішені площинно. Їх єдиною прикрасою був високий аттик, утворений рядом баясин (дубових напівколон). Дах служб – односпадовий. Цей прийом дозволяв візуально збільшити курдонер.

Творцям Вишневецького ансамблю вдалося залучити до меж існуючих фортифікацій забудову французького типу з палацом і двома дворами на одній осі. Натомість, розташування терасового італійського саду на осі, паралельній головній забудові, було зумовлено недостатністю території за палацом та наявним ландшафтом.

Польський архітектор Е. Ковальчик, аналізуючи просторову композицію Вишневецької резиденції, знаходить польські впливи і порівнює її з проєктами сполонізованого голандця Тильмана з Гамерен, які були поширені у третій чверті XVII ст. у Центральній Польщі [11, s. 57].

Російські дослідники В. та І. Лукомські, навпаки, вбачали аналогію у французькій архітектурі часів Генріха XIV [6, с. 20]. Після відвідин Вишневецького палацу в 1912 р. І. Лукомський подає низку відомостей з його історії за документальними джерелами, які на той час ще зберігалися у родинній збірці власників палацу. Це були не лише рукописи наукових праць,

але і плани палацового ансамблю [6, с. 37]. Відомо, що у 1771 р. король Станіслав Август Понятовський дав розпорядження архітекторам Держанському, Новицькому і Туровському зробили обмірні креслення Вишневецького палацу, а саме: плани, розрізи та фасади. Невідомо, як ці матеріали разом з цінними книгами та рукописами потрапили до Санкт-Петербурга, але на початку XIX ст. вони зберігалися у Бібліотеці Академії Мистецтв т. зв. «Теках Станіслава-Августа» [6, с. 20].

У бібліотеці Варшавського університету є креслення фасадів Вишневецького палацу та малих архітектурних форм регулярного парку датовані 1777 р., які приписуються Казимірові Новицькому. Це фасади головного корпусу палацу з курдонеру, річки Горині та Старого Вишневця, в'їзні ворота з одноповерховими офіщинами та альтанки саду [9, с. 40]. На кресленнях написи французькою мовою. Чи можна ці документи вважати частиною матеріалів з «Тек Станіслава Августа» – наразі невідомо.

На сьогодні достатньо відомий найдавніший план резиденції в системі голандських бастионів, який датується серединою XVIII ст. і зберігається у фондах Національного музею в Кракові в колекції Чарторийських під назвою «Zamek w Wiśniowcu nad rzeką Horyniem w powiecie Kzremienieckim». В інвентарному описі не вказаний автор креслення і його конкретна хронологічна атрибуція. Невідомий автор запропонував цілісну концепцію оборонного комплексу з двома функційно-просторовими зонами – власне палацову та монастирське доповнення до неї. У цій фортифікаційній дводільній системі головним ядром мав стати палацовий комплекс, з усіх напрямків захищений чотирма потужними бастионами та двома равелінами зі сходу та заходу. Планувальні особливості бастионів та їх розміри були зумовлені характером місцевого рельєфу. І, якщо, в основному, проектне вирішення цих укріплень навколо палацу відповідало наявній ландшафтній ситуації, про що свідчать невеликі акварелі невідомого автора, датовані 1796 р., то в зоні кармелітського монастиря до них, здається, взагалі не приступали. Очевидно, що за умов повільного просування фортифікаційних робіт навколо палацу, вони з часом втратили свою актуальність через поступ військового мистецтва та зміну суспільно-політичної ситуації.

Згаданий вище план свідчить про те, що просторове планування палацу залишилося до наших днів практично без істотних змін. Не лише центральний корпус палацу, але і його крила оточували павільйони. По осі крил, згідно з планом, містилися винесені назовні сходові клітки. Р. Афтаназі вважав, що крила палацу спочатку при Вишневецьких були окремо стоячими, а згодом, під час перебудови у кінці XVIII ст., їх з'єднали з палацом вставками [10, с. 541]. Під час проведення реставрації фасадів палацу також виявлено, що спочатку на правому крилі були аркадові галереї.

За джерело для дослідження палацу Вишневецьких часів Михайла Серватія окрім зображальних джерел правили архівні юридично-майнові документи XVIII ст.: реєстр (1743 р.) рухомого та нерухомого майна Теклі Ружі Вишневецької з Радзивилів з Відділу рукопису ЛННБ ім. В. Стефаніка і опис Вишневецького замку (1748 р.), вміщений в інвентарі маєностей, які знаходилися у Крем'янецькому та Летичівському повітах Волинського та

Подільського воєводства з Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (надалі ІР НБУ).

Другий документ має важливу інформацію про облаштування та інтер'єри барокової магнатської резиденції Волині середини XVIII ст. Опис Вишневецького замку, як про резиденцію зазначено в заголовку, склав анонімний автор польською мовою у 1748 р., коли у володіння Вишневецем вступив Ян Кароль Мнішек. З урахуванням того, що документ був складений всього через чотири роки після смерті Михайла Серватія Вишневецького, його можна вважати описом палацу часів його будівничого, власне, до тих переробок, які здійснили тут Мнішки у другій половині XVIII ст.

Згідно з описом ще у 1748 р. навколо палацу існували фортифікації. Замок був оточений сухими ровами та земляними валами, укріпленими дубовим частоколом. Зв'язок замку і міста відбувався через міст та брами, які розташовані з півночі та сходу [1, арк. 1]. Можна припустити, що східна брама з'явилася не раніше початку відбудови монастиря кармелітів. Під час проведення реставраційних робіт у 2010 р. біля лівого крила палацу в 10 метрах на схід від верхньої брами курдонеру були виявлені фрагменти фундаменту східної в'їзної вежі, що підтвердило відповідність цієї частини комплексу згаданому вище плану середини XVIII ст. На рогах валів містилися майданчики для гармат. Перед східною брамою був зведений на дубових палях міст. В'їзні ворота були дерев'яні, подвійні, оббиті залізом. Вежа на воротах виготовлена з соснових дощок, крига гонтою. Такі ж дерев'яні вежі були на рогах валів. Зліва та справа від брами розміщувалися приміщення для залогів та палацових служб. Відомо, що залага існувала в замку ще в 1760 р.

Дах палацу був ламаної форми, покритий голубими керамічними полив'яними кахлями, і мав округлі люкарні [1, арк. 2]. Згодом покрівлю даху неодноразово міняли. На даху розміщувалося 15 кутових коминів та 10 одинарних. Вікна другого поверху прикрашала декоративна гіпсова різьба – машкарон. Ці елементи широко використовували архітектори епохи бароко [4, с. 138].

Парадність головного фасаду палацу створював центральний підвищений ризаліт. Його трикутне завершення прикрашала типово барокова розкішна емблематика: фігура Генія, штандарти, герби, амури, оповиті гірляндами квітів, гармати. Головний балкон спирався на вісім кам'яних колон, чотири менших балкони – на чотири колони. Балясини балконів були дерев'яні. Про сходові клітки на крилах палацу в документі немає жодної згадки. Порівнюючи опис та план середини XVIII ст., можна припустити проектний, а не фіксаційний характер останнього документу, адже на ньому відсутні всі п'ять балконів з колонами, які виходили на курдонер.

Репрезентативність палацу зі сторони старого міста, р. Горині і т. зв. Вишневецького шляху забезпечував південний фасад, збагачений аркадами і терасами. Трикутний фронтон цього фасаду на час складення документу був ще гладкий, без ліпнини. Згодом, приблизно у кінці XVIII ст., там з'явилася гіпсова різьба з зображенням гербу Мнішків «Кончиця». Загалом у фасадах, проглядається явно виражена класицистична тенденція, яка вже з середини XVIII ст. почне переважати в архітектурі.

Відразу за палацом на схилі пагорбу як частину регулярного саду було розбито дві тераси. Верхню оточували дубові балясини, нижня була відкрита. Як на той час облаштували цю частину саду в документі не вказано.

Екстер'єри служб відповідали їхньому утилітарному призначенню. Дах палацових служб, арсеналу, кухні та креденсу був односпадовий, плоский, критий гонтою. Західний корпус служб примикав до регулярного саду. Безпосередньо в сад виходили і двері із західного крила палацу [1, арк. 21].

На відміну від відносно простих, без надмірного декору фасадів барокових палаців, їхні інтер'єри були орієнтовані на значну репрезентацію і мали парадний характер. До нас дійшло небагато іконографічних свідчень, ще менше – автентичних пам'яток. Тому письмові джерела дають найповнішу уяву про багате оздоблення залів у магнатських резиденціях того часу.

Таким чином, функціональні зміни у житті резиденцій початку XVIII ст. викликали необхідність проведення внутрішньо-планувальних змін. Нові інтер'єри, як продовження та доповнення екстер'єрів, втілювали репрезентативну мотивацію існування старих замків, акцентували увагу на суспільній ролі власника, підкреслювали його «давнє коріння» на цій землі. В ідеологічному плані резиденції стають новими осередками генерації і розвитку світоглядних орієнтирів, духовного та мистецького життя.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. ІР НБУ. Ф. 1. Спр. 150. Опис Вишневецького замку. [Вміщений в маєностях Крем'янецького та Лєтичівського повітах Волинського та Подільського воеводств]. 1748 р. 45 арк.
2. ІР НБУ. Ф. 1. Спр. 1710. Нарис з історії містечка Вишневець. [Початок XX ст.]. 35 арк.
3. Архитектура Украины, России и Белоруссии XV – первая половина XIX в. // Всеобщая история архитектуры: в 12 т. Т. 6. М.: Изд-во л-ры по строительству, 1968. Т. 6. 568 с.
4. Бартєнев І. Очерки истории архитектурных стилів. М.: Изобразительное искусство, 1983. 384 с.
5. Левкович Н. Стильові особливості палацових та садибно-паркових ансамблів Галичини кінця XVIII – першої половини XIX ст.: автореф. дис. канд. архіт.: спец. 18.00.01 «Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури». К., 2004. 16 с.
6. Лукомские В., Г. Вишневецкий замок // Старые годы. 1912. № 3. С. 1–47.
7. Михайлишин О. Палацово-паркові ансамблі Волині 2-ї половини XVIII–XIX століть. К., 2000. 235 с.
8. Мнишки. Указатель архивных материалов и библиографии / состав. В. Ульяновский. К., 1989. 146 с.
9. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnymkresacRzeczpospolitej: w 11t. Wyd. 2-e. t. 5 Wrocławetc.: Zakł. Nar.im. Ossolińskich, 1994. 694 s.
10. Kowalczyk J.Rezydencji puźnobarrokowe na Wołyńju // Przegląd Wschodni. Warszawa, 1997. Т. IV, z. 1(13). S. 25–73.

*Liubov Shyian
(Vyshnivets)*

FEATURES OF COMPOSITIONAL AND PLANNING SOLUTION OF THE VYSHNEVETSK PALACE

The article analyzes the compositional and planning features of the Vyshnevets palace ensemble of the XVIII century as an embodiment of representative functionality.

Keywords: monument studies, representative functionality, Vyshnevets palace ensemble of the XVIII century.

Рис. 1. Загальна панорама Вишневецького палацу з півночі. Фото 2017 р.

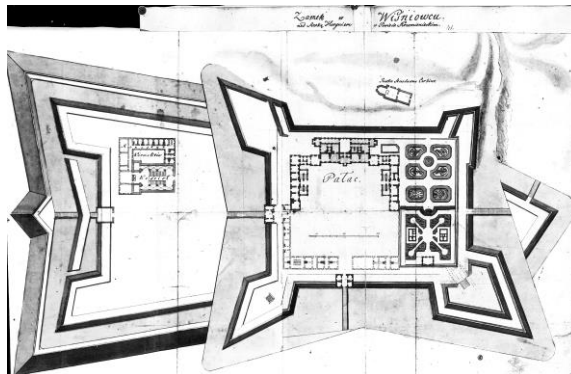

Рис. 2. План Вишневецького палацово-паркового комплексу та оборонного монастиря кармелітів. Середина XVIII ст.

РОЛЬ І МІСЦЕ МУЗЕЙНИХ УСТАНОВ У ДОСЛІДЖЕННІ ТА ЗБЕРЕЖЕННІ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

УДК 94:908(477)

*Олена Черняхівська
(Київ)*

«ТРЕБА НАПИСАТИ ІСТОРІЮ НАШИХ МІСТ І СІЛ...»: МИКОЛА ТКАЧЕНКО І ЗАДУМ РЕАЛІЗАЦІЇ УНІКАЛЬНОГО ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОГО ПРОЄКТУ «ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

У статті розглянуто діяльність доктора історичних наук Миколи Ткаченка щодо спонукання керівництва АН УРСР та вищих ешелонів влади у сприянні реалізації комплексного проекту з історії вітчизняних сіл і міст включно з виданням. Це він робив своїми працями, публікаціями у ЗМІ, ідеями, які висував. Отже, вважаємо, що він стояв у витоків створення багатомного видання «Історія міст і сіл Української РСР», незважаючи на те, що під час реалізації проекту його кваліфікацію так і не було затребувано.

Ключові слова: Микола Ткаченко, «Історія міст і сіл Української РСР», історична географія.

Талановитий український вчений, колишній співробітник науково-дослідної кафедри історії України в Києві під керівництвом М. Грушевського, історіограф, спеціаліст з історичної географії та шевченкознавець, доктор історичних наук Микола Михайлович Ткаченко (1893–1965) був одним із тих учених-подвижників, котрі просували ідею реалізації унікального енциклопедичного проекту, що згодом отримав назву «Історія міст і сіл Української РСР».

Численні праці вченого, перші з яких було опубліковано ще у середині 1920-их рр., було присвячено питанням історичної регіоналістики і містознавства. До 1931 р. він працював в Історично-географічній комісії ВУАН, де безпосередньо займався цими питаннями.

У післявоєнний період, 11 травня 1949 р. на засіданні Бюро Відділу суспільних наук АН УРСР розглядали питання «Про утворення при Відділі Комісії для вивчення міст УРСР». Доповідав заступник директора Інституту археології АН УРСР Л. М. Славін, який, зокрема наголосив на необхідності утворення при Відділі Комісії для вивчення міст УРСР [1, арк. 11].

Ухвалили створити при Відділі суспільних наук АН УРСР Комісію для вивчення міст УРСР з завданнями: а) виконувати відповідні доручення Президії Верховної Ради УРСР; б) упродовж 1949 р. підготувати проєкт комплексного дослідження міст України. До Комісії мали увійти представники академічних установ: від Інституту історії України – Д. І. Мишко (голова Комісії) та К. Г. Гуслистий; від Інституту мовознавства – В. С. Ільїн; від Інституту археології – Л. Д. Дмитров; Інститут української літератури ім.

Т. Г. Шевченка мав репрезентувати Д. М. Косарик; Інститут економіки – П. І. Пустоход. Одночасно було вирішено «запросити до участі в роботі Комісії канд. істор. наук тов. М. М. Ткаченка (Академія архітектури)» [1, арк. 12].

Згodu вчений надав. А 22 жовтня 1949 р. у газеті «Радянська Україна» було надруковано його статтю «Написати історію наших міст і сіл» [2, с. 3], де він оприлюднив рішення про створення академічної Комісії для вивчення міст УРСР. Починалася публікація у традиційному дусі радянської пропаганди: за роки більшовицької адміністрації у нашій країні виросли численні нові міста, а старі отримали нове дихання... Далі автор ставив риторичне питання: «Чи вивчається історія наших міст? На жаль, науково-дослідні заклади не приділяють цьому належної уваги». Зазначалося, що Академія архітектури СРСР останнім часом звернулася до вивчення архітектури радянських міст, зокрема, було опубліковано історико-архітектурні нариси з історії Москви, Сталінграда, Свердловська, Єревана, Уфи, Харкова, Києва тощо. Наголос у цих виданнях робився на характеристики досягнень у розвитку архітектурного будівництва після «Великої Жовтневої соціалістичної революції». Однак «ця серія видань охоплює лише частину питань з історії міст» [2, с. 3]. Вчений розповів, що у довоєнний період у республіці діяла спеціальна комісія, яка займалася вивченням «найбільш визначних місць на Україні», було розроблено план видання збірників, зібрано чималий матеріал. Однак цю важливу й корисну роботу обірвала війна. Звісно, у публікації Микола Михайлович не міг повідомити про те, що з кінця 1929 р. – на початку 1930-их рр. історичну секцію, очолювану М. Грушевським, і всі комісії, що він створив у системі ВУАН, у т. ч. Історично-географічну, що займалася збором і написанням статей до історично-географічних регіональних словників (у якій М. Ткаченко пропрацював понад 10 років [3, с. 159]), було ліквідовано. Самого М. Грушевського заарештували за «контрреволюційну націоналістичну» діяльність, проте відпустили і забрали до Москви на постійне місце проживання. Більшість його учнів було заарештовано і заслано. Власне М. Ткаченка 1933 р. зняли з посади голови Археологічної комісії і звільнили з Академії [3, с. 159]. А от у повоєнний час, продовжував оповідати М. Ткаченко, «...ї досі не створено наукової організації, яка б знов розгорнула вивчення міст і сіл України», у деяких областях республіки такі дослідження проводять лише окремі ентузіасти. Тому слід усіляко вітати ініціативу Президії АН УРСР, яка «...вирішила створити комісію по вивченню історії міст і сіл України». Наприкінці публікації її автор побажав не зупинятися лише на «вивченні» й накопиченні відповідного матеріалу: «Треба написати історію наших міст і сіл, залучивши для цього необхідні наукові кадри» [2, с. 3].

8 жовтня 1958 р. Микола Михайлович вже як старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Шевченка звернувся з доповідною запискою до голови Бюро Відділу суспільних наук АН УРСР О. С. Коройда. Йшлося про те, що у результаті аналізу матеріалів республіканської «Робітничої газети» він побачив наявність там (як, зрештою, й у іншій періодиці) численних інформаційних повідомлень про зацікавлення історією

рідного краю й написання історії населених пунктів України. «Треба сказати, що ця важлива справа на місцях ще не організована і не має належного наукового керівництва і підтримки, хоча на місцях вже є належні кадри. Нема також відповідної допомоги і від видавництва. Історії міст на Україні по цей час приділено ще мало уваги. Якщо в усьому Радянському Союзі за три останні роки з'явилося в друку 80 книг з історії міст (серед них монументальні роботи з історії Москви, Ленінграда), то на Радянській Україні надруковано менш десятка» [4, арк. 5-6].

Автор нагадував академічному функціонеру, що питання про написання історії міст і сіл України «неодноразово в різних формах порушувалось в Академії АН УРСР», а він особисто був причетний до цих проєктів як керівник Археографічної комісії 1931–1933 рр. й співробітник повоевної Комісії для вивчення міст УРСР (але остання «... проіснувала недовго, бо її робота була неправильно організована») [4, арк. 6]. Насамкінець автор доповідної висловлював низку практичних рекомендацій й побажань щодо належного науково-організаційного забезпечення комплексного проєкту вивчення історії міст і сіл республіки: «Всі наведені нами відомості свідчать, що необхідно роботу по історії міст, сіл, фабрик і заводів організувати в Академії наук в такій формі, щоб можна було б на місцях допомогти там, де ця робота вже почалася, і організувати її там, де вона ще не починалась [...]. В Академії наук слід мати спеціальний штат кваліфікованих наукових робітників різних спеціальностей, які могли б оказати конкретну допомогу чи самі взяти участь в тій чи іншій роботі. Також необхідно забезпечити належне оперативне керівництво» [4, арк. 7].

29 травня 1962 р. після тривалої підготовчої роботи ЦК КП України ухвалив постанову «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР» на громадських засадах до 50-річчя Великої Жовтневої Соціалістичної революції [5]. 17 червня М. Ткаченко занотував у щоденнику: «В газеті «Рад[янська] Україна» надруковано повідомлення про організацію видання «Історії міст та сіл на Україні» з ініціативи Арх[івного] Упр[авління] УРСР. Нарешті моя боротьба за організацію такого видання закінчилась успішно. Писав статті в газетах, подавав з приводу цього доповідну записку до Бюро Відділу суспільних наук АН УРСР» [6, арк. 58].

Микола Ткаченко презентував старшу генерацію вітчизняних істориків, був одним з небагатьох уцілілих від репресій радянської влади «грушев'янців», сполучною ланкою між історико-географічними дослідженнями ВУАН 1920–1930-их рр., а також між задумом підготовки історії міст УРСР другої половини 1940-их рр. й сучасним йому багатотомним проєктом ІМІС. «Його ініціативу щодо реалізації академічного проєкту багатотомної історії населених пунктів республіки, заявлену на шпальтах республіканської преси ще 1949 р., так і не було прийнято впродовж наступного десятиліття», хоча з аналогічними зверненнями М. Ткаченко неодноразово звертався до академічного керівництва [3, с. 173]. Адже «Учень Грушевського – це ж штамп на спині!» [7, с. 106], як казав повоевний директор Інституту історії АН УРСР М. Петровський. Навіть після офіційної

формалізації 1962 р. проекту «Історії міст і сіл Української РСР» у 26-ти томах знання і досвід М. Ткаченка знову ж таки виявилася непотрібними» [3, с. 173].

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Витяг з протоколу № 8 засідання Бюро Відділу суспільних наук АН УРСР від 11 травня 1949 р. // ЦДАМЛМ України (Центр. держ. архів-музей літ. і мист. України). Ф. 256. Оп. 1. Спр. 57.
2. Ткаченко М. Написати історію наших міст і сіл. Радянська Україна. 1949. 22 жовтня. № 250.
3. Черняхівська О. Історик і шевченкознавець М. Ткаченко: призабутий ініціатор проекту багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» // Український історичний журнал. 2018. № 3. С. 154–175.
4. Лист М. Ткаченка до голови Бюро Відділу суспільних наук АН УРСР, 8 жовтня 1958 р. // ЦДАМЛМ України. Ф. 256. Оп. 1. Спр. 59.
5. Рішення Президії (Політбюро) ЦК КП України від 29 травня 1962 р. «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР»» // ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). Ф. 1. Оп. 6. Спр. 3401.
6. Ткаченко М. М. Щоденник (25 лютого 1958 р. – 10 червня 1964 р.) // ЦДАМЛМ України. Ф. 256. Оп. 1. Спр. 37.
7. Білокінь С. І. Київська школа акад. М. С. Грушевського // Український історичний журнал. 1996. № 5. С. 106–131.

Olena Cherniakhivska
(Kyiv)

«WE SHOULD WRITE THE HISTORY OF OUR CITIES AND VILLAGES...»: MYKOLA TKACHENKO AND THE IDEA ON IMPLEMENTING THE «HISTORY OF CITIES AND VILLAGES OF THE UKRAINIAN SSR» UNIQUE ENCYCLOPEDIA PROJECT

The article deals with the activity of Mykola Tkachenko, Doctor of Historical Sciences encouraging the Academy of Sciences' elite and the authorities of Ukrainian SSR to contribute the creation of the integrated project on the history of the Republic's cities and villages. He did this with his works, publications in the media and ideas that he put forward. Thus, we believe that he was at the origins of the creation of a multi-volume edition, the «History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR», despite the fact that his qualifications were not required in the implementation of the project.

Keywords: *Mykola Tkachenko, «History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR», historical geography.*

**ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ
СПАДЩИНИ В МУЗЕЙНИХ УСТАНОВАХ УКРАЇНИ В
КОНТЕКСТІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ**

УДК 77.041.53/057:908(477.41-21)(092)"18/19"

*Наталія Костенко
(Переяслав)*

**МАЙСТРИ ФОТОСПРАВИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.,
ЗРАЗКИ РОБІТ ЯКИХ ПРЕДСТАВЛЕНІ В АЛЬБОМІ СВІТЛИН
РОДИНИ РЯБЧЕВСЬКИХ-ВЕРБИЦЬКИХ
(З ФОНДОВОГО ЗІБРАННЯ НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ»)**

У статті висвітлюється робота фотосалонів кінця ХІХ – початку ХХ ст. та їх власників, зразки робіт котрих представлені в колекції світлин родини Рябчевських-Вербицьких із фондового зібрання НІЕЗ «Переяслав».

Ключові слова: *фотосалон, світлина, паспарту, логотип, Рябчевські.*

Серед нещодавніх надходжень до фондового зібрання Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» надзвичайно цікавим є сімейний альбом світлин Рябчевських-Вербицьких – досить непересічної родини, до якої входили політичні діячі, представники найрізноманітніших творчих професій: художники, поети, музиканти [4, с. 187]. У ході вивчення цієї колекції здійснювалися спроби розкрити якомога більше моментів з життя згаданої родини. Одним із цікавих аспектів дослідження світлин з альбому Рябчевських-Вербицьких, є з'ясування авторства даних знімків, і, відповідно, встановлення більш точного датування періоду створення хоча б деяких з цих фотографій.

Із восьмидесяти дев'яти світлин даної колекції, перед тим, як вони були передані до групи «Фотографії» фондового зібрання НІЕЗ «Переяслав» [3], лише дві були раніше опубліковані – фото юної Марусі Рябчевської та Марії Петрівни Вербицької [10, с. 93; 9, с. 14].

Винахід у 1839 р. Луї Дагерром у співдружності з фізиком Йосипом Ньепсом дагеротипії вважається початком існування такого явища як фотографія [5]. На теренах України, які перебували у складі Російської імперії, перший фотосалон був відкритий Філіппом Гаазом в Одесі 1843 р. Вартість послуг у фотоательє оцінювалася так : портрет без розфарбування коштував 5 та 8 руб. сріблом, залежно від розміру, розфарбований – 12 та 15 руб. сріблом. До слова, за фунт хліба тоді платили 1,5 коп., за фунт яловичини – 3,5 коп.

Перші фотосалони Києва почали з'являтися наприкінці 1840-их рр. Моду на них ввели іноземці, які на час проведення в січні-лютому на Подолі щорічного Контрактового ярмарку привозили сюди свої фотомайстерні. Вважалося дуже престижним, коли учасники ярмарки, виробники й оптові покупці з усіх кінців Російської імперії, після торгової оборудки відвідували фотосалон – зробити світлину на спомин про вдалу мить свого життя.

Але на той час самого поняття «фото» ще не існувало. Була дагеротипія. Працювали спеціалісти з камерою-обскурою – закритою скринькою з отвором. Фотоматеріалом слугувала посріблена мідна пластина, яку перед зйомкою обробляли парами йоду. Упродовж 30 хв. клієнт мав стояти нерухомо, а наслідком часто був «здивований» погляд.

Майстри намагалися заманювати до своїх салонів найрізноманітнішими трюками: яскраві вивіски над дверима, реквізит на будь-який смак – глибоке крісло, різьблений столик, букети квітів, дитячі іграшки. Фоном могла слугувати мальована лісова галявина, берег озера, гірський пейзаж.

Тодішнє фотоательє було цілою міні-фабрикою: лабораторія з обробки й висушування знімків, склад хімічних реактивів, кімната чи дві для художників-ретушерів, які прибирали помітні зморшки та підмальовували посмішки, приміщення для зберігання паспарту – їх гуртом закуповували в Одесі й Варшаві. Обов'язковим було й спеціальне приміщення – архів. Фотографи упродовж багатьох років зберігали всі негативи: ану раптом котрийсь клієнт захоче знову надрукувати світлини [18].

Родинний фотоальбом Рябчевських з фондової збірки НІЕЗ «Переяслав» налічує 89 світлин, більшість з яких наклеєні на паспарту із зазначеними назвами та координатами фотосалонів, в яких вони були виготовлені.

Так, представлено роботи такого відомого майстра, як Франца (Франсуа) де-Мезера. Францішек Казимирович Мезер (1830–1922) – відомий київський художник з офіційним статусом фотографа Університету Святого Володимира. У 1865 р. він відкрив один із перших і найвідоміших фотосалонів Києва – на розі Хрещатика і Прорізної (до 1905 р. салон розташовувався за адресою Хрещатик, 25; пізніше – Хрещатик, 27, будинок Пестеля), де він знаходився до 1918 р. Зйомка в «де Мезер» вважалася ледь необов'язковою для кожної більш-менш заможної родини – в салоні можна було замовити звичайні фото, обрати портрети, фотографії формату альбому, листівки з фотографій, а пізніше – розкішні сімейні альбоми і подарункові книги з видами на місто. Саме види Києва принесли де Мезеру найбільшу славу.

За 30 років Франц де Мезер охопив три покоління киян; зробив 137 800 негативів і близько півтора мільйона фотографій (рис. 1. (1)). На звороті кожної стояло знамените «Негативи зберігаються». На жаль, не збереглися. 1918 р. більшовики, захопивши Київ, знищили більшість унікальних негативів з колекції майстра і конфіскували все обладнання салону, оголосивши його предметом розкоші. Після цього де Мезер закрив своє знамените ательє і через кілька років помер від серцевого нападу [14].

Як писав про нього відомий дослідник початку ХХ ст. Олексій Сімзен-Сичевський «...с всіма сторонами найвидатніший та найбільший з Київських фотографів-професіоналістів, так довгорічним існуванням фірми, як і кількістю та якістю Київських знімків, що залишилося по ньому. Мезер народився в м. Барановці на Волині, де його предки працювали на порцеляновій фабриці. 1852 р. молодий Мезер переїхав до Києва, де його наставлено на вчителя малювання в Київському Інституті шляхетних панночок.

6 грудня 1865 р. відкрив фотографію, 1915 р. справив півстолітнього ювілея своєї фірми» [13].

Кілька світлин з альбому Рябчевських було створено в салоні Йосипа Кордиша. (рис. 1 (2)). Про нього О. Сімзен-Сичевський зазначив: «...значний Київський фотограф – Йосип Кордиш. Наші біографічні відомості за нього надзвичайно обмежені. Свою фотографію в Києві він відкрив 1868 р. Одночасно мав фотографію й в Кам'янці на Поділлі. Мав звання фотографа університету Св. Володимира, був членом південно-західного відділу географічного Товариства, що об'єднувало в середині 70-их рр. українські наукові кола. Здається, Кордиш був близький до цих кіл і сам розпочав видавати фотографічного альбома української етнографії – «Альбом Малороссии», проте це видання не розвинулося. Помер Кордиш за часів російсько-турецької війни, здається, 1878 р. Його фотографію вважали за одну з кращих, містилася вона попереду «на Владимирской улицъ, домъ Тамары противъ Театра», пізніш по Хрещатику в будинку Скловського (нині ч. 15)» [13].

У 1873 р. в Києві відкрився новий фотосалон, який швидко завоював популярність серед місцевих жителів та нічим не поступався славі де Мезера. Заклад Володимира Висоцького знаходився на розі вулиць Хрещатик та Лютеранської. Тут же на першому поверсі знаходився популярний ресторан «Maison d'ог» і численні магазини. Цей будинок, як і багато інших на Хрещатику, згорів 1941 р. під час війни.

За кілька років якісної роботи половина замовлень усього Києва приходилась на фотосалон Висоцького. Не оминули його і представники родини Рябчевських-Вербицьких. Є дві світлини, зроблені у різний час саме у фотомайстерні Володимира Висоцького (рис. 1 (3, 4)).

У 1882 р. про фотосалон Висоцького в популярному журналі «Фотограф» В. Срезневський написав такі слова: «Потрібно вітати Київ із таким прекрасним успіхом в фотографії і можливість киян зніматись в двох першокласних фотоательє В. Висоцького та Ф. де Мезера». До речі, від початку В. Висоцький сам був учнем свого основного конкурента Ф. де Мезера. До того у двадцятирічному віці Висоцький розпочав вивчати фотографію в Житомирі, а згодом переїхав до Києва, де влаштувався в ательє Ф. де Мезера фотографом. Там він пропрацював 8 років, а вже пізніше відкрив свій власний бізнес.

З часом він став офіційним фотографом Київського університету та був удостоєний почесного звання «Придворний фотограф Її Імператорської Величності Великої княгині Олександри Петрівни» (дружини Великого князя Миколи Миколайовича, брата імператора Олександра II, засновниці Покровського жіночого монастиря в Києві, канонізованої після смерті). Від самої Імператриці Висоцький отримав дарунок за свою роботу – три коштовні діаманти.

Саме авторству В. Висоцького належить унікальне фото юної Лесі Українки в народному вбранні, шлюбне фото Івана Франка з дружиною Ольгою Хоружинською й 1890 р. – Володимира Антоновича [18].

Є також у альбомі Рябчевських світлини з логотипом «Н. Уземський Київ» (рис. 1 (5)). Микола Уземський відкрив ательє за адресою Хрещатик, 43 (також воно містилося і за адресою Хрещатик, 47 і Хрещатик, 36). А три роки – з 1911 по 1913 рр. на Хрещатику, 43 перебувала фотографія «Валері». Саме у цьому салоні було зроблено портрет Володимира Рябчевського – викладача Першої київської чоловічої гімназії (рис. 1 (6)). Уземський часто вносив зміни до паспорту своїх фотографій. Ранні фото містять його логотип з написом латиницею, більш пізні – кирилицею [14].

Так, як родина дуже багато переїжджала, є цілий ряд світлин і з інших міст тогочасної Російської імперії. Відомо, що певний період Микола Юрійович Рябчевський вчителював у чоловічій гімназії м. Черкаси. Маємо чотири світлини з логотипом «Г. Семеновъ Черкаси», датовані 1894 р., але, на жаль, на сьогодні відомості про цей фотосалон відсутні (рис. 1 (7)).

Навідувалася родина і до м. Саратова. Маємо фото 1904 р. Лідії Юріївни Рябчевської, зроблене в салоні «Фотографія В. Чеховскаго Саратовъ» (рис. 1 (8)). Купець П гільдії Василь Григорович Чеховський розмістив власне фотоательє за адресою «Немецкая улица, дом Кузнецова».

А от світлина юних Колі та Марусі Рябчевських датується 1906 р. та має логотип «Фотографъ Н. Л. Тираспольскій Саратовъ» (рис. 1 (9)). Тираспольський Нохім (Нухим) Лейбович – представник відомої фотографічної династії, діяльність якої простежується упродовж 70 років. Його власні фотографічні заклади працювали протягом 30 років в 9 містах (іноді одночасно) [2].

Тим же 1904 р. датуються світлини родини Рябчевських, зроблені у майстерні «Художественная фотографія О. Ф. Германъ Уфа». Дещо несподівано «О. Ф. Германъ» виявився Ольгою Федорівною Герман, світлини з салону якої до цього часу зберігаються в родинах місцевих жителів (рис. 1 (10)).

Герман Ольга Федорівна, дворянка, яка єдина утримувала (на початку ХХ ст.) в Уфі саме художню фотографію. Вона удостоювалася нагород на Всеросійській Московській фотографічній та інших виставках. Заклад виконував різноманітні роботи: портрети різних розмірів, копії з ікон, картин, географічних та інших карт, моментальну зйомку дітей. Було зроблено багато фотокарток з видами не тільки Уфи, а й багатьох місць губернії. Завжди були для продажу види міста, його околиць, Уралу і знімки народів, що населяють Уфимську губернію [17].

На жаль, на сьогоднішній день нічого невідомо про бердичівський період життя родини, однак маємо п'ять світлин Миколи Юрійовича Рябчевського та дітей, які датуються 1899 та 1900 р., з написами на паспорту: «Фотографія Л. Клеймана. Кореспонд. журналу «Lemondellustre» въ Парижъ Бердичивъ, Белопольская ул. Костельный домъ.», «I. F. Lilberberg Berdiczew», «Художественная фотографія РОЗЕНБОВИМА Бердичевъ» та «ФОТОГРАФІЯ КОНДЕ-МАРКВОТЪ-фонъ РЕНГАРТЕНЪ и МИКУНДЦКАГО» Бердичив, вул. Садова» (рис. 1 (11, 12, 13, 14)). Всі чотири фотосалони згадуються у довіднику Анатолія Попова «Російські фотографи (1839–1930)».

Дідусь та бабуся власниці альбому по батьковій лінії Марія Василівна та Юрій Олександрович Рябчевські тривалий час проживали в Одесі, а тому після закінчення київської гімназії отримувати подальшу педагогічну освіту Марію Рябчевську батьки відіслали саме туди.

«Маруся Рябчевська. 27-го апреля 1912 года въ день экзамена педагогіки» – світлина з логотипом «Фотографія Б. Готлібъ Одесса. Угол Гаванной и Ланжероновск. Домъ Болпанова» (рис. 1 (15)). Фотограф, одеський персональний почесний міщанин Борис Хомич Готліб є рекордсменом за кількістю медалей на паспарту. Крім Почесного диплома виставки в Женеві (1889 р.) зображено ще 25 медалей виставок в Парижі, Тунісі, Брюсселі, Кельні, Люксембурзі, Лондоні та ін. Цікаво, що на паспарту більш пізніх фотографій, виконаних Готлібом, коли мода на медалі вже пройшла, зображені всі ті ж медалі, розташовані у вигляді намиста, але в зменшеному вигляді. Залишається додати, що Б. Ф. Готліб став одним із довгожителів фотографічної справи: його заклад проіснував близько 40 років. Спочатку він розміщувався на Дерibasівській і Гаванній, а потім – на Гаванній і Ланжеронівській, № 9 та іменувався «Центральною фотографією», вочевидь, за географічною ознакою. Проживав фотограф у тому ж будинку [5].

Орієнтовно 1910 р. датується чорно-біла світлина Колі Рябчевського з логотипом на паспарту ««Верещагинъ» Одесса». На Рішельєвській, № 22, між Жуковського і Кондратенко (Поліцейської, Буніна), з 1908 р. розміщувалася фотографія під назвою «Верещагін» (рис. 1 (16)), власником якої значився слухцький міщанин Мовша Абрамович Око [7].

Родина іншого дідуся Марусі Рябчевської Миколи Йосиповича Вербицького тривалий час проживала в Санкт-Петербурзі. Там же закінчили інститут шляхетних дівчат його доньки Катерина (у заміжжі Хлебнікова), Варвара та Софія [4, с. 192]. Багато фотографій було зроблено саме під час навчання погодок Варі та Соні. Так, чотири світлини дівчаток, які датуються другою половиною 1870-их рр., були створені у фотосалонах «Константинъ Шапіро» (рис. 1 (17)). А от відоме зображення їх матері Марії Петрівни Вербицької (Левітової), копія якого зберігається і в музеї Велимира Хлебнікова в Астрахані, можна датувати з 1896 до 1900 р. – адже лише у ці роки салон працював за адресою «STPETERSBOURGGrandeMorskaiа 12» (рис. 1 (18)).

Костянтин Олександрович Шапіро народився 1840 р. у місті Гродно в бідній єврейській родині. Дитинство і юність пройшли у важких матеріальних умовах. З дитинства хлопчик тягнувся до освіти, любив сам складати вірші і малювати. У 1868 р. доля привела його до Відня, який в той час був «батьківщиною» багатьох нововведень у фотографії. Тут Костянтин Шапіро опанував найпередовіші навички фотографічної справи.

На початку 1869 р. він з'явився у Петербурзі з надією відкрити власний фотографічний заклад. Проте, закони та порядки в Росії того часу були такі, що юнакові єврейської національності було неможливо відкрити власну справу: йому довелося прийняти православ'я, після чого дозволили відкрити фотоательє на Невському проспекті. «Світопис і Живопис К. Шапіро» вперше було відзначено почесним дипломом на Всеросійській мануфактурній виставці 1870 р. в Петербурзі за фотопортрети.

На початку 1882 р. на звороті бланка разом з новою адресою з'являється запис «Фотограф Імператорської Академії Мистецтв». На Всеросійській Художньо-промисловій виставці 1882 р. у Москві К. А. Шапіро виступив з розгорнутою експозицією «Портретної галереї», де отримав бронзову медаль. За видання «Народного Пантеону» майстер був удостоєний великої срібної медалі (найвищої почесної нагороди за корисну працю) від Імператора Олександра III 1883 р. У 1884 р. на звороті бланків фотографа з'явилося повідомлення, що він був учасником виставки в м. Мадриді. Помер Костянтин Олександрович Шапіро у Петербурзі 1900 р. [16].

Ще одне фото юної Варі Вербицької було зроблено на початку 1870-их рр. у салоні «Фотографія А. Ясвоина» (рис. 1 (19)). Абрам Ілліч Ясвоін, фотограф, з 1870 р. працював керуючим у фотоательє Карла Андерсона на розі Невського проспекту і Малої Садової. У жовтні 1872 р. став власником фотоательє у будинку 20 на Великій Міщанській вулиці, а 1878 р. отримав титул придворного фотографа Їх Імператорської Високості Великого князя Миколи Миколайовича (старшого) і великої княгині Олександри Петрівни. У літню пору майстерня фотографа працювала в Петергофі, на Санкт-Петербурзькій вулиці, у будинку Гербольда. У червні 1883 р. свідоцтво на право роботи в майстерні у Петергофі отримала вдова фотографа Розалія Ясвоїна. Після закриття дачного сезону вона продовжила справу чоловіка в Санкт-Петербурзі [8].

Ще кілька фото Варі Вербицької у різні роки було зроблено у фотосалоні «Фотографії К. Андерсонь». За зображеннями на бланках паспорту, їх можна більш точно датувати з 1870 до 1872 р. (рис. 1 (20)) та з 1874 до 1878 р. (рис. 1 (21)) Дерптський підданий Карл Карлович Андерсон 1869 р. став власником двох майстерень у Санкт-Петербурзі: в будинку Ольсона на розі Садової і Горохової вулиці, раніше в цьому будинку працювала майстерня Олександра Красильникова, і у дворі будинку Крамера у Аларчиного мосту в колишньому фотоательє Владислава Яковича Рейнгардта. 2 вересня 1870 р. фотограф відкрив майстерню в будинку 56-8 на розі Невського проспекту і Катерининського провулку. До середини 1872 р. керуючим у цій майстерні працював Абрам Ясвоін. У тому ж році Карл Андерсон відкрив ще одну майстерню в будинку 4 на Офіцерською вулиці. У травні 1874 р. фотограф отримав право утримувати фотоательє в будинку 61 на Невському проспекті. Останній свій заклад Карл Карлович відкрив на розі Невського і Літєйного проспектів у будинку 76/59 в другій половині 1878 р. На жаль, зі смертю власника практично всі заклади Андерсона зачинилися на початку 1881 р. [1].

1892 р. Варвара Миколаївна зробила світліну на згадку в салоні «В. Класень» (рис. 1 (22)). Німецький підданий зі Шверина Вільям Генріх Карл (Василь Іванович) Классен, фотограф, у довіднику на 1875 р. згадується як власник двох майстерень в Петербурзі. У листопаді 1881 р. за фотографічні роботи для Імператорського Ермітажу Вільям Классен був удостоєний звання «Фотограф Двору Їого Імператорської Величності» з правом розмістити державний герб на вивісці фотоательє [11].

У 1894 р. у фотосалоні «Фотографія Ф. Фельбінгеръ» було зроблено світлину однорічної Марусі Рябчевської (рис. 1 (23)). Про цього майстра фотосправи відомо, що брауншвейгський підданий Фрідріх Фрідріхович Фельбінгер 1867 р. вперше відкрив фотоательє в будинку Іванова на Невському проспекті. У цьому ж році Ф. Фельбінгер зробив фото десятирічного Великого князя Сергія Олександровича Романова, сина царя Олександра II. На початку 1880-их рр. став власником чергової майстерні на розі Великого проспекту і Великої Спаської, яка пропрацювала найдовше – понад тридцять років [15].

Клювер Карл Людвіг – автор фото юної Соні Вербицької. У квітні 1866 р. він відкрив першу свою фотографію у Санкт-Петербурзі. Був удостоєний подяк від Його Імператорської Величності Государя Імператора і Великого Князя Миколи Миколайовича Старшого. Майже відразу ж на літографічних бланках з'являється напис «Перша загальнодоступна фотографія» і навіть з тарифом на виробництво портретів. У 1869 р. в роботі Клювера відбулися значні зміни. На літній період він відкрив ще одну фотографію у Павловську на дачі Трібаудіно. А по поверненню в Петербург, Людвіг Клювер отримав дозвіл на відкриття фотографічного закладу в Литейній частині по Басейній, 2 в будинку Досса. Про це повідомлялося у газеті «Петербурзький листок»: «Поступаючись бажанням багатьох моїх замовників мати ще фотографічний заклад в іншому кінці міста, я зважився придбати всім відому фотографію барона Клодта фон-Юргенсбург, на розі Литейного проспекту і Басейної... Знову відкрито 11 вересня». На наступний весняно-літній період Людвіг Клювер мав вже чотири закладу. Крім наявних, він відкрив фотографію в Царському селі в будинку Лютеранської церкви. Для сповіщення клієнтів він знову використовував «Петербурзький листок». До речі, він чудово розумівся на рекламі: «Подарунки до Різдва. Портрети в рамках від 3 до 5 руб. Такі ж розфарбовані від 4 до 6 руб. Медальйони від 1 до 3 р. Візитні картки від 1 руб. І дорожче...».

«Новина! До майбутнього дня Св. Пасхи отримано з-за кордону великий вибір пасхальних яєць, пристосованих для вставки фотографічних портретів, і продаються разом з портретами замовників...».

«Портрети олійними фарбами всіх знаменитостей на замовлення – 15 р...».

«Портрети царської родини олійними фарбами по 20 р...».

«Новина. Стереоскопічні види Шувалово, Озерків,... чорні і розфарбовані...».

З появою великої кількості аналогічних закладів у наступному році Клювер змінив місце літнього перебування. У квітні в газеті «Петербурзький листок» з'являється оголошення, що крім Басейної та Вознесенського, він влітку фотографує в 1-му Парголові на власній дачі № 261. Цілком ймовірно, що знімки робив він особисто, перебуваючи там разом з родиною. Саме завдяки цій інформації вдається більш точно датувати зображення юної Соні Вербицької – з 1873 до 1876 р., адже саме тоді на бланку Клювера з'являється ще одна адреса – Велика Морська, 13 (рис. 1 (24)). Фотографія пропрацювала

три роки. У 1880 р. у Л. Клювера перестає працювати заклад на Вознесенському 45, у цьому ж році на літо він вже виїжджає у Шувалово.

У 1881 або 1882 р. адресу дачі на бланках знову змінено, зазначено назву вулиці – Елизаветинська. Вірогідно, це селище на той час було просто офіційно поділене на вулиці. Остання зміна адреси сталася у липні 1884 р., коли заклад було перенесено ближче до Літейного в будинок Краєвського по Басейній, 2. Фотографія пропрацювала до 1894 р. [12].

Таким чином, саме завдяки прекрасній звичці власників фотомайстерень середини XIX – початку XX ст. на бланках своїх паспарту вказувати ледь не всі адреси існуючих закладів та маючи історичну довідку етапності їх відкриття, вдається визначити практично безпомилкове датування знімків, інколи більше ніж 150-річної давнини. На превеликий жаль, про багатьох майстрів фотосправи, чиї роботи представлені у колекції світлин родини Вербицьких-Рябчевських з фондової збірки НІЕЗ «Переяслав», на даний час не вдалося знайти інформацію. Ця цікава робота ще чекає на своїх дослідників.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Авдеев В. В. «Андерсон Карл Карлович» // [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://stereoscop.ru/photograph/андерсон-карл-карлович>.
2. Бусигіна Н. «Тираспольський Нохім (Нухім) Лейбович (Наум Леонтіївич)» // [Електронний ресурс] Режим доступу: [http://tfde.dp.ua/тираспольський-нохим-\(нухим\)-лейбович](http://tfde.dp.ua/тираспольський-нохим-(нухим)-лейбович).
3. Інвентарна книга № 4 «Фотографії» (шифр «Ф»).
4. Костенко Н. В. «Нові надходження до фондів Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» – фотоальбом родини Вербицьких-Рябчевських другої половини XIX – початку XX ст.» // «ПЕРЕЯСЛАВІКА» Наукові записки. Збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 16 (18). С. 187–199.
5. Краснова Єва, Дроздовський Анатолій «170 лет одесской фотографии» // [Електронний ресурс] Режим доступу: http://viknaodessa.od.ua/?170 лет_одесской_фотографии.
6. Краснова Єва, Дроздовський Анатолій «О чем рассказали паспарту» // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://viknaodessa.od.ua/newspaper/news/?1449>.
7. Краснова Єва, Дроздовський Анатолій «Еврейские фотоателье старой Одессы» // [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.migdal.org.ua/times/90/16217>.
8. Кузьмін В. «Ясвоин Абрам Ильич» // [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://stereoscop.ru/photograph/ясвоин-абрам-ильич>.
9. Парніс О. Ю. «Из истории хлебниковедения: неизданные воспоминания Е. Н. Хлебниковой о сыне» // Велимир Хлебников и Калмыкия. Сборник научных статей. Элиста: КИГИ РАН, 2013. С. 302.
10. Петровський М. «Городу и миру. Киевские очерки.». Київ: «Радянський письменник», 1990. С. 334.

11. Попов А. П. Российские фотографии (1839–1930): словарь-справочник: [в 3 т.]. Коломна: Музей органической культуры, 2013. Т. 2 : М–Я. С. 252.

12. Разнообразие литографических бланков... Кловер Карл Людвиг // [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://palex-spb.livejournal.com/1509.html>.

13. Сімзен-Сичевський Олексій «Давні київські фотографії та їхні знімки старого Києва» // [Електронний ресурс] Режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Simzen-Sychevskiy_Oleksii/Davni_kyivski_fotografy_ta_ikhni_znimky_staroho_Kyieva.pdf.

14. Угрюмова Вікторія «Мой Киев. Киевские фотографии» // [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.facebook.com/teresaradzivilla/posts/898021727069548>.

15. Фельбингер Фридрих // [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://stereoscop.ru/photograph/фельбингер-фридрих>.

16. Фотограф Константин Александрович Шапиро // [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.photographer.ru/resources/names/photographers/191.htm>.

17. Фотография (фотосалоны) в Уфимской губернии // [Електронний ресурс] Режим доступу: https://studopedia.ru/17_111921_iz-spravochnoy-knigi-ufi--g.html.

18. Цалик Станіслав «Володимир Висоцький краще за всіх робив парадні портрети» // [Електронний ресурс] Режим доступу: https://gazeta.ua/ru/articles/people-and-things-journal/_quotvolodimir-visockij-krasche-za-vsikh-robiv-paradni-portretiquot/333832.

19. Ящечко-Блаженко Тетяна «Киянки XIX століття на фотографіях волинського Висоцького» // [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.hroniky.com/news/view/11793-kyianky-khikh-stolittia-na-fotografiakh-volynskoho-vysotskoho>.

*Natalia Kostenko
(Pereiaslav)*

**MASTERS OF PHOTOGRAPHY OF THE END OF THE XIX-
EARLY XX CENTURY, SAMPLES OF WORKS, WHICH ARE
PRESENTED IN THE ALBUM OF PHOTOS OF THE RIABCHEVSKY-
VERBITSKY FROM THE FUNDS OF THE NATIONAL HISTORICAL-
ETNOGRAPHIC RESERVE «PEREIASLAV»**

The article deals with photo salons of the late XIX – early XX century and their owners, samples of whose works are presented in the collection of photographs of the Riabchevsky-Verbitsky family from the fund collection of National Historical-Ethnographic Reserve «Pereiaslav».

Keywords: *photo salon, photo, mat, logo, Riabchevsky.*

Рис. 1. Паспарту світлин середини XIX – початку XX ст. з альбому родини Рябчевських-Вербицьких із фондового зібрання НІЕЗ «Переяслав»

УДК [026+72]:908(477.84)"17/18"

*Мар'яна Мавдюк
(Вишнівець)***БІБЛІОТЕКА ВИШНЕВЕЦЬКОГО ПАЛАЦУ XVIII СТ. ЯК ПРИКЛАД
КНИГОЗБІРНИ ПРИ МАГНАТСЬКИХ РЕЗИДЕНЦІЯХ**

У статті висвітлено історію пам'ятки мистецького, культурного та наукового значення бібліотеки Вишневецького палацу XVIII–XIX ст.

Ключові слова: Вишневецький палац, бібліотека, власники книгозбірні, книги.

Вишневецький палацово-парковий ансамбль сьогодні належить до тих небагатьох споруд подібного типу, яким вдалося пережити всі складнощі долі та вистояти до наших днів. Звичайно, що після довгого періоду нищення та людської байдужості не залишилося тут і сліду від колишнього багатого оздоблення, та все ж поступово княжий палац повертає свою славу розкішної резиденції.

Вишневецький палац зосереджує у своїх стінах багатолітню історію та інформує про культурні й наукові тенденції вищих суспільних класів XVIII – поч. XIX ст. Упродовж багатьох століть історії палацу численні відвідувачі мастку з захопленням описували його оздоблення та багаті колекції зброї, картин, книг, гобеленів, старовинних меблів, порцеляни та ін. Безліч статей в газетах та періодичних виданнях тодішньої Російської імперії було присвячено саме Вишневецькому палацу. Його називали «народною скарбницею», «коштовним діамантом», «волинським Версалем» та ін. І, напевно, кожна з цих назв дуже вдало описувала те значення, яке мав Вишневецький палац у плані збереження нашої культурної спадщини. Декілька поколінь турботливих власників розбудовували цей масток та збагачували його мистецькі колекції. У палаці було декілька історичних залів, які, незважаючи на зміну власників впродовж XVIII–XIX ст., зберігали своє призначення під окремі колекції. Однією з них була бібліотека.

Чергове піднесення Вишнівця на початку XVIII ст. пов'язане з ім'ям останнього представника династії Вишневецьких – князя Михайла-Серватія. Саме Михайло-Серватій – і є фундатором книгозбірні Вишневецького палацу.

Бібліотека Вишневецького палацу постала в 30-ті рр. XVIII ст. і стала предметом особливої гордості палацу. Вона була справжнім скарбом, мала величезну культурну та наукову цінність, адже її тематика була достатньо широкою. Вишневецька бібліотека не була пересічною книгозбірнею, власники якої віддавали данину літературній моді свого часу або популярним напрямкам розвитку суспільної думки, вона – плід істотних бібліофільських зацікавлень, фахового підбору літератури з історії Речі Посполитої, генеалогії, геральдики, юриспруденції, всесвітньої історії. Про неї добре знали в Речі Посполитій, вона була досить відома і в Російській імперії [3, с. 193].

До нашого часу дійшов рукописний опис інтер'єру тогочасної палацової бібліотеки з інвентаря маєностей князів Вишневецьких, укладений

1748 р., поміщений в інвентарі мастностей, які знаходилися в Крем'янецькому та Летичівському повітах Волинського та Подільського воєводств і зберігається в Інституті рукописів Національної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського. Опис Вишневецького замку, як про резиденцію зазначено в заголовку, було складено анонімним автором польською мовою через чотири роки після смерті останнього з Вишневецьких, коли у володіння Вишнівцем вступив Ян Кароль Мнішек. Окрім самого палацу, документ містить опис бібліотечного приміщення Вишневецького палацу, в якому подано опис і розміщення шаф, вікон, художнє оформлення бібліотечної зали. Бібліотека знаходилася на другому поверсі будівлі в правому її крилі, в окремій залі. Над дверима бібліотеки на гіпсовій таблиці було зроблено напис: «Увійди до Муз, адже і тут живуть Боги».

Як виглядала Вишневецька бібліотека дізнаємося також з інвентаря Вишневецького палацу 1761 р., який дає найбільш повне уявлення про інтер'єри палацу епохи бароко та наявне там рухоме майно. Документ міститься серед матеріалів ІР НБУ ім. Вернадського. Він був складений невдовзі після смерті першого власника Вишнівця з Мнішеків – Яна Кароля.

Вся бібліотека була білого кольору, оздоблена різьбленими позолоченими поясками, арабесками та фестонами. Книги і архівні документи зберігалися в глибоких і високих до стелі книжкових шафах, які розміщувалися вздовж стін по периметру зали. Щоб можна було дістатися до верхніх полиць, приблизно на висоті 3 м. була облаштована дерев'яна галерея. Самі шафи були оздоблені дубовими дверцятами на яких вправлені портрети. Бібліотеку прикрашали 22 портрети вчених та політиків: Вольтера, Монтеस्क'ю, Расіна, Бюффона, Кохановського, Нарушевича і багатьох інших. Серед портретів бібліотечної зали перш за все треба відзначити особливий за виконанням портрет польського сановника, який зображений в обладунку з зіркою ордена Білого Орла і з високою перукою, що розділяється по середині й спадає на плечі пишними локонами. Зображення це приписують канцлеру Пацу [2, с. 27].

Згідно з реєстром рухомого та нерухомого майна 1745 р. у Вишневецькій бібліотеці було 1445 книг, з них 842 латинською мовою, 330 французькою, 238 польською, 24 італійською, 10 німецькою, по 1 чеською та англійською. Швидше за все, частка із них дісталась князю у спадок, а решту він уже придбав за власний кошт. Бібліотека регулярно поповнювалась новими виданнями. Така постійна оновлюваність бібліотеки пояснюється тим, що у палаці діяв театр, який займався постановками п'єс.

Книгозбірня Михайла-Серватія була добре відома в колі шляхетської еліти, високо поцінована і вирізнялася з-поміж багатьох інших приватних книжкових зібрань своїм обсягом і змістом. У висловлюваннях різних авторів про князівську бібліотеку звучить відгомін ставлення тогочасного суспільства до бібліотеки, як до скарбниці знань, осередку моральних чеснот і одного із засобів виховання молодого покоління. Польський історик М. І. Балінський, описуючи Вишневецький замок, говорить і про коштовне зібрання книг, яке нараховує в собі багато перших видань, рідкісних справ і важливих рукописів.

Після смерті Михайла Серватія Вишневецького, який не залишив нащадків чоловічої статі, його володіння були поділені між двома дочками – Анною і Єлизаветою, і відійшли, відповідно, до родин Огінських та Замойських. Вишнівець дістався останнім, але перебував у складі їхніх латифундій недовго. Завдяки вдалому шлюбу Єлизаветиною єдиної дочки Катерини, давня резиденція її пращурів наступні сто років належала родині Мнішеків, з якої походив і чоловік дівчини – великий литовський підкоморій Ян–Кароль. У часи, коли Вишнівцем володів син Катерини Міхал–Єжи, а потім і онук Кароль–Філіп Мнішеки, палац став значним культурним осередком краю [1, с. 310].

Відомо, що маршалок Міхал–Єжи Мнішек зібрав чимало правничих праць і багатий архів документів сучасних йому часів. На початку 50-их рр. XVIII ст. Вишневецька бібліотека нараховувала близько 15-ти тис. томів. Серед них особливо цінними були рицарський гербовник Папроцького, «Хроніка цілого світу» Бельського, «Статут Ласького» 1506 р. на пергаменті, першодрук гербовника Несецького, рукописи, листи монархів, відомих політиків, а також матеріали до історичних праць, зібраних Міхалом Єжи Мнішеком.

Кароль–Філіп Мнішек – відомий польський вчений, історик, геральдик і генеалог, етнограф [3, с. 197], провів тут майже все своє життя, оточений книгами і творами мистецтва, зібраними його предками, й тими, які старанно колекціонував він сам. Дбайливо оберігав він їх, як останню пам'ять про велич цього місця і його володарів. Він поповнив багату Вишневецьку бібліотеку цінними та рідкісними творами з історії, юриспруденції, польської літератури, медицини.

У 1841 р., крім брошур і періодичних видань, в бібліотеці нараховувалося до 11 тис. томів, які збільшились 1851 р. до 16 тис. Вже наступного року володарі Вишнівця виїхали за кордон, бібліотека, яка залишилася без нагляду, була приречена на загибель. У цей час книжкові раритети в характерній оправі з екслібрисом герба «Корибут» можна було знайти в різних волинських та подільських маєтках. Крім книг, які були вивезені графом Юрієм Мнішком в Париж і висланих йому туди ж в кількості біля 1500 томів, стільки було і розкрадено різними людьми. В числі вивезених книг були, головним чином, дорогі французькі видавництва і історичні твори, крім того взяті були деякі рукописи, переписка маршала Мнішка і геральдичні праці гр. Карла. У Вишнівці залишилися тільки польські книги, в більшості белетристика [6, с. 117].

У жалюгідному стані перебувала бібліотека у 1857 р., коли Вишнівець придбав граф Володимир Станіслав де Броель Плятер. Після ретельних пошуків, за зробленим описом, набралось в ній 13200 томів, що разом із зібранням Плятера склало 21 тис. томів. Крім того було ще 350 цінних рукописів і в тому числі декілька гербовників. Порівняно добре ще зберігся архів.

Розуміючи велике історико-культурне значення Вишневецького палацу та його книжкових, архівних і мистецьких зібрань, Плятер побажав відновити втрачену славу Вишнівця, поповнити його зібрання. Частиною власної

книгозбірні та архіву він поповнив Вишневецьку бібліотеку. За Володимира Плятера бібліотекарем палацової бібліотеки став Франтішек Радзішевський, який до того був бібліотекарем у Дубровицькому маєтку Плятерів, що у Рівненському повіті Волинської губернії. Ф. Радзішевський упорядкував Вишневецьку бібліотеку і склав її інвентар у 1875 р. На той час вона налічувала 21 тис. томів [3, с. 198].

Мріям В. Плятера щодо Вишнівця не судилося здійснитися. Через скрутне фінансове становище власника Вишневецький маєток було продано а аукціону за борги у 1876 р. раднику комерції, банкіру, київському міському голові Івану Толлі. Толлі вивіз до Києва частину бібліотеки, усього близько 5000 томів, серед них видання XV–XVIII ст. У 1919 р. вони частково увійшли до Всенародної бібліотеки України (тепер Національна наукова бібліотека України ім. Вернадського).

Після цього ще кілька разів переходив Вишневецький маєток із рук в руки. За цей час він зазнав непоправних втрат. За півтора століття стародруки Вишневецької бібліотеки опинилися в різних країнах та різних бібліотеках.

На сьогоднішній день Вишневецький палацово-парковий ансамбль є пам'яткою Національного заповідника «Замки Тернопілля». За цей період тут було проведено ряд реконструктивних робіт, відтворена дзеркальна зала палацу, створені цікаві експозиції. Проте, одним із найскладніших і проблематичних завдань залишається відновлення інтер'єру палацової бібліотеки.

СПИСОК ДжЕРЕЛ ТА ЛіТЕРАТУРИ

1. Литовченко А. Живописні полотна Вишневецького замку // Князі Вишневецькі. «Балтія-Друк», 2016. 236 с.
2. Лукомские В. К. и Г. К. Вишневецкий замок // Старые годы. Санкт-Петербург, 1912. № 3. С 1–43.
3. Ціборовська-Римарович І. О. Бібліотека Вишневецького замку та її книжки у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ / І. О. Ціборовська-Римарович // Рукописна та книжкова спадщина України. К., 1998. Вип. 4. С. 193–211.
4. Ціборовська-Римарович І. Видовий та джерелознавчий аналіз документів з історії книги та історії бібліотек в Україні XVI – першої чверті XIX ст. // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2012. Вип. 34. С. 259–279.
5. Щербаковский Д. Вишневецкая библиотека // Киевская старина. 1902. № 3. С. 163–166.
6. Radziszewski F. Wiadomosc historyczno-statystyczna o znakomitych bibliotekach I archiwach publicznych i prywatnych..., ułożona przez Franciszka Radziszewskiego. Kraków: Nakładem autora, 1875. S. 117.

Mariana Mavdjuk
(Vyshnivets)

**VYSHNEVETSK PALACE LIBRARY OF THE XVIII CENTURY AS AN
EXAMPLE OF A BOOK COLLECTION AT MAGNATIVE RESIDENCES**

The article covers the history of the monument of artistic, culture and scientific significance –the Vyshnevets Palace library of the XVIII–XIX century.

Keywords: *Vyshnevetsky Palace, libraries, owners books collections, books.*

УДК 069.02/152:908(477.84)

*Зоряна Мазуранчик
(Збараж)***ВИСТАВКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА
«ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ**

У статті розглянуто основні етапи формування виставкової та експозиційної діяльності в Національному заповіднику «Замки Тернопілля». Висвітлено передумови та етапи створення і функціонування Національного заповідника, як музейної установи. З поданого матеріалу можна дізнатися про музейні експонати, що були зібрані до колекції заповідника, а також про людей, що стояли у витоків формування музейної справи в установі.

Ключові слова: музейний фонд, експозиція, виставкова діяльність, колекція, Збаразький краєзнавчий музей, Національний заповідник «Замки Тернопілля».

Сучасна музейна установа не може бути сховищем раритетів, її основне завдання – демонструвати їх людям. Відтак важливим напрямком науково-просвітницької діяльності Національного заповідника «Замки Тернопілля» є виставкова робота. Завдяки формуванню музейних виставок відвідувачі мають змогу ознайомитись з унікальними пам'ятками, долучитися до світу історичного, духовного та культурного надбання українського народу.

Виставкова діяльність завжди була однією із пріоритетних у роботі Національного заповідника «Замки Тернопілля». Її можна розділити на два періоди: перший – з моменту відкриття музею в м. Збараж – до створення Державного історико-архітектурного заповідника (з 2005 р. – Національний заповідник «Замки Тернопілля»). Другий етап – із моменту створення заповідника і до сьогодні. Кожен із періодів має свої особливості, які спробуємо охарактеризувати.

Збараж є одним із заповідних міст України. Національний заповідник «Замки Тернопілля» – став не лише суто будівельною і реставраційною установою, але й взяв на себе чимало інших важливих завдань. Він став продовжувачем справи вивчення і відродження історичного минулого нашого народу – послідовником Збаразького краєзнавчого музею.

У центрі старовинного м. Збаража, у приміщенні Успенської церкви (пам'ятки архітектури 1755 р.) у 1980 р. було відкрито районний краєзнавчий музей. В інвентарному описі культового та іншого майна, що знаходилося у закритих культових спорудах населених пунктів Збаразького району Тернопільської області зазначено, що у м. Збаражі православному Церкву, що розміщена у центрі міста, освоєно під краєзнавчий музей. Культового майна в ній немає [2, арк. 4].

Першим завідувачем музею став Войтина Петро Денисович, котрий на основі зібраних фондів матеріалів створив Громадський музей, що діяв декілька років. Після поповнення музейної колекції більш як 1000 експонатами, він став відділом Тернопільського краєзнавчого музею, офіційне

відкриття якого відбулося 20 квітня 1982 р. [1, с. 1]. Представлені матеріали висвітлювали найголовніші історичні події Збаражчини. Фонди, як основу музейної справи, на зорі її становлення у Збаражі, створювали при діяльній підтримці громадськості ентузіасти краєзнавства: П. Д. Войтина, А. П. Малевич, А. В. Маціпура, Н. Й. Макарчук та ін. [3].

У прилеглий до музею будівлі, в семи кімнатах було розгорнуто експозицію відділу природи. У залах експонувалися гербарій Збаразького району, типи ґрунтів, муляжі сільськогосподарських культур, плодово-ягідні культури, а також колекція шкідників саду та лісу. В іншому залі знаходилися чотири діорами, що показували зміни в природі в різні пори року і ще одна – «Медобори під Збаражем». Експозиція відділу озвучувалася. Великий інтерес для відвідувачів становила експозиція тваринного світу. Також у приміщенні знаходився лекційний зал [3].

У новоствореній установі експонувалися історичні краєзнавчі матеріали. Музейна колекція знаходилася на двох ярусах. На першому знаходилися археологічні та етнографічні пам'ятки Збаражчини. Музейна експозиція знайомила з розвитком народних ремесел, життям і побутом селян наприкінці XVIII–XIX ст. Велику виставку становили колекція знарядь праці і побутових речей: жорна, терлиці, набір дерев'яних гребенів для чесання прядива, прядка механічна, ткацькі верстати. Поряд знаходилися гончарні вироби та вироби із соломи, лози, кінська упряж з ниток, килим ручної роботи із села Кобилля – давнього осередку килимарства на Тернопільщині. Інтерес викликали представлені зразки народного одягу – кожухи, свити, чоловічі сорочки, жіночі вишиванки, а також колекція оригінальних рушників та народні музичні інструменти (цимбали, сопілки, дудки та бандури).

У вівтарній частині стояла експозиція відтворюваного інтер'єру селянської хати початку XX ст.: мальовнича скриня, дерев'яний бамбетель, лавки, а також мисник, заповнений посудом.

Великий інтерес для відвідувачів становили чотири різної величини дзвони, датовані XVIII ст.

Великий вплив на соціально-політичне життя нашого краю у свій час мав Іван Франко, котрий вперше побував тут 1895 р. У музеї експонувалися фото І. Я. Франка та його однодумців і друзів із Збаражі, портрет письменника, окремі твори [3].

Через Збаразький повіт з вересня 1901-го р. по травень 1902 р. по так званому Дементьєвському шляху переправлялася із-за кордону в Росію ленінська газета «Искра», фото Й. Шмігеля, А. Шмигельського, Я. Остапчука, два листи Я. Остапчука, в яких порушувались питання еміграції населення за океан та встановлення пам'ятника Т. Г. Шевченка в Збаражі, оригінал видань.

На другому поверсі експонувалися пам'ятки історії краю. Оформленням експозицій займався Тернопільський художній фонд. У музею було представлено козацьку зброю – гарматні ядра, наконечники списів, рушниці, знайдені на Замковій горі у Збаражі [3]. Події Національної революції середини XVII ст. відтворювала картина «Богдан Хмельницький під Збаражем у 1649 року» (художник А. З. Ткаченко), адже із Збаражем тісно

пов'язані окремі героїчні сторінки боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького проти польсько-шляхетських військ.

У 1772 р. після першого поділу Польщі, Збаражчина опинилася під владою Австрії. Як свідки тих часів залишилися два чавунні прикордонні знаки, що експонувалися у музеї. На одному з них – напис німецькою мовою: «Царський німецький кордон королівства Галичини». На другому – вензель цариці Катерини II і напис російською та латинською мовами: «В царювання Катерини II – всеросійської імператриці». На адміністративній карті початку XIX ст. позначено землі Збаражчини у складі Австрії [6, с. 67].

Влітку 1920 р. у Збаражі, яким оволоділи бійці 8-ї Червонокозацької дивізії, було створено міський і повітовий революційний комітети. З оригінальних матеріалів цього розділу привертала увагу посвідчення і мандат Марії Попович – завідувачою дитячим садком, що діяв тоді у місті. У музеї знаходилася добірка матеріалів про ті буремні події, а також про побут селян повіту.

Серед музейних експонатів почесне місце посідали озброєння воїнів-кантемирівців, нагороди, їхні речі (польові сумки, солдатські прапори, каски тощо), фотодокументи. Адже 4 березня 1944 р. наступальні бої Радянської Армії докотилися до Збаража і місто визволяли частини гвардійського танкового Кантемирівського Червонопрапорного корпусу.

Кілька вітрин займали пам'ятки про кращих трудівників району, а саме: фотопортрети, нагородні документи Героїв Соціалістичної Праці Г. С. Гевка – колишнього голови колгоспу ім. Кірова, Д. С. Янковича – бригадира механізаторів колгоспу «Перше травня», К. Д. Стасюк – ланкової колгоспу «Дружба».

Окрему експозицію представляла продукція провідних заводів міста, які на той час діяли у місті.

У 1989 р. Збаразький краєзнавчий музей очолив Маціпура Анатолій Вікторович. У зв'язку із передачею культових споруд церковним громадам, музей було переведено із Успенської церкви у приміщення культурно-спортивного комплексу, що знаходився у Замковому палаці м. Збаража.

Створений у 1994 р. заповідник став продовжувачем традицій Збаразького краєзнавчого музею. У 2002 р. закладу були передані фонди музею, основу яких складала колекція предметів археології, нумізматики, боністики, філателії, гончарства, етнографії, стародруків та зброї. Заповідник, Упродовж свого функціонування заповідник значно збільшив кількість музейних артефактів, урізноманітнив музейні колекції, поглибив роботу по їх вивченню та популяризації.

До колекцій, які частково вже існували на час створення заповідника, відноситься археологічна збірка. У першу чергу, це матеріали розкопок трипільського поселення із села Бодаки, які понад 20 років вели археологи України, Росії, Болгарії, Франції, Молдови під керівництвом кандидата історичних наук, наукового співробітника Інституту археології АН Росії Скаун Н. М. Слід відзначити, що поселення, яке датується IV тис. до н. е., вже було відоме до цього. Воно було відкрите 1938 р. українським археологом Олександром Цинкаловським. Ці, та пізніші дослідження пам'ятки засвідчили

її унікальність і спонукали вчених продовжити розпочаті роботи. У різний час учасниками експедиції були археологи-трипільознавці з України (к. і. н. Цвек О. В, співробітник Інституту археології НАН України), Франції (А. Самсунг – співробітник Інституту Археології з Парижа), Болгарії (Б. Матєва – директор музею-заповідника міста Ісперіх), вчені з Польщі, Молдови, Іспанії [7]. Кожного року учасниками археологічних розкопок були і наукові співробітники Національного заповідника «Замки Тернопілля». У фондах заповідника знаходяться інвентарні списки знахідок, польові описи та звіти енеолітичних експедицій в с. Бодаки Збарзького району починаючи з 1990 р. і закінчуючи 2012 р. Декілька фондосховищ заповідника заповнені археологічними знахідками з вищезгаданих експедицій. На базі фонду археологічних знахідок створено експозиційний зал «Трипілля», розміщений у Вишнівецькому палаці. Серед найцінніших речей – антропоморфні фігурки, кремінні нуклеуси та зняття праці, трипільська кераміка [8].

На даний час археологічні матеріали із розкопок трипільського поселення села Бодаки Збарзького району є потужним матеріалом для теоретично-прикладного дослідження, яке проводить науковці заповідника.

Трипільська цивілізація, ареал поширення якої охоплює частину східної Європи, за свідченням багатьох вчених, викликає жвавий інтерес фахівців у Європі. І не лише у наукових колах. Для того, щоб якоюсь мірою задовольнити цю цікавість, а також з метою популяризації українських пам'яток, інформування європейської наукової спільноти про досягнення української історичної науки, був ініційований проєкт, завданням якого стало влаштування виставки артефактів трипільської культури з України у Франції, Болгарії, Іспанії. Співорганізаторами проєкту з української сторони стали Національний заповідник «Замки Тернопілля», Мінбудархітектури України, якому на той час підпорядковувався заповідник, Інститут археології НАН України. Французьку сторону представляла регіональна організація історії та археології ARCHEA, яку підтримував Європейський Союз. Відкриття виставки організатори призначили на 30 листопада 2006 р. Експозиція розмістилася на третьому поверсі музею природи міста Орлеан. Виставку, яка діяла в Орлеані до лютого 2007 р., відвідало більше 50 тисяч чоловік. За свідченнями організаторів вона мала значний успіх. Після Франції виставка українського трипілля з с. Бодак демонструвалася у болгарському м. Варна та іспанському м. Гранада [8].

Ще одним показовим прикладом досить нестандартного підходу до того, як можна поновити фондові зібрання і колекції установи є багаторічна робота по отриманню заповідником художніх полотен американської художниці українського походження Аркадії Оленської-Петришин. Початком діяльності у цьому напрямку стала невеличка стаття у київській газеті «Без цензури» (на жаль з 2007 р. не видається). У статті йшлося про те, як склалася доля талановитої українки у далекій Америці. Але найважливішим фактом, наведеним в статті, було те, що Аркадія Оленська народилася 1934 р. в селі Розношинці на Збаражчині і до 10-ти річного віку проживала там. У 1944 р. сім'я Оленських виїхала до Німеччини, а 1949 р. опинилася у США, в м. Нью-Йорку. Саме в Америці А. Оленська отримала престижну мистецьку освіту,

стала авторитетною художницею і мистецтвознавцем. У цьому місті Аркадія закінчила середню школу, а 1955 р. Гантер Коледж, після якого отримала ступінь бакалавра з мистецтва. У 1963 р. після студії в тому ж коледжі, вона стала магістром з історії мистецтва. У 70–90-их рр. ХХ ст. Аркадія Оленська-Петришин мала вже більше 40 персональних виставок у музеях Америки, Канади, Бельгії, Китаю та України. Допомагав їй у цьому чоловік – Володимир Петришин, котрий теж був вихідцем з України [4]. Між Національним заповідником і паном Володимиром почалася активна переписка. Зразу ж після першого листа вдалося налагодити досить тісні і дружні контакти з вже немолодим професором. Він виявився щирим патріотом України, якому не байдужа доля його далекої Батьківщини. У 2007 р. Володимир Петришин особисто відвідав Збараж, познайомився з діяльністю заповідника і переконався у серйозності роботи його працівників. Саме ці враження, напевно, спонукали його до рішення передати значну частину робіт дружини в Україну. Національний заповідник у 2006 р. отримав більше 60-ти робіт художниці [4].

Після цього розпочалося друге життя робіт мисткині. Першою, у 2007 р. була виставка в Замковому палаці міста Збаража. 2009 р. милуватися світом кактусів змогли відвідувачі Тернопільського краєзнавчого музею. Упродовж подальших років виставки картини американської художниці українського походження діяли в Острозі (Острозька академія), Вишнівці (Вишнівецький палацово-парковий комплекс), Луцьку (Волинський краєзнавчий музей), Кам'янці-Подільському (Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець»), Хмельницькому (Хмельницький обласний художній музей), Шепетівці (Шепетівський краєзнавчий музей) [4].

Ще однією, не менш вражаючою є унікальна колекцією макетів дерев'яних церков Львівського скульптора, співробітника Львівського інституту Народознавства Національної Академії Наук України Михайла Яськовича, що поповнила музейну колекцію Національного заповідника 2012 р. Упродовж десятиліть майстер створив понад 150 макетів храмів України, які експонувалися на більш як 40 персональних виставках у різних куточках нашої держави. У січні 2013 р. виставка унікальних церков була відкрита у Замку князів Збараських у Збаражі і працювала впродовж 2-х місяців. І хоча в той час в Збараському замку працювало більш як 25 виставкових залів, в яких були представлені різноманітні різнопланові виставки, саме вона викликала найбільший інтерес у відвідувачів [8].

Підтвердженням унікальності творінь майстра Яськовича стало ще й те, що саме вони привернули увагу делегації Замку Князів Поморських з польського міста Щеціна Західнопоморського воєводства Республіки Польща на чолі з його директором Барборою Ігельською. Візит польської делегації, який відбувся у відповідності до договору про співпрацю між Національним заповідником «Замки Тернопілля» та Замком Князів Поморських у 2012 р., відбувся літом 2014 р. А вже у січні 2015 р. виставка розпочала свою роботу в одному із виставкових залів польського замку. Так почався шлях популяризації українських храмів, вже як однієї із колекцій Національного заповідника «Замки Тернопілля». Виставка діяла упродовж 2-ох місяців.

Відвідало її більше 10 тис. мешканців цього майже півмільйонного міста, а також туристів з сусідньої Німеччини. Пізніше особливим успіхом виставка використовувалася у етнічних українців, волею долі закинутих у Поморські краї сусідньої держави, а також поляків і їх нащадків, переселених у 40-их рр. ХХ ст. із теренів Західної України.

Пізніше виставка була перевезена у містечко Глубчице Опольського воєводства Польщі, з мерією якого у заповідника також був підписаний договір про співпрацю. Господарем її ще на 3 місяці став місцевий музей, а глядачами, окрім мешканців містечка, значна кількість яких складають переселенці з України, також туристи з Чехії та Німеччини, кордони з якими знаходяться поруч.

На сьогодні, у розпорядженні Національного заповідника є 20 макетів дерев'яних церков Михайла Яськовича, серед яких макети тих храмів, які ми вже ніколи не зможемо побачити, а також тих, що входять до Списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО. Зокрема, це:

1. Церква Святого Духа у с. Потелич Львівської обл.
2. Церква Святого Дмитрія у с. Матків Львівської обл.
3. Церква Святого Архистратига Михаїла с. Ужок Закарпатської обл.
4. Церква Зішестя Святого Духа у м. Рогатин Івано-Франківської обл.

Крім вищезгаданих, у Національному заповіднику «Замку Тернопілля» на сьогоднішній день є понад 50 музейних колекцій, значна частина яких доступна для відвідувачів у виставкових залах заповідника. Серед найбільш популярних, окрім вже охарактеризованих, є колекція дерев'яної скульптури народного майстра-різьб'яра по дереву Володимира Лупійчука, зразки концептуального мистецтва скульптора Тараса Левківа зі Львова, унікальні зібрання сакрального мистецтва Тернопільщини, нумізматики, зброї, геральдики та ін.

Принципи формування, вивчення і популяризації музейних колекцій у Національному заповіднику «Замки Тернопілля» не відрізняються від методів організації подібних робіт більшості музеїв та музейних установ України і світу. Проте, як впливає з вищевикладеного, у кожному конкретному випадку є свої особливості, нюанси, які не тільки цікаві, але й мають пізнавальне і практичне значення. Особливо важливим і значимим, на наш погляд є усвідомлення необхідності не лише зібрати і вивчити колекцію, але і зробити її доступною для людей. А в сьогоднішніх реаліях надзвичайно важливим є через популяризацію творчості наших давніх і сучасних митців відкривати світу талант нашого народу, відкривати світ України.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Відгомін віків і сьогодення // Колгоспне життя. Збараж. 22 квітня 1982 р.
2. ДАТО. Ф. 3241. Оп. 1. Спр.490.
3. Інформація про діяльність Збараського краєзнавчого музею 1980–1989 рр. Підг. учений секретар Національного заповідника «Замки Тернопілля» Макарчук Н. Й.

4. Крохмальна Т. «У Кам'янці Подільському зацвіли «кактуси» // ВІК. № 4 (80), 2014.
5. Мазепа Г. «Трипільська культура у фондах Національного заповідника «Замки Тернопілля» // Наукові записки. Збараж, 2013.
6. Музеї Тернопільщини / Гайдукевич Я. М., Зелена І. Я., Лавренюк В. А. Львів, 1989. 66–70 с.
7. Скаун Н. «Археологические исследования Тернопольского населения Бодаки». Киев–Санкт-Петербург, 2005.
8. Скоропляс Н. Великодні виставки в замковому палаці Збаража // ВІК. № 4 (62), 2012.

Zoriana Mazuranchyk
(Zbarazh)

**EXHIBITION ACTIVITY OF THE NATIONAL RESERVE «ZAMKY
TERNOPILLA»: HISTORY AND MODERNITY**

The article considers the main stages of formation of exhibition and exposition activities in the National Reserve «Zamky Ternopilla». The preconditions and stages of creation and functioning of the National Reserve as a museum institution are highlighted. From the submitted material you can learn about the museum exhibits that were collected in the collection of the reserve, as well as about the people who were at the origins of the formation of the museum business in the organization.

Keywords: *museum fund, exposition, exhibition activity, collection, Zbarazh Museum of Local Lore, National Reserve «Zamky Ternopilla».*

УДК 070.23(1-32):069:[72+730+902]:908(477.41-21)"2018/2020"

*Тарас Нагайко
(Переяслав)***МІСЦЕВА ПРЕСА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПАМ'ЯТОК
(НА ПРИКЛАДІ ГАЗЕТИ «ВІСНИК ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ»
ЗА 2018–2020 РР.)**

У статті доводиться думка, що у вивченні історії пам'яток важливим джерелом виступають матеріали місцевої преси. Як приклад аналізуються матеріали часопису «Вісник Переяславлщини» за період 2018–2020 рр. Зокрема, публікації, що стосуються археології, архітектури, музейної справи, туризму, меморіальних об'єктів тощо.

Ключові слова: *преса, пам'ятки, «Вісник Переяславлщини», дослідження.*

Проблеми дослідження, збереження та популяризації вітчизняної історико-культурної спадщини охоплюють доволі широкий діапазон теоретико-методологічних та практичних аспектів і напрямків. У Переяславі як одному з найдавніших українських міст та знаному музейному центрі знаходиться значна кількість пам'яток історії та культури, історичних об'єктів, пам'ятників та пам'ятних місць. Лише в Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав» зосереджено десятки тисяч предметів старовини: окремі речі, колекції, об'єкти архітектури тощо. Усі вони мають свою історію, а значна частина з них є унікальними.

Вивчення історії пам'яток передбачає залучення якнайширшого спектру джерел, що включають відомості про створення, побутування, зміни, часткову або ж повну руйнацію об'єктів та предметів матеріальної культури, їх реставрацію, реконструкцію, проблеми охорони, збереження, музеєфікацію тощо. Одним з важливих джерельних комплексів виступає місцева преса.

Упродовж останніх ста років на Переяславлщині видавалося понад півтора десятки різних найменувань періодики, від стінгазет до районних видань, що виходили по 2–3 рази на тиждень кількатисячним накладом. Так, у радянський період фіксуються такі назви: «Переяславські вісті» (1918, 1942–1943), «Червоний шлях» (1920), «Новий шлях» (1921), «Лісовик» (1928–1929), «Освітнянин» (1929), «Червоний стрілець» (1929), «Змичка» (1925–1929) «Колективіст Переяславлщини» (1930–1941), «Переяславські вісті» (1942–1943), «Прапор Переяслав-Хмельницького» (1943–1951), «Зоря комунізму» (1951–1963), «Комуністична праця» (1963–1991). Уже в період незалежної України в Переяславі-Хмельницькому та районі видавалися газети «Папірус», «Переяславська рада», «Діловий Переяслав», «Вісник Переяславлщини» та ін.

Звичайно, що з-поміж різноманіття матеріалів на газетних шпальтах зустрічалася інформація про місцеві старожитності, пам'ятки тощо. Для прикладу, в районній газеті «Комуністична праця» упродовж 1974–1991 рр. функціонувала краснзнавча сторінка-рубрика «Люби і знай рідний край». Відповідно, тією чи іншою мірою у ній та в інших матеріалах районної газети

висвітлювалася тема пам'яток історії та культури. Власне започаткування відповідної рубрики являло собою одну з ініціатив на 1974–1975 рр. реалізовану позаштатним відділом охорони та популяризації пам'яток, що діяв при вказаному виданні. Так, у найпершій публікації «Народна святиня» йшлося про ситуацію з охороною пам'яток у Переяслав-Хмельницькому районі. Зокрема, її автором, головою правління районної організації Українського товариства охорони пам'ятників історії і культури М. І. Жамом повідомлялося, що в 1972–1973 рр. громадськими активістами було здійснено огляд наявних пам'яток, за результатами якого відбувся їх облік та паспортизація. Вказувалося, що в районі діяло 108 первинних осередків УТОШК, які охоплювали 19 тис. осіб, тобто кожного четвертого мешканця району: «зараз в районі немає села, підприємства і установи, де б не було організації по охороні пам'ятників» [16, с. 2]. У публікації згадуються місцеві пам'ятки, якими у той час опікувалася держава та громадськість: Михайлівська церква, колегіум, Вознесенський собор, Андрушівська церква; повідомлялося про реставрацію пам'ятника Т. Г. Шевченку, монумента до 300-річчя «возз'єднання» України та Росії, встановлення пам'ятників-обелісків загиблим воїнам та партизанам у селах Хоцьки, Переяславське, Єрківці тощо. Повідомлялося й про плани на майбутнє: створення проєкту кургану Слави (автор В. Г. Гнезділов), «встановлення діорами визволення Переяславщини та форсування Дніпра у вересні 1943 року» [16].

На локальному рівні важливо накопичувати та узагальнювати відомості про наявні пам'ятки, відстежувати інформацію щодо їх стану, ставлення до них з боку держави та громади. Корисним у цій справі є моніторинг матеріалів місцевої преси, де з-поміж інших фігурують й відомості щодо пам'яток історії та культури. Зазвичай авторами відповідних публікацій виступають науковці, журналісти та краєзнавці-любители.

У червні 2018 р. у НІЕЗ «Переяслав» було створено науково-дослідний відділ історичного краєзнавства, а наприкінці 2019 р. започатковано науковий щорічник «Краєзнавство Переяславщини». Один з розділів першого випуску цього видання – «Довідково-бібліографічні відомості» – містить інформацію щодо краєзнавчих матеріалів районної газети «Вісник Переяславщини» за 2018 р. Так, зокрема, наведено 110 назв статей, що репрезентують наступні тематичні категорії: I. Адміністративно-територіальний поділ; II. Археологія; III. Архітектура та містобудування; IV. Історико-краєзнавчі видання; V. Історичні події; VI. Історія населених пунктів; VII. Культура та мистецтво; VIII. Література; IX. Меморіальні заходи; X. Меморіальні об'єкти; XI. Музейна справа; XII. Освіта; XIII. Пам'ятки історії та культури; XIV. Постаті; XV. Природно-географічні об'єкти та умови; XVI. Релігія; XVII. Суспільні об'єднання; XVIII. Топоніміка; XIX. Установи та організації; XX. Інше. До бібліографічних позицій додано анотації, а також укладено покажчики: іменний (965 позицій), географічний (421 позиція) та предметно-тематичний (894 позиції). Останній, з-поміж іншого, має наступні сегменти: «Об'єкти культурної спадщини», «Меморіальні об'єкти», «Пам'ятки природи, парки, лісові та садові господарства». Так, наприклад, у згаданих тематичних категоріях зауважено 86 позицій щодо пам'яток культури та меморіальних

об'єктів (35 та 51 відповідно). Таке диференціювання дозволяє не лише виокремити власне краєзнавчі матеріали, але й сегменти, що містять відомості про ті чи інші пам'ятки.

До редакційного портфелю 2-го та 3-го випусків щорічника «Краєзнавство Переяславщини» за подібним принципом відібрано статті краєзнавчого спрямування газети «Вісник Переяславщини» за 2019 та 2020 рр.

Нижче ми спробуємо здійснити аналіз матеріалів згаданого видання за 2018–2020 рр., що містять відомості про пам'ятки історії та культури, зосереджені на Переяславщині. Так, у розглянутих публікаціях подано інформацію не лише про наявні та офіційно зареєстровані об'єкти, а й ті, які вже зникли, або щойно виявлені і не мають відповідного статусу пам'ятки. Щонайменше 63 публікації (у 2018 р. – 19, у 2019 р. – 29, у 2020 р. – 15) стосуються пам'яток, історичних будівель, музейних колекцій, окремих предметів, пам'ятників, пам'ятних місць, деяких природних об'єктів тощо.

Загалом, статті, що містять відомості стосовно пам'яток історії та культури, мають доволі широкий тематичний спектр. Вирізняються публікації, які стосуються археології, архітектури, історії музейної справи, туризму та ін. Увага до археологічної тематики на сторінках «Вісника Переяславщини» обумовлена передусім діяльністю профільних структурних підрозділів, що діють у Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав»: науково-дослідних відділів «Археологічний музей», «Музей трипільської культури» та науково-дослідного сектору «Археологічна експедиція». Їх співробітники проводять активну пошукову роботу, здійснюють охоронно-рятувальні заходи, організовують виставки тощо. Відповідно, до публікацій районної газети періодично потрапляє інформація про найцікавіші аспекти роботи місцевих археологів, їх відкриття, знахідки тощо. Так, у номері від 18 травня 2018 р. повідомлялося про знайдений поблизу с. Веселе фрагмент кістки мамонта [49], від 16 серпня 2019 р. – трипільську гончарну піч [35]. У тому ж номері згадано про долю скіфського бронзового лутерія, що був викрадений з місцевого археологічного музею 21 жовтня 2010 р. та на весні 2015 р. повернутий в Україну представниками фонду Олександра Фельдмана [38]. У газеті від 27 вересня 2019 р. опубліковано статтю про виявлення місцевими мешканцями унікального давньоруського срібного жіночого скарбу X–XI ст. [41].

Ще одним умовним блоком, що висвітлює історію пам'яток є матеріали в яких йдеться про архітектурні об'єкти, т. зв. історичні будівлі, як культові, так і світські. Окремі з них стосуються не існуючих нині об'єктів. Щодо саме культових споруд слід вказати на публікацію від 15 червня 2018 р. про церкву Архістратига Михайла у с. Козлів. У ній, зокрема, зауважено про факт пожежі 1925 р., у наслідок якої вона згоріла [22]. У публікації від 19 червня 2020 р. йдеться про церкву Святого Миколи Чудотворця у м. Переяславі, зокрема про місце її розташування у 1774 р. [47].

У досліджуваний період було опубліковано також кілька статей щодо культових споруд наявних у сучасній міській архітектурі. Зокрема, у публікації від 7 березня 2019 р. оприлюднено рішення Переяслав-Хмельницького міськвиконкому від 26 лютого 2019 р. про встановлення на

фасаді Успенської церкви інформаційної дошки про те, що під нею «перебувають залишки храму XII ст.» [7]. Дотичними до історії іншої культової пам'ятки – Вознесенського собору (роки побудови – 1695–1700) є публікації від 15 листопада 2019 р. та 7 лютого 2020 р., що стосуються постатей переяславських дворянських родин Гамалій та Трубецьких [19].

Низка публікацій стосуються окремих історичних будівель Переяслава, містять опис їх стану, перспективи подальшого функціонування тощо. Зокрема, в публікації від 22 березня 2019 р. подано історичну довідку про будинок колишньої синагоги (нині – Фабрика художніх виробів ім. Богдана Хмельницького), розташований на вулиці Покровській [56]. У матеріалі від 12 квітня 2019 р. йдеться про долю іншої історичної будівлі 1911 р. (колишній кінотеатр), розташований по вулиці Гімназійній [2].

У контексті історії споруд цікавими виглядають дослідницькі матеріали. Так, у публікації від 27 вересня 2019 р. йдеться про будинок колишнього Переяславського земства по вулиці Б. Хмельницького (нині – ЗОШ № 2) [44]; у статті від 25 жовтня 2019 р. повідомляється про будинок колишньої міської в'язниці на вулиці Б. Хмельницького, 131. На час його виникнення в XIX ст. він розташовувався у Заальтицькому передмісті [45]. Замітка від 17 липня 2020 р. містить інформацію про т. зв. крамницю Бейліса збудовану в 1903 р. (вул. Магдебурзького права, 39 [21].

З-поміж публікацій визначеної групи, окремо можна виділити такі, де йдеться про реставрацію архітектурних об'єктів, зокрема пам'яток НІЕЗ «Переяслав» [40], а також інших споруд – дзвіниці Вознесенського собору, корпусів ЗОШ № 2 та ін. [8].

Одним з аспектів побутування історичних архітектурних об'єктів є їх використання у якості місць історичної пам'яті. Мова йде про встановлення на фасадах меморіальних дощок. Так, у 2019 р. публікувався цикл матеріалів з приводу дошки в пам'ять переяславки Луїзи Невельсон (Лія Берлявська 1899–1988 рр.), яку планувалося розмістити на колишній синагозі, але згодом вона з'явилася на будівлі корпусу ЗОШ № 2 [27; 31; 32].

Враховуючи функціонування на території міста значної кількості музейних об'єктів, певна увага в публікаціях приділена безпосередньо музейним закладам, а, відповідно, й пам'яткам. Зокрема, в контексті популяризації музейної справи читачам повідомляється про речі з музейних колекцій. Наприклад, у публікації за 16 листопада 2018 р. зауважувалося про п'ять трипільських артефактів із колекції В. Хвойки, які вважалися зниклими під час Другої світової війни [36]. Надалі, у 2019 р. та 2020 р., публікувалися статті про найцікавіші експонати окремих музеїв – Меморіального музею Г. С. Сковороди, Музею трипільської культури, Музею космосу, Музею історії бджільництва Середнього Наддніпрянщини [1; 55; 59; 60].

Крім того, історія об'єктів культурної спадщини подана крізь призму діяльності музеїв, розташованих у пам'ятках архітектури. Зокрема, про це йдеться у публікації від 12 жовтня 2018 р. з приводу 280-ої річниці заснування Переяславського колегіуму (нині Меморіальний музей Г. С. Сковороди) [48] та матеріалі від 15 травня 2019 р. з нагоди 45-річчя створення Музею-діорами, розміщеного у Вознесенському соборі [15].

Про пам'ятки історії та культури, зауважено також і в матеріалах, де йдеться про розвиток туристичної галузі Переяславщини. Зокрема, популяризуються об'єкти та пам'ятки: ротондальна церква в с. Воскресінському, льох Вознесенського монастиря, вал окольного граду, змійові вали та інші [10; 25; 46; 52; 61].

З-поміж матеріалів «Вісника Переяславщини» є й такі, що у контексті збереження історичних місць Переяславщини стосуються пам'яток природи. Так, в публікаціях 2018 р. розкривається історія опіки громадськими активістами пам'яткою садово-паркового мистецтва – Ташанським парком [24; 53; 62]. Низку публікацій присвячено т зв. Спаському дубу. Зокрема, в випуску від 2 лютого 2018 р. публікувався заклик голови громадської ініціативи «Корінь нації» М. Богатиря щодо надання йому охоронного статусу пам'ятки [14]. У матеріалі від 22 лютого 2019 р. згадано рішення переяславського Комунгоспу від 25 вересня 1953 р. «Про збереження зелених насаджень міста». Зокрема, зобов'язання перенести побудований гр. Калініченком Миколою Павловичем сарай з під дуба та припис про передачу дерева під його особисту охорону підписку [12].

Окремо слід зауважити на висвітленні в газетних матеріалах історії меморіальних об'єктів: пам'ятників, пам'ятних знаків, меморіальних дощок. Зокрема, упродовж 2018 р. у контексті декомунізаційних процесів на шпальтах «Вісника Переяславщини» висвітлювалися питання позбавлення охоронного статусу пам'ятника «300-річчю возз'єднання України із Росією» (автори: В. Гнездилов, В. Вінайкін, В. Гречаник, П. Кальчицький; 1961 р.), якому в лютому 2010 р. Міністерство культури та туризму України надало охоронний номер як пам'ятці монументального мистецтва місцевого значення [13; 58]. Також у 2020 р. публікувалися матеріали щодо цього та інших тематичних пам'ятників [6; 18; 26].

Окрім того, в низці публікацій «Вісника Переяславщини» висвітлено історію облаштування місць пам'яті щодо періоду козаччини [4; 50], визвольних змагань 1917–1922 рр. [8; 42], Другої світової війни [37; 39; 54], створення пам'ятних знаків та меморіальних дощок учасникам АТО [3; 9; 23; 33; 34; 51].

Деякі аспекти щодо історії пам'яток, пам'ятних місць тощо містяться у різноманітних публікаціях, що стосуються відомих постатей: Шолом-Алейхема [29; 30], В. Г. Заболотного [20], М. І. Сікорського [5; 11].

Аналіз публікацій газети «Вісник Переяславщини» за 2018–2020 рр. дозволяє наголосити на тому, що матеріали місцевої преси являють собою важливе джерело у вивченні історії пам'яток. У пошуковому контексті вони виступають необхідним доповненням та альтернативою, а подекуди є незамінним фактологічним матеріалом. Висвітлюючи історичне тло, сучасні дослідницькі студії в галузі пам'яткознавства мають оповідати про такі аспекти як виявлення об'єктів культурної спадщини, їх вивчення, збереження, охорону, реставрацію, відновлення, руйнування тощо; представляти інформацію про події, організації та осіб, що пов'язані з тією чи іншою пам'яткою. Динаміка газетних публікацій та характер відомостей має значний інформаційний потенціал. Зокрема, у них висвітлюються факти та подробиці,

що здатні розкрити важливі аспекти побутування пам'яток історії та культури, як-то стан та характер їх використання у конкретний відрізок часу.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. [Без автора]. П'ять найцінніших експонатів Музею Сковороди. А ви знали про них? // Вісник Переяславщини. 2019. № 51 (12156). 20 груд. С. 9.
2. [Без автора]. Переяславські активісти хочуть відремонтувати і другу частину кінотеатру // Вісник Переяславщини. 2019. № 15 (12120). 12 квіт. С. 7.
3. [Без автора]. Юлія Довга виготовила меморіальну дошку без допомоги волонтерів // Вісник Переяславщини. 2018. № 24 (12077). 15 черв. С. 3.
4. [Інф. «ВП»]. «Переяславські козаки» разом з атовцями впорядкували пам'ятне місце // Вісник Переяславщини. 2019. № 23 (12128). 7 черв. С. 3.
5. [Інф. «ВП»]. Оновили пам'ятник на могилі Сікорського // Вісник Переяславщини. 2018. № 40 (12093). 5 жовт. С. 2.
6. [Інф. «ВП»]. Постамент після Леніна простояв ще понад чотири роки. Нарешті розбили // Вісник Переяславщини. 2018. № 25 (12078). 22 черв. С. 6.
7. [Інф. «ВП»]. Про історичність Успенського собору сповіщатиме інформаційна дошка // Вісник Переяславщини. 2019. № 10 (12115). 7 берез. С. 5.
8. [Інф. «ВП»]. Розпочато відновлення маківки на дзвіниці // Вісник Переяславщини. 2019. № 45 (12150). 8 листоп. С. 2.
9. [Інф. «ВП»]. У першій школі відкрили меморіальну дошку загиблому в АТО Олександрові Довгому // Вісник Переяславщини. 2018. № 23 (12076). 8 черв. С. 3.
10. [Інф. вдділу культури РДА]. Столичні гіді знайомилися з туристичними перлинами нашого району // Вісник Переяславщини. 2019. № 16 (12121). 19 квіт. С. 9.
11. [Інф. прес-служби міської ради]. Радилися, який та в якому місці звести пам'ятник Сікорському // Вісник Переяславщини. 2018. № 24 (12077). 15 черв. С. 4.
12. Андрієнко А. Про дуба-патріарха турбувалися ще в 1953-му // Вісник Переяславщини. 2019. № 8 (12113). 22 лют. С. 23.
13. Батрак В. Монумент «возз'єднання» вимагають позбавити статусу і демонтувати // Вісник Переяславщини. 2018. № 49 (12102). 7 груд. С. 2.
14. Богатир М. Спаський дуб потребує нашої турботи. І не тільки він // Вісник Переяславщини. 2018. № 5 (12058). 2 лют. С. 11.
15. Бойко Н. «Діорама є унікально. Це пам'ятник усім загиблим у тій війні» // Вісник Переяславщини. 2020. № 20 (12177). 15 трав. С. 10.
16. Жам М. Народна святиня // Комуністична праця. 1974. № 23 (8908). 21 лют. С. 2.
17. Заїка Н. На місці подвигу Героїв Трубежа постане монумент // Вісник Переяславщини. 2019. № 6 (12111). 8 лют. С. 11.
18. Ігнатенко О., Товкайло М. Геть від Москви чи Навіки разом? // Вісник Переяславщини. 2020. № 12 (12169). 20 берез. С. 9.

19. Кравцов А. Лежить надгробок біля Вознесенського собору. Чому тут? // Вісник Переяславщини. 2019. № 48 (12151). 15 листоп. С. 14.
20. Кузьменко А. Про архітектурні проекти Володимира Заболотного ми знаємо не все // Вісник Переяславщини. 2018. № 16 (12069). 20 квіт. С. 18.
21. Кучеренко І. Була крамниця Бейлісів – став магазин Зозулі // Вісник Переяславщини. 2020. № 27 (12134). 17 лип. С. 14.
22. Лой В. Стопв чорного диму здіймався до неба. В Козлові горіла церква // Вісник Переяславщини. 2018. № 24 (12077). 15 черв. С. 22.
23. Мілютін Л. В основі образу переяславського пам'ятника атовцям буде конкретна людина // Вісник Переяславщини. 2019. № 6 (12111). 8 лют. С. 5.
24. Мілютін Л. Держлігосп та сільські активісти зробили важливий крок у відновленні Ташанського парку // Вісник Переяславщини. 2018. № 50 (12103). 14 груд. С. 14.
25. Мілютін Л. Для організованих груп доступ до Спаського дубу можливий, а от хостел – лише в теорії // Вісник Переяславщини. 2020. № 2 (12159). 10 січ. С. 4.
26. Мілютін Л. Знову піднімають питання про Переяславські пам'ятники // Вісник Переяславщини. 2020. № 10 (12167). 6 берез. С. 5.
27. Мілютін Л. Меморіальну дошку Луїзі Невельсон може оплатити її онука Марія з Америки // Вісник Переяславщини. 2019. № 18 (12123). 3 трав. С. 7.
28. Мілютін Л. На «Горі» перефарбували церкву, пам'ятку архітектури // Вісник Переяславщини. 2019. № 50 (12155). 13 груд. С. 18.
29. Мілютін Л. Пам'ятний знак Шолом-Алейхему можуть перенести в інше місце // Вісник Переяславщини. 2019. № 19 (12124). 9 трав. С. 5.
30. Мілютін Л. Пам'ятник Шолом-Алейхему встановлять за кошти єврейської громади // Вісник Переяславщини. 2019. № 25 (12130). 21 черв. С. 4.
31. Мілютін Л. Пам'ятної дошки Луїзі Невельсон поки що не буде. Вісник Переяславщини. 2019. № 15 (12120). 12 квіт. С. 5.
32. Мілютін Л. Переяслав збирає історичну спадщину: відкрито пам'ятну дошку Луїзі Невельсон // Вісник Переяславщини. 2019. № 38 (12143). 20 верес. С. 3.
33. Мілютін Л. Прообразом пам'ятника загиблим атовцям став колишній житель Переяславського Олександр Чебаненко // Вісник Переяславщини. 2019. № 13 (12118). 29 берез. С. 3.
34. Мілютін Л. Тривають роботи зі спорудження пам'ятного знаку атовцям Переяславщини // Вісник Переяславщини. 2019. № 9 (12114). 1 берез. С. 23.
35. Набок В. Біля Гречаників вперше на Лівобережжі виявили гончарну піч трипільців // Вісник Переяславщини. 2019. № 33 (12138). 16 серп. С. 8.
36. Набок В. Видатні археологічні відкриття переяславські науковці зробили, не виходячи з музею // Вісник Переяславщини. 2018. № 46 (12099). 16 листоп. С. 11.

37. Набок В. Військову техніку біля меморіалу Слави почали реставрувати // Вісник Переяславщини. 2019. № 19 (12124). 9 трав. С. 3.
38. Набок В. Лутерій поки що повернути до Переяслава неможливо // Вісник Переяславщини. 2019. № 33 (12138). 16 серп. С. 14.
39. Набок В. Напис на пам'ятнику був українською і має бути українською // Вісник Переяславщини. 2020. № 26 (12183). 26 черв. С. 18.
40. Набок В. Переяславських реставраторів знають музейники всієї України // Вісник Переяславщини. 2019. № 34 (12139). 23 серп. С. 9.
41. Набок В. Подружжя Горобченків знайшло давні ювелірні прикраси. Скарб передали археологам // Вісник Переяславщини. 2019. № 39 (12144). 27 верес. С. 11.
42. Набок В. У Ташані відкрили пам'ятний знак борцям за волю України // Вісник Переяславщини. 2020. № 45 (12202). 6 листоп. С. 11.
43. Набок Л. Біля Вознесенського собору були поховані брати Трубецькі. Майже три століття тому // Вісник Переяславщини. 2020. № 6 (12163). 7 лют. С. 14.
44. Набок Л. Будинок земства в Переяславі побудували без архітектора // Вісник Переяславщини. 2019. № 39 (12144). 27 верес. С. 11.
45. Набок Л. Тюремних замків, як у Переяславі, в Україні залишилися одиниці // Вісник Переяславщини. 2019. № 43 (12148). 25 жовт. С. 18.
46. Петренко І. У Ташанській громаді відновлюють історичні пам'ятки й планують туристичний маршрут // Вісник Переяславщини. 2020. № 42 (12199). 16 жовт. С. 12.
47. Прядко О. Церква Святого Миколи Чудотворця розміщувалася в самому центрі нинішнього Переяслава // Вісник Переяславщини. 2020. № 25 (12182). 19 черв. С. 14.
48. Радіоненко Т. Переяславський колегіум заснували 280 років тому // Вісник Переяславщини. 2018. № 41 (12094). 12 жовт. С. 8.
49. Строчинська Ю. Археологи знайшли на Переяславщині кістку мамонта // Вісник Переяславщини. 2018. № 20 (12073). 18 трав. С. 11.
50. Строчинська Ю. Микола Томенко: «Треба популяризувати героїчні сторінки нашої історії» // Вісник Переяславщини. 2019. № 29 (12133). 19 лип. С. 2.
51. Строчинська Ю. Молодята поклали квіти до пам'ятного знака загиблим воїнам АТО // Вісник Переяславщини. 2019. № 17 (12122). 26 квіт. С. 3.
52. Строчинська Ю. На історичних об'єктах встановлять таблички QR-кодами // Вісник Переяславщини. 2019. № 9 (12114). 1 берез. С. 9.
53. Строчинська Ю. Павло Ярош пропонує план порятунку Ташанського парку // Вісник Переяславщини. 2018. № 21 (12074). 25 трав. С. 12.
54. Строчинська Ю. Сад пам'яті жертв фашизму поповнився новими деревами // Вісник Переяславщини. 2018. № 16 (12069). 20 квіт. С. 7.
55. Усик В. П'ять найцікавіших експонатів Музею трипільської культури. А ви знали про них? // Вісник Переяславщини. 2020. № 5 (12162). 31 січ. С. 14.

56. Шкретієнко В. «Якщо приміщення продадуть – фабриці кінець» // Вісник Переяславщини. 2019. № 12 (12117). 22 берез. С. 11.
57. Шкретієнко В. Відновили балкони на двох історичних спорудах // Вісник Переяславщини. 2020. № 47 (12204). 20 листоп. С. 9.
58. Шкретієнко В. Монумент возз'єднання: демонтувати неможливо залишити. Де поставити кому? // Вісник Переяславщини. 2018. № 8 (12061). 23 лют. С. 22.
59. Шкретієнко В. П'ять найцікавіших експонатів Музею космосу // Вісник Переяславщини. 2020. № 10 (12167). 6 берез. С. 18.
60. Шкретієнко В. П'ять унікальних експонатів Музею бджільництва // Вісник Переяславщини. 2020. № 33 (12190). 14 серп. С. 7.
61. Шкретієнко В. П'ять цікавих місць Переяслава, про які не знають навіть місцеві жителі // Вісник Переяславщини. 2020. № 4 (12161). 24 січ. С. 18.
62. Шкретієнко В. Як порятувати Ташанський парк, поки що не знає ніхто // Вісник Переяславщини. 2018. № 5 (12058). 2 лют. С. 7.

Taras Nahayko
(Pereiaslav)

**LOCAL PRESS AS A SOURCE OF STUDYING THE HISTORY
OF MONUMENTS (ON THE EXAMPLE OF THE NEWSPAPER «VISNYK
PEREIASLAVSHCHYNY» OF 2018–2020)**

The article argues that the local press is an important source in the study of the history of monuments. As an example, the materials of the newspaper «Visnyk Pereiaslavshchyny» for the period 2018–2020 are analyzed. In particular, publications related to archeology, architecture, museum work, tourism, memorials, etc.

Keywords: *press, monuments, «Bulletin of Pereiaslavshchyna», research.*

УДК 069.538:730:908(477.41-21)

*Ганна Наконечна, Світлана Пригонюк
(Переяслав)***КАТАЛОГ ВИСТАВКИ «МАЛЬОВАНИЙ СВІТ КОСІВСЬКОЇ
КЕРАМІКИ» (ІЗ ФОНДОВОГО ЗІБРАННЯ НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ»)
В ЕКСПОЗИЦІЇ «МУЗЕЮ КОЗАЦЬКОЇ СЛАВИ.
РОБОТИ ВАСИЛЯ ЗАВГОРОДНЬОГО»**

У статті подається характеристика та каталог косівської кераміки, яка представлена на виставці «Мальований світ косівської кераміки» в експозиції «Музею козацької слави. Роботи Василя Завгороднього».

Ключові слова: *косівська мальована кераміка, гончарне виробництво, глина, полива, виставка, майстри-керамісти.*

Косівська мальована кераміка – самобутнє явище українського народного мистецтва. У грудні 2019 р. її було внесено до Репрезентативного списку ЮНЕСКО нематеріальної культурної спадщини людства [6].

Давно привертає увагу поціновувачів народного мистецтва кераміка Гуцульщини. На Прикарпатті відомими центрами гончарства були: Косів, Пістинь, Коломия, Кути, Галич, Снятин. Наявність багатих покладів пластичних гончарних глин та потреба у виготовленні посуду для щоденного вжитку сприяли розвитку цього виду народного мистецтва. Місто Косів є найбільшим центром керамічного виробництва на Гуцульщині, де мистецтво гончарства переходило як спадщина, передавалося від покоління до покоління упродовж кількох століть, розвивалося, зберігаючи стиль і традиції [7, с. 145].

Унікальність косівської мальованої кераміки полягає в її колористичності. Базові кольори – зелений, жовтий, коричневий, подекуди синій. При цьому малюнок, в основному, розміщується на блідо-жовтому тлі, рідше на червоно-коричневому. Орнамента керамічних творів поєднує в собі, як рослинно-геометричні, так і сюжетні візерунки. Особливою є технологія виготовлення косівської кераміки, яку досі ніхто не підробив. Твори виготовляються у техніці «ритування» та «гравіювання» і покриваються прозорою поливою. Вироби проходять подвійне випалювання у гончарній печі. Ця техніка виготовлення з глини притаманна лише косівським керамістам та є єдиною у світі [10, с. 55-59].

Косівська мальована кераміка має ще одну виразну особливість орнаменту, яка цілковито не залежить від майстра-кераміста – це потьоки фарби, які утворюються під час випалу у гончарній печі. Потьоки фарби надають виробу оригінальності та роблять його привабливішим та цікавішим [9, с. 4].

Твори косівської кераміки збагатили фондові зібрання багатьох музеїв України, у тому числі Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (далі в тексті – НІЕЗ «Переяслав»).

У фондовому зібранні НІЕЗ «Переяслав» зберігається колекція кераміки, формування якої бере свій початок з 50-их рр. ХХ ст. Сегментом

колекції є твори традиційної косівської мальованої кераміки (рис. 1, 2, 3, 4). Поповнення колекції відбувалось за рахунок надходжень з Дирекції художніх виставок України.

Для популяризації фондового зібрання НІЕЗ «Переяслав» та мистецтва Гуцульського регіону авторками статті була створена виставка «Мальований світ косівської кераміки» в експозиції «Музею козацької слави. Роботи Василя Завгороднього». На базі музейних предметів експонованих на виставці створений каталог до якого включено 46 виробів косівської кераміки.

Серед творів, які представлені у каталозі багато авторських робіт виконаних косівськими майстрами-керамістами: Вербівською Н. В., Волощук С. М., Кікоть М. В., Козак О. М., Крушницькою М., Рошиб'юком М. І., Фустовим М. Г.

До каталогу авторки включили керамічні твори заслуженої майстрині народного мистецтва України Вербівської Надії Василівни (тарілки – 2 пр., ваза – 1 пр.). В орнаментіці тарілок майстриня використала зооморфний мотив – зображення оленя та рослинно-квітковий розпис [3].

Серед творів косівської кераміки каталогу робота (ваза) майстра художньої кераміки, засновника керамічного цеху при Косівській фабриці художніх виробів ім. Т. Шевченка, члена Національної спілки художників України Рошиб'юка Михайла Івановича.

Визначальне місце займають роботи представниць династії майстрів-керамістів родини Ганни та Михайла Рошиб'юків – Волощук Стефанії Михайлівни та Козак Ориси Михайлівни. Орнаментика майстринь вирізняється поєднанням геометричних та рослинно-геометричних елементів і мотивів двох-ярусного розпису на червоно-коричневому тлі виробу. Керамістки використовували такі елементи розпису, як «квітка», «смерічка», «грона винограду» [3].

Також до каталогу увійшла скульптурно-декоративна пластика: «Троїсті музики» – заслуженого майстра народної творчості України Фустова Миколи Григоровича та «Геть, погань, з нашої землі» – майстра художньої кераміки, члена Національної спілки художників України Кікоть Михайла Васильовича.

Каталог має кілька розділів, відповідно до побудови структурного плану виставки:

- тарелі декоративні;
- вази;
- декоративно-ужиткова кераміка;
- скульптурно-декоративна пластика;
- вироби релігійного призначення.

Предмети у кожному розділі подані в хронологічній послідовності та мають: інвентарний номер (згідно фондово-облікової документації), до якого входить шифр групи зберігання («К» – кераміка), («ПХІМ» – Переяслав-Хмельницький історичний музей); датування та місце виготовлення; матеріал та техніка. Розмір виробів вказано в сантиметрах.

I. Декоративні тарелі.

1. Таріль. К-590.

- Автор Волощук Стефанія Михайлівна.
70-ті рр. XX ст. м. Косів Івано-Франківська обл.
Глина, полива, розпис, гончарне виробництво. 21,5x16,5x4.
- 2. Таріль.** К-592.
Автор Волощук Стефанія Михайлівна.
70-ті рр. XX ст. м. Косів Івано-Франківська обл.
Глина, полива, розпис, гончарне виробництво. 21,5x17x4.
- 3. Таріль.** К-597.
Автор Волощук Стефанія Михайлівна.
70-ті р. XX ст. м. Косів Івано-Франківська обл.
Глина, полива, розпис, гончарне виробництво. 21,5x17,5x4.
- 4. Таріль.** К-615.
Автор невідомий.
70-ті рр. XX ст. м. Косів Івано-Франківська обл.
Глина, полива, розпис, гончарне виробництво. 5x15x3,5.
- 5. Таріль.** К-616.
Автор невідомий.
70-ті рр. XX ст. м. Косів Івано-Франківська обл.
Глина, полива, розпис, гончарне виробництво. 25x15x3,5.
- 6. Таріль.** К-617.
Автор невідомий.
70-ті рр. XX ст. м. Косів Івано-Франківська обл.
Глина, полива, розпис, гончарне виробництво. 26x15x3,5.
- 7. Таріль.** К-618.
Автор невідомий.
70-ті рр. XX ст. м. Косів Івано-Франківська обл.
Глина, полива, розпис, гончарне виробництво. 24, 5x14,5x4.
- 8. Таріль.** К-619.
Автор невідомий.
70-ті рр. XX ст., м. Косів Івано-Франківська обл.
Глина, полива, розпис, гончарне виробництво. 25x13.
- 9. Таріль.** К-1054.
Автор Вербівська Надія Василівна.
1974 р., м. Косів Івано-Франківська обл.
Глина, полива, розпис, гончарне виробництво. d–31.
- 10. Таріль.** К-1055.
Автор Вербівська Надія Василівна.
1974 р. м. Косів Івано-Франківська обл.
Глина, полива, розпис, гончарне виробництво. d–31.
- 11. Таріль.** К-2300.
Автор Козак Орися Михайлівна.
1989 р. м. Косів Івано-Франківська обл.
Глина, полива, розпис, гончарне виробництво. d–34 [2].
- II. Вази.**
- 1. Ваза.** К-632
Автор невідомий.

- 70-ті рр. XX ст. м. Косів Івано-Франківська обл.
Глина, полива, розпис, гончарне виробництво. 27x9,5x9,5.
- 2. Ваза.** К-635
Автор невідомий.
70-ті рр. XX ст. м. Косів Івано-Франківська обл.
Глина, полива, розпис, гончарне виробництво. 15x7,5x6.
- 3. Ваза.** К-636
Автор невідомий.
70-ті рр. XX ст. м. Косів Івано-Франківська обл.
Глина, полива, розпис, гончарне виробництво. 12,5x9x7.
- 4. Ваза.** К-637 (2 пр.)
Автор невідомий.
70-ті рр. XX ст. м. Косів Івано-Франківська обл.
Глина, полива, розпис, гончарне виробництво. 9x6x5,4 [2].
- 5. Вазочка.** К-2303
Автор Козак Орія Михайлівна
1989 р. м. Косів Івано-Франківська обл.
Глина, полива, розпис, гончарне виробництво. 13x7 [5].
- 6. Ваза.** ПХІМ-4618
Автор Рошиб'юк Михайло Іванович
1962 р. м. Косів Івано-Франківська обл.
Глина, полива, розпис, гончарне виробництво. 29x12.
- 7. Ваза.** ПХІМ-4620
Автор Козак Орія Михайлівна
1962 р. м. Косів Івано-Франківська обл.
Глина, полива, розпис, гончарне виробництво. 27x11.
- 8. Ваза.** ПХІМ-4628
Автор Волощук Стефанія Михайлівна.
1962 р. м. Косів Івано-Франківська обл.
Глина, полива, розпис, гончарне виробництво. 35x19.
- 9. Ваза.** ПХІМ-4631
Автор Крушницька Марія.
1962 р. м. Косів Івано-Франківська обл.
Глина, полива, розпис, гончарне виробництво. 30x13.
- 10. Ваза.** ПХІМ-4632
Автор Крушницька Марія.
1962 р. м. Косів Івано-Франківська обл.
Глина, полива, розпис, гончарне виробництво. 30x13.
- 11. Ваза.** ПХІМ-4639
Автор Вербівська Надія Василівна.
1962 р. м. Косів Івано-Франківська обл.
Глина, полива, розпис, гончарне виробництво. 26,5x11 [4].
- ІІІ. Декоративно-ужиткова кераміка.**
- 1. Горщик з кришкою.** К-622
Автор невідомий.
70-ті рр. XX ст. м. Косів Івано-Франківська обл.

Глина, полива, розпис, гончарне виробництво. 19x15.

2. Горщик з кришкою. К-623

Автор невідомий.

70-ті рр. XX ст. м. Косів Івано-Франківська обл.

Глина, полива, розпис, гончарне виробництво. 13x10,5.

3. Ваза з ручкою. К-625

Автор невідомий.

70-ті рр. XX ст. м. Косів Івано-Франківська обл.

Глина, полива, розпис, гончарне виробництво. 15,5x17x14.

4. Глечик. К-633

Автор невідомий.

70-ті рр. XX ст. м. Косів Івано-Франківська обл.

Глина, полива, розпис, гончарне виробництво. 20x5,5x9,5.

5. Глечик. К-634

Автор невідомий.

70-ті рр. XX ст. м. Косів Івано-Франківська обл.

Глина, полива, розпис, гончарне виробництво. 19x7x4,5.

6. Набір для вина. К-638 (8 пр.)

Автор невідомий.

70-ті рр. XX ст. м. Косів Івано-Франківська обл.

Глина, полива, розпис, гончарне виробництво.

Підставка: 21x2,5, пляшка: 25x8, чарки: 5x4,5.

7. Барильце. К-639 (2 пр.)

Автор невідомий.

70-ті рр. XX ст. м. Косів Івано-Франківська обл.

Глина, полива, розпис, гончарне виробництво. 9,5x12 .

8. Миска з вушком. К-1062.

Автор Козак Орія Михайлівна.

1974 р. м. Косів Івано-Франківська обл.

Глина, полива, розпис, гончарне виробництво. 13x23x12 [2].

9. Глечик. ПХІМ-4625.

Автор Волощук Стефанія Михайлівна.

1962 р. м. Косів Івано-Франківська обл.

Глина, полива, розпис, гончарне виробництво. 25x17 [4].

IV. Скульптурно-декоративна пластика.

1. Композиція «Геть з нашої землі». К-1342.

Автор Кікоть Михайло Васильович.

1975 р. м. Косів Івано-Франківська обл.

Глина, полива, розпис, гончарне виробництво. 27x27x17 [3].

2. Композиція «Троїсті музики». К-2365.

Автор Фустов Микола Григорович.

1990 р. м. Косів Івано-Франківська обл.

Глина, полива, розпис, гончарне виробництво. 19x19,2 [5].

V. Вироби релігійного призначення.

1. Підсвічник. К-603 (2 пр.).

Автор невідомий.

70-ті рр. XX ст. м. Косів Івано-Франківська обл.

Глина, полива, розпис, гончарне виробництво. 17х 9,5х3,5 [2].

2. Підсвічник. К-2304.

Автор Козак Орія Михайлівна.

70-ті рр. XX ст. м. Косів Івано-Франківська обл. [5].

Глина, полива, розпис, гончарне виробництво. 22х11.

3. Підсвічник. К-2308.

Автор Козак Орія Михайлівна.

70-ті рр. XX ст. м. Косів Івано-Франківська обл.

Глина, полива, розпис, гончарне виробництво. 18х10 [5].

Сегмент колекції косівської мальованої кераміки НІЕЗ «Переяслав», представлений у каталозі, є творами мистецтва з оригінальними орнаментами та сюжетним трактуванням композиції, важливим джерелом для дослідження творчості майстрів-керамістів, їх мистецького доробку.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Іванчук М. Постаць Михайла Кікота в Косівській кераміці // URL: ludyne.if.ua/1474/.
2. Інвентарна книга № 2 Переяслав-Хмельницький історичний музей. Основний фонд. Кераміка. Шифр «К». Переяслав-Хмельницький, 1971. 96 с.
3. Інвентарна книга № 3 Переяслав-Хмельницький історичний музей. Основний фонд. Кераміка. Шифр «К». Переяслав-Хмельницький, 1974. 99 с.
4. Інвентарна книга № 4 експонатів постійного збереження Переяслав-Хмельницький історичний музей, 1961. 198 с.
5. Інвентарна книга № 4 Переяслав-Хмельницький історичний музей. Основний фонд. Кераміка. Шифр «К». Переяслав-Хмельницький, 1980. 201 с.
6. Історична правда. Косівську кераміку внесли до списку ЮНЕСКО // URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2019/12/16/156726/>.
7. Клименко О. Гончарство / О. Клименко, Л. Сержант, Г. Істоміна // Історія декоративного мистецтва України. У 5 т. Т. 3. Мистецтво XIX століття / НАН О. О. Скаченко, М. М. Гринюк України, ІМФЕ ім. М. Рильського; наук. ред. Т. Кара-Васильєва. Київ, 2009. С. 119–160.
8. Кушнір О. Гончарська династія Совіздранюків (присвячується 80-річчю Надії Вербівської). URL: <http://art-kipdm.if.ua/2014/10/14/1028/>.
9. Лашук Ю. П. Косівська кераміка. Київ: Мистецтво, 1966. 98 с. : іл.
10. Скаченко О. О., Гринюк М. М. Косівська мальована кераміка як феномен української культури: наук. вид. / М-во культури України, Київ. Нац. ун-т культури і мистецтв, Наук. б-ка; редкол.: Ю. І. Горбань (голова) та ін. Київ: Вид. центр КНУКіМ, 2016. 83 с.: іл. (Серія «Скарби нації»; вип. 2).

*Hanna Nakonechna, Svitlana Pryhoniuk
(Pereiaslav)*

**EXHIBITION CATALOG «KOSIV CERAMICS' PAINTED WORLD»
(FROM THE FOND COLLECTION OF NHER «PEREIASLAV») IN THE
EXHIBITION «MUSEUM OF COSSACK GLORY. VASIL
ZAVHORODNIИ'S WORKS»**

The article presents a description and catalog of Kosiv ceramics, which is presented at the exhibition «Kosiv Ceramics' PaintedWorld» in the exhibition «Museum of Cossack Glory. Vasyl Zavhorodnii Works».

Keywords: *Kosiv painted ceramics, pottery production, clay, ceramic glaze, exhibition, ceramists master.*

Рис. 1. Миска з вушком

Рис. 2. Горщик з кришкою та

Рис. 3. Декоративна таріль та підсвічники

Рис. 4. Вази

УДК 351.853+026(477)

*Олена Попельницька
(Київ)***ВКЛЮЧЕННЯ РІДКІСНИХ І ЦІННИХ ВИДАНЬ У ДЕРЖАВНИЙ
РЕЄСТР НАЦІОНАЛЬНОГО КУЛЬТУРНОГО НАДБАННЯ
(НА ПРИКЛАДІ БІБЛІОТЕКИ НАЦІОНАЛЬНОГО
МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ)**

У статті розглядається механізм включення рідкісних та цінних видань, що перебувають у бібліотеках вітчизняних музеїв, до Державного реєстру національного культурного надбання (ДРНКН) в частині книжкових пам'яток. Як приклад підготовчої роботи до початку процедури включення книжкових пам'яток до ДРНКН наведено механізм відбору та атрибуції рідкісних і цінних видань для експонування на виставці «Книгозбірня Національного музею історії України: історія та колекції».

Ключові слова: бібліотечний фонд, книжкові пам'ятки, музеї, Державний реєстр національного культурного надбання, Національний музей історії України.

Сьогодні у світі діють чимало програм, спрямованих на збереження бібліотечної та архівної спадщини, зокрема створена у 1992 р. Програма ЮНЕСКО «Пам'ять світу». Україна також долучилася до цього руху, затвердивши Положення про Державний реєстр національного культурного надбання (далі – ДРНКН) [12] та низку інших законодавчих і нормативних документів, спрямованих на поліпшення умов зберігання, реставрації та консервації бібліотечних фондів, відображення цінних і рідкісних видань з фондів українських бібліотек у міжнародних програмах [1, с. 6-7].

Згідно Положення про ДРНКН (1992) означений реєстр створюється з метою обліку об'єктів матеріальної та духовної культури виняткової історичної, художньої, наукової чи іншої культурної цінності, що мають важливе значення для формування національної самосвідомості українського народу і визначають його вклад у всесвітню культурну спадщину. Крім пам'яток історії, археології, містобудування та архітектури, до ДРНКН в установленому порядку заносяться документальні пам'ятки, зокрема рідкісні друковані видання. Облік та використання об'єктів національного культурного надбання визначає чинне законодавство про пам'ятки історії та культури, музейний, бібліотечний і архівний фонд України [12].

Метою цієї статті є наголошення на можливості включення рідкісних та цінних видань, що зберігаються у бібліотеках вітчизняних музеїв, до ДРНКН в частині книжкових пам'яток.

Актуальність та новизна дослідження полягають у наголошенні на тому, що музейні установи можуть пропонувати для включення до ДРНКН рідкісні та цінні книги, що належать не лише до Музейного фонду України, а й до Державного бібліотечного фонду України [4, розділ V, стаття 16]. На

прикладі діяльності бібліотеки Національного музею історії України (далі – НМУ) наводиться механізм проведення підготовчої наукової роботи (виявлення та атрибуція цінних та рідкісних книг), яка є першим кроком до складання уніфікованих бібліографічних описів видань, які пропонуються до включення у ДРНКН або реєстри книжкових пам'яток регіонального чи місцевого рівня.

Історіографія питання.

З початку 2000-их рр. українські фахівці бібліотечної справи та правознавці створили чимало праць, присвячених законодавчому підґрунтю формування ДРНКН у частині книжкових пам'яток.

У праці О. Білоцької перелічено основні документи України за 1992–2016 рр., що стосуються порядку формування ДРНКН та проведення експертизи видань [1].

У дослідженні О. Греськів, крім огляду законодавчої бази України, що стосується ДРНКН, також розглядається процедура створення бібліографічного опису книжкових пам'яток, умови їхнього зберігання та експонування книжкових раритетів [2].

У працях з питання формування ДРНКН розгорнулася полеміка щодо удосконалення законодавчої бази та окремих аспектів механізму створення бібліографічних описів рідкісних та цінних видань, пропонує до включення до ДРНКН.

Так, аналізуючи недоліки процедури включення рідкісних та цінних видань у ДРНКН, Л. Дубровіна та Ю. Калініна-Симончук зазначають, що у законодавчій базі «необхідно визначити нові принципи експертизи та атрибуції пам'яток в аспектах їх безсумнівної ідентифікації, має бути встановлено унормування об'єктів рукописної та книжкової спадщини загальносвітового та національного значення, а також розроблені на державному рівні спеціальні методичні документи в галузі експертизи цінностей рукописної та книжкової спадщини» [3, с. 30].

Ю. Калініна-Симончук також зазначає, що «нормативно-законодавча діяльність у галузі експертизи ґрунтується на величезній науково-дослідній роботі найдосвідченіших учених, які опрацьовують питання наукової атрибуції, ідентифікації, наукового описування книжкових джерел різного походження, закладають джерельну базу проведення кваліфікованої експертизи, працюють у галузі культурної спадщини та її ідентифікації як культурного надбання» [5, с. 273]. Дослідниця також наголошує на проблемах, з якими мають справу бібліотечні експерти, які складають бібліографічні описи рідкісних та цінних видань: «На жаль, досвід провідних національних наукових бібліотек, передусім НАН України, не завжди впроваджується в методичну діяльність Міністерства культури України. Через неузгодженість дій на сайтах національних наукових бібліотек створено спеціальні ресурси – матеріали до ДРНКН України, які є результатом кваліфікованої наукової діяльності, враховують міжнародні стандарти в галузі електронних ресурсів та цифрового контенту, мають досвід визнання та представлення в європейських та світових ресурсах, забезпечують науково-методологічний супровід проєктів. Проте, в такому вигляді вони не можуть бути використані для

ДРНКН. Основна вада Держреєстру полягає в тому, що він не знаходить широкого обговорення серед фахівців, створюється за застарілими методичними підходами, обмеженою кількістю працівників, шляхом ручного внесення даних, на засадах централізованого ресурсу, без урахування досвіду провідних експертів у цій справі. Сьогодні, у цифровому суспільстві, цифрові об'єкти спадщини, зокрема й ті, що не мають аналогів у традиційних матеріальних формах, потребують законодавчого врегулювання. Йдеться передусім про залучення сучасного досвіду створення такого ресурсу в нормативно-правових актах України з цього питання. Потребують розширення й уточнення термінологія, яка застосовується в законодавчих актах; мають бути оновлені нормативно-правові документи про ДРНКН, де необхідно визначити нові принципи експертизи та атрибуції пам'яток щодо їх безсумнівної ідентифікації; повинно бути встановлене унормування об'єктів рукописної та книжкової спадщини, що мають загальносвітове та національне значення; слід зайнятися розробкою на державному рівні спеціальних методичних документів у галузі експертизи цінності рукописної та книжкової спадщини» [5, с. 274-275].

На недоліках правового регулювання формування ДРНКН наголошує також І. Мишак [8], а О. Щербіна та О. Шевчук зауважують, що «потрібен спеціальний закон, за яким ДРНКН набув би офіційного статусу обліково-реєстраційної системи і реєстрація книжкових пам'яток стала б обов'язковою вимогою. Тоді на законодавчому рівні на всі бібліотеки, музеї і архіви буде покладено обов'язок своєчасно надавати відомості для реєстрації в ДРНКН книжкових пам'яток. У роботі із забезпечення охорони і збереження книжкових пам'яток необхідна насамперед сучасна законодавча база, котра однозначно диктуватиме обов'язки фондоутримувачів щодо створення загальнодержавного обліку рідкісних і цінних книг, як вагомої частини національного надбання (у вигляді ДРНКН)» [15, с. 35-36].

Основні питання та проблеми, що виникають в процесі складання уніфікованих бібліографічних описів книг, що пропонується включити до ДРНКН, розглянула Г. Ковальчук (2004) у підрозділі 1.3 «Проблеми створення Державного реєстру книжкових пам'яток України як складової частини Державного реєстру національного культурного надбання» свого монографічного дослідження [7, с. 84-109]. Зокрема дослідниця зазначила, що окрім бібліотек до створення ДРНКН треба залучати музейні та архівні установи. У підрозділі 3.1 «Традиційні критерії відбору рідкісних та цінних видань у бібліотеках» авторка приділила увагу особливостям виявлення рідкісних видань та книжкових пам'яток у масиві бібліотечних фондів. У списку літератури до означеної монографії перелічено усі законодавчі документи України, що стосуються музейної та бібліотечної справи, охорони культурної спадщини та експертизи пам'яток, а також створення та впровадження ДРНКН. Загалом фундаментальне дослідження Г. Ковальчук можна використовувати як методичне та довідкове джерело, оскільки воно вміщує в себе відповіді на багато практичних та теоретичних питань, які виникають у процесі виявлення, атрибуції та бібліографічного опису рідкісних та цінних видань, що зберігаються у бібліотеках вітчизняних музеїв.

Міркування щодо відсутності сучасних методичних розробок, які висловлюють автори вищезгаданих публікацій, доречні, оскільки методичні рекомендації на допомогу бібліотекам та архівам України «Створення баз даних документів, визначених для включення до Державного реєстру національного культурного надбання, за допомогою системи автоматизації бібліотек ІРБІС» (2002) вийшли друком майже 20 років тому, і не враховують того факту, що сучасні українські бібліотеки, крім АБІС «ІРБІС», користуються й іншим програмним забезпеченням (Koha, Aleph500, UniLib). До того ж, описана у означеній методичній розробці методика створення бібліографічних описів є досить складною та трудомісткою.

Отож, огляд створених упродовж 2002–2019 рр. досліджень різних аспектів ДРНКН, свідчить, що на сьогодні існує низка проблем, які потребують вирішення: недосконала законодавча база; відсутність сучасних методичних рекомендацій, які б враховували реалії нинішнього рівня розвитку цифрових технологій; відсутність уніфікації термінів (прізвищ авторів, назв друкарень тощо), що застосовуються в бібліографічних описах для ДРНКН; відсутність у автоматизованих інформаційно-бібліотечних системах (АБІС) кириличного, грецького та інших шрифтів, потрібних для написання назв старовинних видань тощо.

Зауваження та побажання щодо удосконалення механізму включення рідкісних та унікальних видань до ДРНКН, висловлені фахівцями бібліотечної справи, були враховані у Наказі Міністерства культури України від 14.06.2016 № 437 Про затвердження Порядку відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань до Державного реєстру національного культурного надбання» (далі – Порядок відбору до ДРНКН). У цьому законодавчому документі описаний механізм і критерії відбору видань, які пропонується включити до ДРНКН та наведені п'ять уніфікованих форм бібліографічних описів рукописних книг та друкваних видань, а також книжкових колекцій.

Порядок відбору до ДРНКН поширюється на бібліотеки, музеї, архіви, навчальні заклади, наукові установи, інші підприємства, установи, організації державної та комунальної форм власності, в яких зберігаються книжкові пам'ятки та визначає наступний механізм відбору рідкісних і цінних видань [9, розділ III]:

- створення в державних установах культури експертних груп, які надають пропозиції щодо включення до ДРНКН рідкісних та цінних видань, що зберігаються у фондів зібраннях цих установ (для довідки: експертом є працівник музею, бібліотеки, інший фахівець, який має високу кваліфікацію, спеціальні знання і безпосередньо проводить мистецтвознавчу експертизу та несе персональну відповідальність за достовірність і повноту аналізу, обґрунтованість рекомендацій [13, п. 2]);

- згідно пропозицій експертної групи створюються електронні бібліографічні описи рідкісних і цінних видань, що електронною поштою надсилаються до Національної бібліотеки України імені Ярослава Мудрого (далі – НБУ ім. Ярослава Мудрого), яка після відповідного опрацювання передає цю інформацію на розгляд Міністерства культури та інформаційної

політики України, що їй приймає рішення про включення запропонованих видань до бази «Книжкові пам'ятки України» ДРНКП [2, с. 356].

Прикметно, що Порядок відбору до ДРНКН не наголошує на тому, що бібліографічні описи мають формуватися лише за допомогою певних АБІС: це значно полегшує процес створення таких описів і усуває проблему відсутності шрифтів (кириличного, грецького тощо), необхідних для зазначення вихідних даних видання мовою оригіналу.

З оприлюдненими відомостями про рідкісні і цінні видання з бібліотек України, переданими до НБУ ім. Ярослава Мудрого, можна ознайомитись на сайті «Книжкові пам'ятки України. Електронна база даних», призначеному для членів експертних груп в бібліотеках, музеях, архівах, навчальних закладах, наукових установах, інших підприємствах, установах, організаціях державної та комунальної форм власності [6].

Отже, українські музейні заклади мають можливість пропонувати для включення до ДРНКН рідкісні та цінні видання, що зберігаються у складі музейних фондів та бібліотечних зібрань та перебувають у складі як Музейного фонду України, так і Державного бібліотечного фонду України [8, с. 20, 21].

Звісно, що не всі запропоновані видання після розгляду експертами НБУ ім. Ярослава Мудрого та МКІП України будуть включені до ДРНКН. Проте такі спроби слід робити, вивчаючи власні бібліотечні зібрання та надсилаючи до визначених законодавством бібліотечних установ заповнені за усталеними формами бібліографічні описи видань, які можуть являтися рідкісними та цінними виданнями. Навіть, якщо ці книги не будуть включені до ДРНКН, вони матимуть статус пам'ятки регіонального чи місцевого рівня, як такі, що становлять важливу наукову, культурну чи історичну цінність [2, с. 355-356], а, отже, перебувати на державному обліку і мати охоронний статус.

Повертаючись до питання роботи бібліотеки НМІУ по виявленню та атрибуції одиничних книжкових пам'яток з метою їх подальшого включення до ДРНКН, слід зазначити, що у цьому напрямі була проведена значна робота.

Під час звірення бібліотечного фонду були виявлені та атрибутовані видання, що мають видатну історико-культурну цінність, зокрема такі, що мають облікові позначення (екслібриси, автографи, дарчі написи) книжкових зібрань відомих українських наукових та культурних діячів (О. Алешо, В. Антоновича, П. Армашевського, В. Базилевича, Д. Багалія, М. Біляшівського, О. Бобринського, К. Болсуновського, М. Василенка, Хв. Вовка, В. Данилевича, Л. Добровольського, Д. Дорошенка, М. Драгоманова, П. Єфремова, М. Закревського, І. Каманіна, В. Караваєва, К. Квітки, П. Клименка, А. Кримського, О. Лазаревського, О. Левицького, В. Ляскоронського, М. Макаренка, Н. Мовчанівського, І. Моргілевського, Я. та О. Новицьких, П. Потоцького, В. Різниченка, О. Русова, О. Сластіона, А. Стороженка, П. Туктовського, Л. Чикаленка, В. Хвойки, С. Шамрая, К. Широцького, Ф. Шмідта, Ф. Штейнгеля, В. Щавинського, Д. Щербаківського, Д. Яворницького) [11].

Після проведення наукової атрибуції понад 150 цих видань було відібрано для експонування на виставці «Книгозбірня НМІУ: історія та колекції», яка у 2019–2020 рр. діяла у НМІУ [10]

Однією з найбільш численних категорій рідкісних та цінних видань у бібліотеці НМІУ є україніка, представлена книгами українською, російською, французькою та іншими мовами, у 1810-их рр. – 1930-их рр. виданими на території сучасної України та за її межами. Серед цих видань – «Історія Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського (Москва, 1830), «Історія Малоросії» М. Маркевича (Москва, 1842), «Історичні твори про Малоросію і малоросіян Г. Ф. Міллера» (Москва, 1846), прижиттєве видання твору Г. Квітки-Основ'яненка «Пан Халевський» (Санкт-Петербург, 1840), твір О. Рігельмана «Літописна оповідь про Малу Росію, її народ та козаків взагалі» (Москва, 1847), літературний альманах А. Метлинського «Південно-руський збірник» (Харків, 1848); історична праця Ш. Лезюра «Histoire des kosaques, precedee d'une introduction ou coup-d'oeil sur les peuples qui ont habite les pays des Kosaques, avant l'invasion des Tartares» («Історія козацтва, якій передусє вступ або погляд на народи, що мешкали у країні козаків до навали татар») (Париж, 1814) тощо.

Серед видань іноземними мовами заслуговує на увагу твір Г. Ф. Міллера «De Scriptis Tanguticis in Sibiria reperitis commentatio» («Коментарі до тангутських написів, виявлених у Сибіру») (Санкт-Петербург, 1747) з власницьким автографом відомого українського археолога М. О. Макаренка та праця П.-Ф. Гюйо-Дефонтена «Histoire des revolutions de Pologne: depuis le commencement de cette monarchie jusqu'à la mort d'Auguste II» («Історія революцій у Польщі: від початку монархії до смерті Августа II») (Амстердам, 1735) з власницьким автографом відомого українського етнолога Хв. Вовка.

У бібліотеці НМІУ наявні й такі раритети як примірник відомої киевознавчої праці М. Закревського «Опис Києва» (Москва, 1868) з власноручною рукописною коректурою автора, та написана півуставом у XVIII – на початку XIX ст. рукописна книга «Про лжепророків», що походить з зібрання відомого колекціонера А. Титова.

На книгах з бібліотеки НМІУ, у другій половині XIX ст. – 1930-их рр. виданих у друкарнях Києва, Житомира, Кам'янець-Подільського, Львова, Одеси, Полтави, Почасва, Харкова, Чернігова, Москви, Санкт-Петербурга, Саратова, Варшави та Кракова, наявні дарчі написи відомих українських діячів науки та культури В. Антоновича, Д. Багалія, М. Біляшівського, М. Василенка, М. Драгоманова, В. Іконникова, К. Квітки, А. Кримського, О. Русова, О. Сластіона, К. Широцького, Д. Яворницького.

Крім цього, у книгозбірні НМІУ представлено чимало книг зі штампами українських книжкових крамниць та бібліотек вищих навчальних і наукових закладів останньої чверті XIX – першої третини XX ст.: Кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка, Кабінету українського мистецтва Всеукраїнської академії наук (далі – ВУАН), Археографічної комісії ВУАН, Музею старовини київського Університету Святого Володимира, Археологічного музею ВУАН, Архіву давніх актів у Києві, Віленської комісії

по розбору давніх актів, Всеукраїнського археологічного комітету, Державного українського музею, Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, Музею Уманщини, Науково-дослідної кафедри історії української культури ім. акад. Д. І. Багалія, Смілянського музею цукрових заводів, Кам'янець-Подільського університету, Київської духовної академії, Національної бібліотеки української держави у Києві, Товариства «Просвіта», Першої Уманської гімназії ім. Б. Грінченка, Київського художньо-промислового і наукового музею, Центрального історичного музею України тощо.

Отже, інформації, одержаної у процесі наукової атрибуції та підготовки до експонування рідкісних та цінних видань з бібліотеки НМІУ, достатньо для того, щоб розпочати процес їх бібліографічного описання за уніфікованими формами для включення до ДРНКН.

Згідно Порядку відбору до ДПНКН у книгозбірні НМІУ наявні видання, які належать до груп **РК** (рукописні книги); **Лат** (видання латинським шрифтом) – книги та періодичні видання, надруковані будь-якою мовою у 1551–1800 рр.; **Гр** (видання гражданським шрифтом) – книги та періодичні видання, надруковані у 1708–1800 рр.; **Укр** (українські видання) – книги та періодичні видання, надруковані українською мовою у 1801–1922 рр., незалежно від того, на якій території вони надруковані, та надруковані будь-якою іншою мовою у 1801–1860 рр. на території сучасної України.

Також у бібліотеці НМІУ наявні окремі цінні видання – прижиттєві видання творів класиків художньої літератури, видатних діячів культури та мистецтва; примірники з автографами, записами, есклібрисами та печатками видатних діячів держави, науки, культури, літератури, що відносяться до таких груп: **УВ** (українські видання) – книги та періодичні видання, надруковані українською мовою у 1923–1945 рр., незалежно від того, на якій території вони надруковані, та надруковані будь-якою іншою мовою у 1861–1945 рр. на території сучасної України; **РВ** (російські видання) – книги та періодичні видання, надруковані будь-якою мовою у 1801–1925 рр. на території в межах сучасного державного кордону Російської Федерації, крім видань українською мовою; **ІВ** (іноземні видання) – книги та періодичні видання, надруковані будь-якою мовою у 1801–1900 рр., незалежно від того, на якій території вони надруковані [9, розділ II, підрозділ 2].

Висновки. Проведення наукової атрибуції видань XVIII – першої третини XIX ст., що зберігаються у бібліотеці НМІУ та становлять історико-культурну цінність, дозволяє перейти до складання їхніх бібліографічних описів за формами, наведеними у додатках до Порядку відбору до ДРНКН та передача цієї інформації на розгляд експертів НБУ ім. Ярослава Мудрого. Завершальним етапом роботи з книжковими пам'ятками з бібліотеки НМІУ має стати створення окремого відділу рідкісних книг з відповідним режимом та умовами зберігання, подальше поглиблене наукове опрацювання рідкісних та цінних видань та введення їх до наукового обігу шляхом публікацій інформації про них у фахових виданнях.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Білоцька О. М. Історія створення та сучасний стан колекції рідкісних та цінних видань НБ: досвід роботи // Наукова бібліотека Таврійського ДАТУ: практика роботи: інформ. Бюлетень / ТДАТУ; наук. бібліотека; голов. ред. О.М. Білоцька; відп. за вип. О. В. Почепня. Вип. 4. Мелітополь, 2017. С. 4–17.
2. Греськів О. Книжкові пам'ятки в ретроспективному фонді бібліотеки як об'єкти державного реєстру національного культурного надбання: нормативно-правові та організаційно-методичні засади // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. 2017. Вип. 9. С. 342–360.
3. Дубровіна Л., Калініна-Симончук Ю. Наукова атрибуція, опис та експертиза цінності рукописної та книжкової спадщини у законодавстві України та практичній діяльності наукових бібліотек // Наукова атрибуція творів мистецтва, експертиза та оцінка культурних цінностей: матеріали наук.-практ. конф., м. Київ, 24–25 жовт. 2019 р. Київ: НАКККіМ; Асоціація мистецтвознавців, експертів, оцінювачів та реставраторів, 2019. С. 26–31.
4. Закон України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1995. № 7. Ст. 45. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/32/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 04.04.2021).
5. Калініна-Симончук Ю. Експертиза цінності рукописної та книжкової спадщини в законодавстві України: сучасний стан та перспективи розвитку // Рукописна та книжкова спадщина України: археограф. дослідж. унікальних арх. та бібл. Фондів / Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису. Київ: Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2019. Вип. 24. С. 268–280.
6. Книжкові пам'ятки України. Електронна база даних. URL: <https://kr.nliu.org.ua> (дата звернення: 04.04.2021).
7. Ковальчук Г. Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах. Київ: НБУВ, 2004. 644 с.
8. Мишак І. Нормативно-правове забезпечення формування Державного реєстру національного культурного надбання та шляхи його вдосконалення в Україні // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2014. № 4. С. 19–24.
2. Наказ Міністерства культури України від 14.06.2016 № 437 Про затвердження Порядку відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань до Державного реєстру національного культурного надбання. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0936-16#Text> (дата звернення: 29.03.2021).
3. Попельницька О. З досвіду побудови виставки «Книгозбірня Національного музею історії України: історія та колекції» (2019) // Науковий вісник Національного музею історії України. Вип. 6. Київ, 2020. С. 562–570. URL: <http://visnyk.nmiu.org/index.php/nv/article/view/441> (дата звернення: 04.04.2021).
4. Попельницька О. Книги з бібліотеки Хв. Вовка з автографами, ексклібрисами та дарчими написами у книгозбірні Національного музею історії України // Вісник Книжкової палати. 2020. № 9. С. 32–38.

5. Постанова Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992 р. № 466 Про затвердження Положення про Державний реєстр національного культурного надбання. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/466-92-%D0%BF#Text> (дата звернення: 29.03.2021).

6. Постанова Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2003 р. № 1343 Про затвердження Порядку проведення державної експертизи культурних цінностей та розмірів плати за її проведення. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1343-2003-%D0%BF#Text> (дата звернення: 04.04.2021).

7. Створення баз даних документів, визначених для включення до Державного реєстру національного культурного надбання, за допомогою системи автоматизації бібліотек ІРБІС. (Рекомендації) / Нац. парламентська б-ка України; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського НАН України; Харківська держ. Наук. б-ка ім. В. Г. Короленка; Київська асоціація користувачів с-ми ІРБІС та бібліотечно-інформаційних технологій. Київ, 2002. 17 с. URL: http://biblioteka21.ucoz.ru/metod_rekom_bazi_dani_irbis.doc (дата звернення: 05.04.2021).

8. Щербіна О., Шевчук О. Кооперація бібліотек України в напрямі збереження національної документальної спадщини // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія Library Science. Record Studies. Informology: науковий журнал. 2019. № 4. С. 32–38.

Olena Popelnytska
(Kyiv)

INCLUSION OF RARE AND VALUABLE PUBLICATIONS IN THE STATE REGISTER OF NATIONAL CULTURAL HERITAGE (ON THE EXAMPLE OF THE LIBRARY OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF UKRAINE)

The article considers the mechanism of inclusion of rare and valuable publications located in the libraries of domestic museums in the State Register of National Cultural Heritage (SRNCH) in chapter of book monuments. As an example of preparatory work for the start of the procedure for including book monuments in the SRNCH, the mechanism for selecting and attributing rare and valuable publications for display at the exhibition «Library of the National Museum of the History of Ukraine: History and Collections» is given.

Keywords: *library fund, book monuments, museums, State Register of National Cultural Heritage, the National Museum of the History of Ukraine.*

УДК 728.83-043.34(477.44)

Юрій Роїк
(Київ)

ШЛЯХИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ПАЛАЦОВИХ КОМПЛЕКСІВ ВІННИЧЧИНИ

Метою даної статті є дослідження шляхів збереження палаців та палацових комплексів Вінницької області. Обґрунтовано необхідність надання доступу до пам'яток широкому колу відвідувачів, представлено заходи, які можуть забезпечити фізичне збереження пам'яток та розкрити їх потенціал.

Ключові слова: *палаці, палацові комплекси, Вінницька область, історико-культурна цінність, музеєфікація.*

На сьогоднішній день значна частина збережених на території Вінницької області палацово-паркових комплексів, які датуються XVIII–XX ст., перебуває у стані руїн. Тому проблема їх збереження набуває все більшого значення. Внаслідок політичних та економічних умов, що склались упродовж XX–XXI ст., низку палаців було втрачено назавжди. Багато об'єктів було перебудовано та пристосовано під господарські потреби без урахування їх культурної та історичної цінності.

Використовуючи закордонний досвід збереження палацових комплексів можна не лише попередити руйнування, а й надати їм ролі культурного центру життя місцевих громад, зробити об'єктом внутрішнього та зовнішнього туризму. Запорукою раціонального використання палацових комплексів є їх включення до сучасного життя громади та забезпечення вільного доступу до них. Надання таким об'єктам нових функцій повинно відбуватися з урахуванням їх естетичної цінності [3, с. 6].

Одним із найдієвіших заходів, здатних забезпечити збереження пам'ятки, є створення ансамблевого музею на базі палацового комплексу. Для створення такого типу музею не потрібно формувати експозицію, адже історико-культурна пам'ятка і є основним експонатом. Метою створення музею є реалізація найкращого візуального сприйняття пам'ятки [2, с. 179].

Об'єкти, які доцільно перетворити на ансамблевий музей, повинні відповідати низці критеріїв: мати добрий стан збереження, нести історичну та архітектурну цінність, мати зручне розташування (бути доступним для відвідувачів) [1, с. 149]. Для прикладу, палац у Вороновиці, який є пам'яткою історії та архітектури XVIII ст., має високий ступінь збереженості та зручне розташування, однак сьогодні використовується як музей авіації та космонавтики [5, с. 37]. Таке застосування не дозволяє сповна розкрити історико-культурний потенціал палацу, а експозиція музею дисонує з інтер'єром. Тому використання даної пам'ятки архітектури не можна вважати еталонним.

До пам'яток, які також доцільно використовувати як ансамблевий музей належать: палац в Немирові (є частиною санаторію, в палаці

знаходяться медичні кабінети), палац у Тульчині (використовується училищем культури), палац в Мурованих Курилівцях (сьогодні там розташована школа-інтернат) та інші.

Палаці, які неможливо пристосувати під ансамблевий музей, доцільно використовувати як бібліотеки, виставкові зали, клуби, центри культури і дозволя тощо [4, с. 49]. У більшості палацових комплексів Вінниччини сьогодні розташовані учбові або лікувально-оздоровчі заклади. Це є причиною конструктивних змін та перепланування, що ніяк не сприяє фізичному збереженню давніх споруд [3, с. 41]. Часто пам'ятка архітектури не відповідає потребам закладу: за своєю місткістю, розташуванням, складністю обігріву тощо. Підтримувати у належному стані таку будівлю економічно не вигідно.

Тому при можливості є раціональним будувати нові приміщення, які функціонально задовольнятимуть вимоги закладу, який буде в них розташовуватися. Старе приміщення при цьому починає пустувати. Як приклад, палац в Серебринцях, який вдалось зберегти за радянських часів завдяки тому, що там був розміщений учбовий заклад. Після будівництва школи в селі для палацу не знайшли нового застосування.

Палацові комплекси, які ніяк не використовуються, неминуче зазнають руйнування. Сьогодні пам'ятки містобудування та архітектури національного значення такі, як палац у Серебринцях, палац у Андрушівці, палац в Нападівці перебувають у напівзруйнованому стані та потребують серйозної реставрації.

Інша проблема з палацами в Тиманівці та Северинівці. У них знаходяться заклади лікування хворих на туберкульоз [5, с. 155, 182]. Цілковито очевидним є те, що таке використання не сприяє вільному та відкритому доступу до пам'яток відвідувачів-туристів.

Для підвищення впізнаваності та цінності пам'ятки потрібно проводити ряд заходів, спрямованих на її популяризацію. До таких заходів можна віднести створення путівників, поширення пізнавальної літератури, активізація місцевої громади, привернення уваги до проблеми збереження культурної спадщини, залучення місцевої влади до вирішення проблем, тощо [6, с. 168-169].

Отже, можна констатувати, що сьогодні палацові комплекси Вінниччини так і не отримали належної оцінки свого потенціалу та часто використовуються без урахування історико-культурної цінності. Актуальним є питання створення ансамблевих музеїв, як закладів, які здатні забезпечити збереження пам'ятки та її включення у соціокультурне життя громади. Збереження палацу залежить від успішності його пристосування до сучасних умов. Будівля має шанс бути збереженою та життєздатною протягом тривалого часу лише у випадку, якщо вона активно інтегрована в життя суспільства та є доступно широкому колу відвідувачів.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Брич М. Т. Архітектурно-просторова організація музеїв під відкритим небом: Дис. ... канд. арх. Спец. 18.00.01 – теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури. Львів, 2020. 246 с.
2. Жукова О. Створення ансамблевих музеїв як актуальне питання сьогодення вітчизняної музейно-пам'ятко-охоронної справи // Острозький вісник. 2012. Вип. 5. С. 178–184.
3. Лесик А. В. Охрана и рациональное использование памятников архитектуры. Львов: «Вища школа», 1987. 125 с.
4. Лукомська З. В., Лукомська Г. В. Особливості пристосування цінних історичних палацових комплексів (на прикладі палацу Потоцьких XVII–XVIII ст. у Івано-Франківську) // Архітектурний вісник КНУБА. 2014. Вип. 3. С. 45–55.
5. Томілович Л. Історичні садиби Вінницької області: каталог. К.; Чернігів: Деснян. правда, 2011. 220 с.
6. Хороша О. І. Архітектура класицистичних палацово-паркових комплексів Вінниччини кінця XVIII – початку XX століття: Дис. ... канд. арх. Спец. 18.00.01 – теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури. Львів, 2020. 267 с.

Yurii Roik
(Kyiv)

THE WAYS OF PRESERVATION AND POPULARIZATION OF PALACE COMPLEXES OF VINNYTSIA REGION

The aim of the research is to determine the problems of preservation of palaces and palace complexes of Vinnytsia region. A need of providing the ability to visit the monuments to a wide range of visitors was justified. As a result, the measures of preserving the monuments and of revealing their potential were presented.

Keywords: *palaces, palace complexes, Vinnytsia region, historical and cultural value, museification.*

УДК 688.721.2:069.51:908(477)

*Анастасія Стахурська-Козоріз
(Ніжин)***ЛЯЛЬКА-МОТАНКА ЯК МУЗЕЙНИЙ ЕКСПОНАТ**

У статті розповідається про найбільш відомі колекції ляльок-мотанок. Лялька-мотанка частина музейної експозиції, одна із пам'яток української культури. Досліджено музейні експозиції автентичних ляльок.

Ключові слова: лялька-мотанка, музей, експонат, автентичний, авторський.

Лялька-мотанка – одна із пам'яток українського народу. Людська пам'ять не може бути стійкою та безмежною. Нам притаманно щось забувати або перекручувати події. Одним із місць, які зберігають пам'ятки для людини є музеї. Ляльки-мотанки виникли на основі ляльок з тканини, якими гралася діти. Існують дані, що такі іграшки мали й інші функції: ритуальні та оберегові. Стосовно цієї речі вживаються такі назви: «вузлова лялька», «кукла», «ганчір'яна лялька», «мамунка», «народна лялька», «традиційна лялька», «бабовка» та інші, тому назви в музеях різняться. Науковці дискутують стосовно правильності назви «лялька-мотанка», але саме вона об'єднала різні народні традиції лялькарства в один єдино привілейований та поширений серед сучасного суспільства вид декоративно-прикладного мистецтва. У музейних колекціях, в основному, використовують дві назви: вузлові або мотані ляльки.

Експонат – музейна або виставкова річ, показана на виставці чи в музеї, яка має характерні властивості для відображення панівних ідей доби, мистецького напрямку, досягнень культури, науки, освіти чи виробництва тощо [1]. Лялька-мотанка може експонуватися не тільки як частина дитячої гри, але й як елемент духовної та побутової культури українців, один із видів декоративно-прикладного мистецтва. Через ляльку можна вивчати еволюцію вірувань та міфологічних уявлень [2, с. 20-29].

Історія виникнення цієї ляльки може мати коріння з появи ткацтва, примітивні ляльки, схожі на людину чи тварину, могли виготовлятися з ганчір'я. Проте, тканину важко зберегти, тому автентичних ляльок збереглося не так багато [2, с. 14-19]. У Британському музеї зберігається римська набивна ганчір'яна лялька, яка виготовлена з тканини [2, с. 20]. Безперечно перших ляльок виготовляли з природних матеріалів, таких як сіно, трава, солома. Техніка виготовлення ляльки з трави схожа на техніку виготовлення ляльок з тканини. Є ляльки з соломи, обгорнуті у тканину [2, с. 22-31]. На території України збереглися дві найстаріші колекції ляльок. У кінці XIX ст. Марко Грушевський разом із дружиною Марією зібрали колекцію ляльок. Нині вони зберігаються в музеї Михайла Грушевського у Києві. Ляльки були виготовлені жінками – «бабами», коли ті пасли корів. Колекція з семи персонажів об'єднана весільним сюжетом. Це герої своєрідного вертепу, яких використовували для гри [3]. Марко Грушевський називав такі речі куклами,

зокрема такими куклами гралися дівчата. Хлопці часто псували їх, вони були байдужими до цих забавлянок [4, с. 114-115]. В інвентаризаційній книзі Музею Наукового товариства імені Шевченка у Львові залишився опис 7 «кукол», які були втрачені під час Першої світової війни [5, с. 1073]. Українські ляльки зберігаються також у російських музеях. У Російській Федерації іграшковим центром вважається Художньо-педагогічний музей іграшки РАО у Сергієвому Посаді під Москвою. Тут зосереджена колекція ляльок, зібрана Миколою Бартрамом у 1910-их рр., хоча дата доволі приблизна. Ляльки мають назву решетилівські. Особливістю даних ляльок є вишиті червоно-чорні хрести на обличчі [2, с. 126-127]. У 1910-их рр. художник Авдєєв замалював цілу серію українських ляльок [2, с. 83]. Російський етнографічний музей у Санкт-Петербурзі експонує українські ляльки кінця XIX – початку XX ст. Ляльки виготовлені переважно з тканини, але з використанням дерева, з якого зроблено основу. Є ляльки, виготовлені виключно з тканини. Ляльки були зібрані Олексієм Макаренком [6], Іваном Абрамовим [7], Марією Фріде [8; 9].

Найбільша колекція народних українських ляльок зосереджена в Києві у музеї іграшки, вона зібрана Олександром Найденом та Людмилою Орловою. Колекція містить близько 200 ляльок [10]. Збирання колекції почалося ще у 1969 р. Перша лялька була знайдена у с. Думанці. Особливістю ляльки є зображення хреста на обличчі, яке притаманне лялькам з Наддніпрянської України. Автор першої ляльки невідомий [2, с. 98–99]. Ляльки з колекції можна розділити на дві категорії: 1) зібрані в Радянській Україні; 2) зібрані у незалежній Україні. До першої відносяться експедиційні збирання ляльок із сіл Думанці, Хрещатик, Германівка [2, с. 100–114]. До другої категорії можна віднести ляльки, зібрані колекціонерами та майстрами вже після отримання незалежності та становлення особливого інтересу до традиційних ляльок. Популяризація лялькової культури та трансформація до єдиного усталеного терміну серед населення «лялька-мотанка». Колекція містить не лише ляльки, але й листи майстринь до Людмили Орлової. «Висылаю Вам ляльку-мотанку из льняных ниток, как делала моя бабушка Мицик Мария Александровна (хутор Мечетный, Покровского р-на, Днепропетровской обл.)» – йдеться у тексті одного з листів [11]. Мотанками називають не лише ляльки з тканини, але й ляльки, виготовлені з ниток [11].

«Лялина світлиця» – приватний музей, де не тільки демонструють ляльки Олени Щербань, але й можуть навчити їх виготовляти [12]. Музейники широко використовують практику проведення майстер-класів. У якому б з регіонів Ви не подорожували – у краєзнавчих музеях завжди можна познайомитися з мотанками, однак це приклади сучасних авторських ляльок. Втім, надзвичайно популярним стало виготовлення реконструкцій старовинних ляльок або демонстрація ляльок виготовлених бабусями. Майстрині з різних регіонів України проводять виставки своїх авторських ляльок, в яких переплелися індивідуальні риси та збережено стрижень стародавніх традицій з виготовлення ляльки. Взагалі українська лялька-мотанка є частиною світової пам'яті, одним із видів використання тканини [13, с. 486-490].

Отже, українські автентичні ляльки зберігаються не тільки у музеях

України, але й Росії. В Україні збереглося дві найстаріші колекції ляльок Марка Грушевського та Олександра Найдена. У різних куточках України в музеях можна познайомитися з лялькою-мотанкою, в якій збережено традиції виготовлення ляльки з тканини.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Експонат [Електронний ресурс] // Вікіпедія: вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%BA%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D1%82>.
2. Найден О. Парадокс української ляльки: Українська народна лялька у світлі кроскультурних паралелей та аналогій. Обрядові функції. Конструктивний дизайн. Київ: Стилос, 2016. 208 с.
3. До міжнародного дня ляльок презентуємо один з наших скарбів [Електронний ресурс] // Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського. URL: <https://www.facebook.com/museumMykhailoHrushevsky/>.
4. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. Київ: Либідь, 2006. 256 с.
5. Герус Л. Народна іграшка Покуття // Народознавчі зошити. 2015. № 5 (125). С. 1072–1085.
6. Російській етнографічний музей. Лялька – жінка в пов'язці. РЕМ 2206-414.
7. Російській етнографічний музей. Лялька. РЕМ 4677-8.
8. Російській етнографічний музей. Лялька. РЕМ 4821-54.
9. Російській етнографічний музей. Лялька. РЕМ 4821-65.
10. Мандрівка в дитинство [Електронний ресурс] // Київ. Державний музей іграшки. URL: <https://kpi.ua/840-7>.
11. Державний музей іграшки. Лялька «Дівчинка». Інв. № НД – 1049. К. н. № 17327.
12. Щербань О. 1980 р. н., с. Опішня, кандидат історичних наук, майстриня (інтерв'ю записано Стахурською А. 05.02.2016 р., зберігається в архіві автора).
13. Стахурська А. Роль і місце ляльки-мотанки в музейних експозиціях України // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. Київ-Глухів, 2017. Вип. 10. С. 486–490.

*Anastasia Stakhurskaya-Kozoriz
(Nizhyn)*

MOTANKA DOLL AS MUSEUM EXHIBITION

The article deals with the most famous collections of motanoka dolls. Motanka doll is part of the museum exposition, one of the monuments of Ukrainian culture. Museum expositions of authentic dolls are studied.

Keywords: *motanka doll, museum, exhibition, authentic, authorial.*

УДК 376.3(477.46)(091)

*Олена Троциньська, Олександр Чепурний
(Чигирин)***З ДОСВІДУ ПРОЄКТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НІКЗ «ЧИГИРИН»**

Стаття присвячена досвіду проєктної діяльності НІКЗ «Чигирин», зокрема проєктам, реалізованим за підтримки Українського культурного фонду упродовж 2019–2020 рр. – «Чигиринський прорив» та «Історія на дотик: Чигиринська фортеця».

Ключові слова: *проєкт, «Чигиринський прорив», «Історія на дотик: Чигиринська фортеця», Чигирин, інклюзивний культурний продукт, проєктна діяльність, тактильна модель.*

Музейні заклади в сучасному світі є важливою складовою соціокультурних процесів, які мають не лише зберігати та транслювати, а й актуалізувати культурну спадщину. Надзвичайно результативним способом її актуалізації є проєктна діяльність. Тому саме вона стала одним із важливих напрямків роботи Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

«Сьогодні проєкти є ефективною формою реалізації соціальної активності музеїв, яка сприяє адаптації музеїв і музейної галузі в цілому до сучасних умов соціально-економічного і культурного життя; підтримці та просуванню кращих зразків креативних музейних практик в Україні; виявленню, осмисленню та широкій репрезентації історико-культурної спадщини; розширенню партнерських зв'язків між музеями та впровадженню нових інструментів і технологій» [5].

На сьогоднішній день в Україні існує багато міжнародних інституцій, діяльність яких спрямована на підтримку культури. До них належать різні фонди, фундації, меценатські організації, які підтримують розвиток громадянського суспільства у нашій країні.

Культура меценатства набуває поширення і в сучасній Україні, де діють потужні приватні та державні фонди й організації, спрямовані на збереження культурної спадщини та примноження духовних цінностей у суспільстві. Серед них – Український культурний фонд, створений 2017 р, діяльність якого направлена на державну підтримку та промоцію ініціатив у сфері культури та креативних індустрій. Сприяння збереженню культурної спадщини є одним з пріоритетних напрямків діяльності УКФ.

Саме завдяки підтримці УКФ у 2019 р. НІКЗ «Чигирин» було реалізовано виставковий проєкт «Чигиринський прорив», а у 2020 р. БФ соціального розвитку НІКЗ «Чигирин» у партнерстві з НІКЗ «Чигирин» – проєкт «Історія на дотик: Чигиринська фортеця». Обидва проєкти реалізовані у рамках програми «Інклюзивне мистецтво». Вона спрямована на розвиток потенціалу митців з інвалідністю, активне залучення людей з інвалідністю до культурно-мистецького життя в Україні та промоцію інклюзивного мистецтва в українському суспільстві.

Першим досвідом реалізації проєктів за підтримки УКФ був виставковий проєкт «Чигиринський прорив». Він був спрямований на промоцію творчого доробку ветерана АТО Євгена Поступайла, як прикладу підтримки для людей після повернення з зони бойових дій та на збереження культурної спадщини українців. Партнером НІКЗ «Чигирин» в реалізації проєкту була Національна спілка майстрів народного мистецтва України (м. Київ) та ГО «Ветерани АТО м. Чигирин та Чигиринського району».

Євген Поступайло – співробітник заповідника (реставратор сектору відродження народних промислів), продовжувач традиції головківського гончарства. Здавна с. Головкивка Чигиринського району славиться своєю керамікою, а головківське гончарство з неповторним фляндрованим розписом є унікальним явищем в історії української культури. Біля села були зосереджені великі поклади гончарної глини, з якої виготовляли миски. Місцева фляндрівка є дуже своєрідною та не схожою на розпис інших місць. Це специфічна система орнаменту в українській народній майоліці, який отримують певним способом при нанесенні фарб на сирий гончарний виріб.

Євген почав працювати у заповіднику з 2006 р. За досить короткий час він успішно опанував основи головківського розпису. Його роботи експонувалися на багатьох персональних і колективних виставках у містах Чигирині, Черкасах, Вінниці та Києві, а також в Республіці Білорусь. Він був неодноразовим учасником мистецьких симпозіумів «Чигирин», «Суботів», «Холодний Яр».

У 2015–2016 рр. Євген Поступайло проходив строкову службу в рядах ЗС України в районі проведення АТО. Після повернення він створив нову колекцію мальованих мисок, яка й стала основою виставкового проєкту.

Реалії нашого життя сформували в українському суспільстві нову соціальну категорію – ветерани АТО/ООС, котрі і стали основною цільовою аудиторією проєкту. Психологічна реабілітація та подальша адаптація до мирного життя є складною проблемою для багатьох наших співвітчизників, які брали участь в бойових діях на сході України. Серед них багато митців. Тож одним із завдань проєкту «Чигиринський прорив» була підтримка митців-учасників АТО/ООС, презентація творчого доробку одного з них, як підтримка та поштовх для інших.

Виставковий проєкт було представлено у Національній спілці майстрів народного мистецтва України (м. Київ) та у музеї Богдана Хмельницького (м. Чигирин) (рис. 1).

За активної підтримки УКФ був реалізований також проєкт «Історія на дотик: Чигиринська фортеця», який передбачав створення умов для безбар'єрного доступу до пам'яток Замкової гори (м. Чигирин) для людей з порушеннями зору.

У сучасному світі до 90% інформації людина отримує за допомогою зору. Незрячі та люди зі слабким зором сприймають її через слух та дотик. Подібним чином вони можуть отримати і інформацію про пам'ятки історико-культурної спадщини. На території Чигиринщини були відсутні туристичні об'єкти, орієнтовані на пізнання культурної спадщини краю людьми з інвалідністю. Тому реалізація проєкту «Історія на дотик: Чигиринська

фортеця» зумовлена необхідністю подолати дискомфорт у доступі до історико-культурної спадщини для людей із інвалідністю, зокрема незрячих та слабкозорих.

Основною цільовою аудиторією проєкту є незрячі і слабкозорі люди, в тому числі ветерани АТО/ООС, що втратили зір у ході бойових дій. У той же час проєкт спрямований на всі категорії відвідувачів пам'ятки національного значення Замкова гора, оскільки макет Чигиринської фортеці допоможе візуалізувати для них ту її частину, яка не збереглася.

Проєкт «Історія на дотик: Чигиринська фортеця» мав кілька складових, яким і відповідали його цілі та завдання.

У рамках реалізації проєкту було адаптовано частину території пам'ятки Замкова гора для відвідування незрячими та слабкозорими: встановлено макет (тактильну модель) Чигиринської фортеці з інформаційною табличкою в універсальному дизайні (кирилицею та шрифтом Брайля) для тактильного сприйняття контурів замку та фортечних споруд, що розташовувались на її території (рис. 2); розпочато облаштування прилеглої території для відвідування людьми з інвалідністю (укладено тактильну плитку та промарковано маршрут фарбою для людей зі слабким зором).

Тактильна модель Чигиринської фортеці виготовлена з бронзи, розміром 80x140 см (масштаб 1:300). Автори моделі – львівські скульптори Василь Одрехівський та Мар'ян Король, котрі вже мали досвід створення подібних моделей, зокрема макетів Собору Св. Юра, Львівської ратуші та ін. Макет на Замковій горі знайомитиме відвідувачів з історією Чигиринської фортеці, розташованої тут у XVI–XVII ст.

Фортеця, яка розміщувалась на Замковій горі, була головним оборонним ядром міста. Вона була дерев'яно-земляною. Ревізія 1622 р. так описує укріплення Чигиринського замку: замок стоїть на скелястій горі, має три вежі, до нього веде Спаська брама. Довкола замку стоїть дерев'яний паркан з палів, замок обведений ровом, в котрому вода з Тясмину. В замку є чимало комор для припасів... Є глибокий колодязь [6, с. 17].

Сирійський мандрівник Павло Алеппський, який відвідав Чигирин у 1656 р., був вражений могутністю Чигиринської фортеці: «...фортеця не має собі рівних у країні козаків за своєю височінню, величчю гори, на якій фортецю збудовано, обширом та надміром вод і мочариськ, оточують Чигирин. Через те фортеця дуже міцна, нині деякі поруйновані мури поновлюють. У фортеці стоять декілька гармат, дивовижно гарних...» [8, с. 244–245].

Вочевидь, замок невдовзі дійсно відбудували. Турецький мандрівник і письменник Евлія Челебі, який відвідав Чигирин у другій половині 60-их рр. XVII ст., так описав укріплення міста: «Тепер це міцна фортеця, що має три ряди стін... Навколо фортеці – три ряди неподоланих ровів...» [9].

У 1678 р. фортеця була значно укріплена за проєктом військового інженера Патрика Гордона. Вона мала форму близьку до трикутника і складалася з двох частин: Старого та Нового замку. Старий замок сягав у довжину 187 м, мав максимальну ширину з півдня – 140 м і був оточений двома рядами стін. У 1678 р. з південної сторони було добудовано Новий

замок – кронверк. Це дерев'яно-земляне укріплення з кількома бастіонами. Висота стін кронверка коливалась у межах 5–6,5 м, товщина – від 5 до 7,5 м. Площа кронверка була дещо більша, ніж Старого замку [1].

У 1677–1678 рр. фортецю двічі брало в облогу турецьке військо. Ці військові кампанії увійшли в історію під назвою «Чигиринські походи». Під час другого Чигиринського походу, після кількатижневої облоги 120-тисячним турецьким військом влітку 1678 р., Чигирин був захоплений, а фортеця зруйнована.

Патрик Гордон, який був комендантом Чигиринської фортеці під час другого Чигиринського походу, залишив «Щоденник», в якому детально описав фортецю з усіма її розмірами, конструктивними особливостями, всі штурми та її трагічну загибель. Окрім того, в щоденнику є план Чигиринського замку, який і використано для створення тактильної моделі Чигиринської фортеці. Також при створенні моделі було використано матеріали «Наукової реконструкції Чигиринського замку на 1678 р.» Київського науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури та містобудування (1992 р.) [4]. Створення тактильної моделі Чигиринської фортеці, яка була однієї з наймогутніших у ранньомодерну добу і яка не збереглася до наших днів, дає можливість візуалізувати її для відвідувачів.

Одним із ризиків, прописаних в проєктній заявці, був вплив COVID-19 на реалізацію проєкту. Відтак команді проєкту довелося зіткнутися з його наслідками. Зокрема, на етапі виготовлення моделі фортеці з бронзи кілька працівників ливарні (м. Львів) захворіли на COVID-19, що стало причиною перенесення терміну закінчення проєкту на 2 тижні.

Ще однією складовою проєкту видання буклету «Чигиринська фортеця» шрифтом Брайля та книги «Історія на дотик: Чигиринщина. Путівник» в універсальному дизайні з аудіосупроводом [2]. Путівник містить інформацію про проєкт та пам'ятки історико-культурної спадщини Чигиринщини (рис. 3).

Надзвичайно важливим партнером проєкту став Львівський обласний осередок ВГО «Українська спілка інвалідів – УСІ», діяльність якого спрямована на захист прав та інтересів осіб з інвалідністю, зокрема важкими порушеннями зору. Членом команди проєкту була виконавчий директор цієї організації Оксана Потимко. Вона є керівником Ресурсного Центру освітніх інформаційних технологій для осіб з особливими потребами Національного університету «Львівська політехніка», ініціатором і організатором багатьох культурно-мистецьких та освітніх подій для людей з вадами зору.

Оксаною Потимко було адаптовано тексти для буклету «Чигиринська фортеця» та книги «Історія на дотик: Чигиринщина. Путівник» шрифтом Брайля, надавалися консультації з питань щодо створення безбар'єрного середовища для осіб з порушенням зору.

Більшу частину накладу книги «Історія на дотик: Чигиринщина. Путівник» було розповсюджено по спеціалізованих школах для дітей з вадами зору та бібліотеках для людей з вадами зору для поширення інформації про проєкт та з метою популяризації історико-культурної спадщини Чигиринщини.

Читачі можуть прослухати аудіоверсію і буклету, і книги за допомогою QR-кодів, що вміщені в них. Це розширює можливості сприйняття інформації для людей з вадами зору.

Два QR-коди вміщені також на інформаційній табличці макету. Вони містять інформацію, додаткові зображення та аудіофайли про проєкт, історію та укріплення Чигиринської фортеці XVII ст. Крім того, на базі платформи *izi.TRAVEL* створено онлайн маршрут «Замкова гора», який знайомить не лише з історією фортеці, а й з іншими пам'ятками, які розташовані на Замковій горі [10]. Тож навіть в умовах карантинних обмежень, коли немає можливості подорожувати, бажаючи можуть мандрувати цим маршрутом онлайн.

Важливою частиною комунікаційної складової проєкту стала просвітницька робота: у соціальній мережі Фейсбук було створено сторінку «Історія на дотик: Чигиринська фортеця» [3]. Протягом всього періоду реалізації проєкту читачі сторінки дізнавалися про зміст та завдання проєкту, етапи його реалізації, наших партнерів. Розповідали про розуміння інклюзії в сучасному світі та про ті музейні заклади України, які роблять культурний продукт доступним для всіх. Читачі сторінки знайомилися з історією Чигиринської фортеці, дізнавалися про періоди її могутності та занепаду, про події, які відбувалися на нашій землі та людей, які її захищали, про іноземних мандрівників, які відвідували Чигирин та залишили свої враження про фортецю. Окремий блок дописів було присвячено археологічним дослідженням, що відбувалися в різний час на Замковій горі.

Протягом 4-ох місяців на сторінці було опубліковано 70 дописів. Кількість підписників сторінки – 550 осіб. Загальне охоплення аудиторії – 47 000.

Для представлення результатів проєкту цільовій аудиторії, партнерам, музейникам, представникам громадських організацій, які співпрацюють з людьми з інвалідністю, було організовано дві ZOOM конференції. У ході їх проведення були також обговорені зауваження та побажання, пов'язані із створенням безбар'єрного доступу до історико-культурної спадщини нашого краю, висловлені учасниками конференцій – представниками цільової аудиторії.

«Розуміння інклюзії в сучасному світі передбачає створення можливостей гармонійного співіснування та взаємодії всіх членів суспільства і нічим не обмежену участь громадян у всіх без винятку соціальних процесах» [7, с. 6]. Музейні заклади, як осередки культури, мають стати тими інституціями, які могли б забезпечити рівні можливості для пізнання культурних та духовних надбань.

Проєкти «Чигиринський прорив» та «Історія на дотик: Чигиринська фортеця», реалізовані в рамках програми «Інклюзивне мистецтво» – це важливі кроки НІКЗ «Чигирин» з підтримки митців-ветеранів АТО/ООС, створення інклюзивних культурних продуктів для людей з інвалідністю, умов для безперешкодного доступу до пам'яток.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Гордон Патрик. Дневник 1677–1678. М.: Наука, 2005. 235 с.
2. Історія на дотик: Чигиринщина. Путівник / [упоряд. О. І. Трощинська, О. І. Чепурний, Я. Л. Діденко]. Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2020. 32 с.
3. Історія на дотик: Чигиринська фортеця. URL: <https://www.facebook.com/Chyhyrynfortress>.
4. Кілессо С. К., Кобенко О. О. Наукова реконструкція Чигиринського замку на 1678 р. Київ: НДІТІАМ, 1992.
5. Ключко Ю. М. Проектна діяльність як форма соціальної активності сучасних музеїв // Питання культурології. URL: <http://issues-culture-nkukim.pp.ua/article/view/141595/144248>.
6. Мицик Ю. А. Чигирин – гетьманська столиця. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 392 с.
7. Синьова Є, Макарова К. Музей, відкритий для всіх. Культура без обмежень. К.: ArtHuss, 2019. 58 с.
8. Халєбський П. Україна – земля козаків. Подорожній щоденник / Упоряд. М. О. Рябий. К.: Ярославів Вал, 2009. 293 с.
9. Челеби Эвлия. Книга путешествий. URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Celebi3/text5.phtml?id=1731>.
10. Чигирин. Замкова гора. URL: <https://izi.travel/fr/ff74-chigirin-zamkova-gora/uk>.

Olena Troshchynska, Oleksandr Chepurnyi
(Chyhyryn)

THE EXPERIENCE OF THE PROJECTACTIVITYOF THE NATIONAL HISTORICAL AND CULTURAL RESERVE «CHYHYRYN»

The article deals with the project activity experience of the National historical-cultural reserve «Chyhyryn». The projects «The Chyhyryn breakthrough» and «History to the touch: Chyhyryn fortress» were implemented with the support of Ukrainian Cultural Fond in 2019–2020.

Keywords: *project, «The Chyhyryn breakthrough», «History to the touch: Chyhyryn fortress», Chyhyryn, inclusive cultural product, project activity, tactile model.*

Рис. 1. Експозиція виставки «Чигиринський прорив» у музеї Б. Хмельницького

Рис. 2. Тактильна модель Чигиринської фортеці 1678 р. з бронзи. Чигирин. Замкова гора

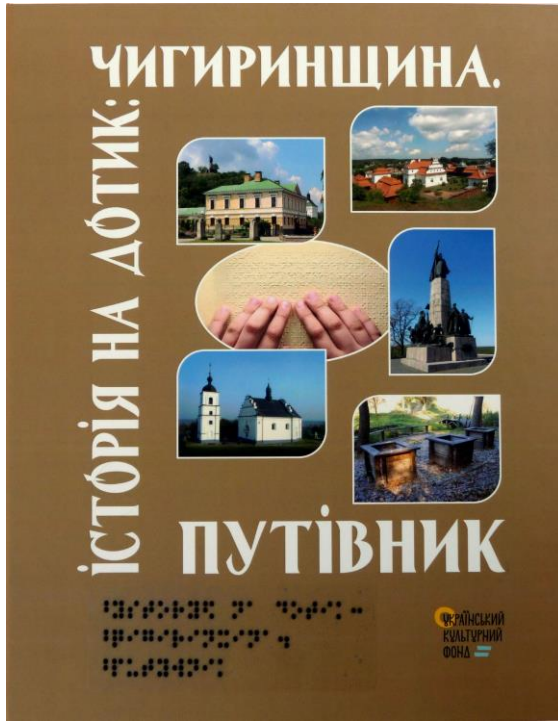

Рис. 3. Обкладинка книги «Історія на дотик: Чигиринщина. Путівник»

**ДОСВІД ТА ПРАКТИКА РЕСТАВРАЦІЇ, КОНСЕРВАЦІЇ,
РЕАБІЛІТАЦІЇ ТА МУЗЕЄФІКАЦІЇ ПАМ'ЯТОК І ОБ'ЄКТІВ
КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ**

УДК 069.2:728:94(477.41)

*Олена Жам
(Переяслав)***ХАТА ПЕРШИХ КОМУНАРІВ ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ В ЕКСПОЗИЦІЇ
МУЗЕЮ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ СЕРЕДНЬОЇ
НАДДНІПРЯНЩИНИ: ІСТОРІЯ МУЗЕЄФІКАЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ
СУЧАСНОГО ЕКСПОНУВАННЯ**

У статті вперше комплексно висвітлюється історія музеєфікації пам'яток народної архітектури – хати перших комунарів Переяславщини в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. Комауна «Червоний шлях» була створена 12 лютого 1925 р. в хуторі Червоний шлях неподалік с. Стівп'яги Переяславського р-ну Київської обл. на території Стівп'язької сільської ради. У 1965 р. пам'ятка музеєфікована.

Ключові слова: хата комунарів, комауна «Червоний шлях», музеєфікація, пам'ятка, скансен, с. Стівп'яги, м. Переяслав.

Метою даної статті є висвітлення історії виявлення, перевезення та встановлення пам'ятки у переяславському скансені та її характеристики. Висвітлюється історія будівництва хати комунарів, звертається увага на особливості її конструкції, матеріал, техніку будівництва. Розглядаються обставини, завдяки яким вона потрапили до переяславського скансену. Також аналізується низка питань, пов'язаних із процесом перетворення пам'ятки в об'єкт музейного показу: дослідження пам'ятки, консервація і реставрація, зберігання, відтворення інтер'єру, природного і культурно-історичного середовища, популяризація пам'ятки через організацію постійних експозицій, виставок, а також організація необхідних умов для її огляду. Піднімається проблема збереження цієї пам'ятки архітектури і питання сучасного її експонування.

Методологія дослідження спирається на принципи науковості та системності. Застосовується історико-порівняльний, хронологічний методи структурного аналізу, використання яких дозволяє систематизувати джерельну інформацію, визначити її інформаційний потенціал, а також встановити зв'язки між окремими документами, що містять інформацію про об'єкт дослідження.

Музеєфікація пам'яток народної архітектури була однією з найважливіших напрямків діяльності Переяслав-Хмельницького державного історичного музею у 60–80-их рр. ХХ ст. Без такої роботи було б неможливе створення Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини – першого в Україні скансену. Серед інших українських скансенів його **вирізняє поєднання різночасових і різнопланових**

експозицій, важливою частиною яких є нерухомі пам'ятки архітектури (житлові, господарські, громадські, сакральні, виробничі), що були поширені в селах Середньої Наддніпрянщини у XIX – на початку XX ст. На території скансену (24,5 га) розміщено понад 300 музейних об'єктів і 107 пам'яток народної дерев'яної архітектури XVII – середини XX ст.

На ранньому етапі становлення скансену його фундатори, зокрема Є. Ф. Іщенко, сподівалися створити експозицію, яка б охоплювала період від залюднення території України до сучасності. Через певну утопічність цього грандіозного задуму, недостатність фінансування, території, експозиційних матеріалів та досвіду довелося зосередитися на відтворенні життя й побуту наддніпрянського села XIX – початку XX ст. Проте окремі задумки, що виходять за хронологічні і територіальні межі концепції музею, все ж були реалізовані. Зокрема було музеєфіковано пам'ятки буремних подій 1917–1921 рр. (хата з с. Вабля Бородянського р-ну Київської обл., в якій 1919 р. знаходився штаб 2-ї бригади Г. Котовського) та доби становлення радянської влади в Україні (хата комунарів з с. Стопв'яги Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.).

Можна стверджувати, що, незважаючи на наукові досягнення у дослідженні історії музеєфікації історико-культурної спадщини в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини і всебічне зацікавлення історико-культурним надбанням, представленим у музеї, порушена нами проблема – створення і діяльність Стопв'язької комуні «Червоний шлях», а також музеєфікація житлової споруди цієї комуні в переяславському скансені, ще не була предметом окремого дослідження.

Перш ніж приступити до розгляду питання музеєфікації зазначеної вище пам'ятки, розглянемо історію створення комуні, якій вона належала.

12 лютого 1925 р. в хут. Червоний шлях поблизу с. Стопв'яги Переяславського р-ну Київської обл. на території Стопв'язької сільської ради була створена перша на Переяславщині коммуна з однойменною назвою «Червоний шлях». На початковому етапі коммуна об'єднала лише шість селянських господарств, згодом до них приєдналися й інші бідняки та незаможники села й вона стала нараховувати вже понад 100 осіб.

Від початку встановлення диктатури пролетаріату в Україні, більшовики в організації аграрного виробництва робили ставку на колективне господарювання селян, засноване на повному або частковому відчуженні власності. Згідно із аграрною програмою партії більшовиків розглядалися різні форми колективного господарювання селян: радгоспи, організовані на базі націоналізованих поміщицьких економік; сільськогосподарські комуні, сільськогосподарські артілі, товариства спільного обробітку землі (колгоспи). Спершу більшовики робили ставку на радгоспи. Комунам, як колективним господарствам селян, вони відводили другорядну роль, адже розуміли, що із запровадженням їх на практиці можуть виникнути складності. Комуні єдині з усіх форм господарювання передбачали повне комуністичне відчуження власності: комунари або віддавали всю свою власність у виробничий колектив, або створювали такий колектив на основі засобів виробництва, що передавалися їм державою. В обох випадках вони не мали жодних засобів

виробництва у приватній власності. Після невдач комуністичного експериментування на селі, більшовицький уряд перейшов до втілення інших форм колективного господарювання селян – сільгоспартілей й товариств спільного обробітку землі (колгоспи).

Про становлення комуні «Червоний шлях» відомо небагато. Першим її головою був учасник громадянської війни Іван Григорович Литус, 1900 р. н. У фондах Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (далі НІЕЗ «Переяслав») зберігаються світлини із його зображенням. На світліні (інв. № ФТ–47), І. В. Литус зафіксований у 1918 р., коли йшов добровольцем на фронт воювати проти військ генерала А. Денікіна, одного з лідерів Білого руху. На світліні (інв. № ФТ–46), датованій 1936 р. – портретне зображення І. Г. Литуса. Світлини до музею передала 1962 р. його дружина Параска Теофанівна Литус (1900 р. н.), котра теж була членом комуні. Також збереглася світлина наступного голови комуні «Червоний шлях» – Миколи Івановича Вакуленка, 1900 р. н. (інв. № ФД–39) [5]. Він був головою комуні у 1929–1930 рр. На ранньому етапі у складі комуні були три члени партії (Михайло Іванович Вакуленко, Корній Дмитрович Кулик, Іван Теофанович Марченко) і десять комсомольців. Серед них перший комсомолець села Андрій Антонович Марченко, 1906 р. н. Згодом він став секретарем партійної організації комуні і водночас – головою Стовп'язької сільради. Збереглася світлина із його зображенням (інв. № ФД–40). Першим головою сільської ради був Тихон Васильович Дивак, 1888 р. н. У жителя с. Стовп'яги Ф. М. Білозуба збереглася світлина із його зображенням (датується 1925 р.), яку він передав до музею 1962 р. (інв. № ФД–41) [5]. У числі перших до комуні вступили Олена Матвіївна Марченко, Олександр Федорович Твердохліб, Олександр Теофанович Марченко, його сестри Ольга, Уляна, Парасковія, брати Павло Федорович і Іван Федорович Середи та ін. [1, с. 3].

У фондах НІЕЗ «Переяслав» зберігаються світлини перших комунарів. На світліні (інв. № Ф–991), зробленій 1930 р., зображені перші комунари: Іван Федорович Середи, Павло Федорович Середи, Андрій Олександрович Роман, Іван Васильович Тулуб, Григорій Іванович Кулик, Параска Теофанівна Литус, Ганна Василівна Сулима, Килина Федорівна Кулик, Феодора Іванівна Петрик, Меланія Миколаївна Семець. Світлина була передана до музею колишньою комунаркою Марфою Іванівною Роман 1987 р. На іншій світліні (інв. № ФД–52), зробленій 1933 р., зображений перший завгосп комуні – Макар Іванович Середи. Ще одна світлина (інв. № ФД–53), зроблена 1930 р., дає змогу побачити першого рахівника комуні Степана Дмитровича Кулика з дружиною Марфою Федорівною Кулик та дітьми. На світліні (інв. № ФД–42) зафіксований перший тракторист комуні Феодосій Михайлович Білозуб, 1888 р. н. Фото датується 1927 р., коли Ф. М. Білозуб пригнав у село перший трактор «Фордзон» для потреб комуні. Світлину передав 1962 р. його брат – Федір Михайлович Білозуб, 1902 р. н. Також він передав світлину ще одного брата Михайла Михайловича Білозуб-Безпечного, 1892 р. н., котрий, за його словами, був головою Ревтрибуналу, заступником міністра паливної промисловості, згодом міністром паливної промисловості. Починав кар'єру командиром мадярського загону, відзначився у боях проти А. І. Денікіна,

отамана Зеленого (Д. І. Терпило). Чи був М. М. Білозуб-Безпечний комунаром наразі невідомо. Привертає увагу світлина 1931 р. (інв. № ФД–36), на якій зображено десять членів Стовп'язької комуні: Івана Федоровича Середу, Павла Федоровича Середу, Андрія Олександровича Романа, Івана Васильовича Тулуба, Григорія Дмитровича Кулика, Параску Теофанівну Литус, Ганну Василівну Сулиму, Химку Федорівну Кулик, Федоську Данилівну Петрик, Мелашку Федорівну Ємець. Передала світлину Параска Теофанівна Литус 1962 р. На світлині (ФД–37), датованій 1930 р., на фоні комори зображені члени комуні у повному складі разом із головою комуні Михайлом Івановичем Вакуленко. До найцікавіших відноситься світлина ФД–38, зроблена весною 1930 р. [5]. На ній комунари зафіксовані під час садіння картоплі на полі під плуг. Зображено голову комуні М. І. Вакуленка поруч із однокінною підводою і трактором «Форзон», на задньому плані – жінки з кошиками. Світлина зберігалася у члена комуні Гаврила Гнатовича Ємця, 1904 р. н.

Землю для комунарів Стовп'язька сільська рада виділила в ур. «Віршовчиха» (землевпорядкування зроблено влітку 1928 р.). Спочатку у розпорядженні комунарів було 50 га землі, згодом наділ було збільшено до 250 га [2, с. 56]. Тут, в степу, колишні одноосібні селяни заснували господарство, що спиралося на суспільну власність. Держава виділила їм тяглову силу (коней, волів), землеробські знаряддя, зерно для посіву, забезпечила продуктами харчування, побудувала для проживання бараки. Господарювати почали з двох пар коней, 5 корів, 15 овець. Із інвентарю було 6 плугів, дерев'яна борона. Відомо, що комунари збирали наступні врожаї зернових: пшениці по 20–25 центнерів з гектара, жита по 15–16 центнерів з гектара [2, с. 56]. Вище наведені дані зібрав перший очільник переяславського скансену М. І. Жам у 1965 р., коли опитував колишніх комунарів і жителів села Стовп'яги напередодні перевезення хати комунарів до музею.

У 1929 р. члени комуні «Червоний шлях» спорудили будинок для спільного проживання (рис. 1). Для його побудови були використані матеріали із трьох усупільнених хат розкуркулених напередодні заможних селян. Будинок розрахований на вісім сімей. Кожна сім'я проживала в окремій невеликій кімнаті. Кожні дві суміжні кімнати опалювалися однією грубою. Кімнати об'єднував спільний повздовжній коридор, який ділив будівлю навпіл таким чином, що з кожного його боку розміщувалося по 4 кімнати. Будівля достатньо велика (довжина 14,98 м, ширина 9,93 м, висота 3,10 м, площа 150 кв. м) та добротна. Стіни каркасної конструкції, заповнення стін у шули, мазані та білені зовні і зсередини. Дах чотирисхилий, покритий металом (бляхою). Є велике горище, вхід до нього знаходиться зنادвору. Будинок має двос вхідних двостулкових дверей, розміщених з протилежних кінців коридору та 12 вікон – по два у кутових кімнатах та по одному в інших. Підлога у будинку глинобитна. Окремо у дворі розміщувалися клуна та інші сільськогосподарські та побутові будівлі.

У 1929 р. був створений колгосп ім. К. Є. Ворошилова. Його головою став колишній рахівник комуні Степан Дмитрович Кулик. У 1930 р. в с. Стовп'яги створено ще й колгосп «Вільна праця». Сільськогосподарська комуна «Червоний шлях» ще деякий час проіснувала (до 1934 р.), а потім

увійшла до складу колгоспу ім. К. Є. Ворошилова. Таким чином, на початку 1930-их рр. на території с. Стівп'яг одночасно існувало три сільськогосподарські підприємства: колгоспи ім. К. Є. Ворошилова та «Вільна праця», а також комуна «Червоний шлях».

У післявоєнні роки будинок комунарів використовувався як складське приміщення відділку радгоспу «Дніпро». На початку 1965 р. директор радгоспу І. Д. Маркович передав його в дар Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. 4 квітня 1965 р. комісія у складі завідувача відділом етнографії М. І. Жама, головного реставратора П. Ф. Щербини і техніка-будівельника І. Г. Міненка склали акт обстеження пам'ятки, в якому зазначили історико-етнографічні та техніко-конструктивні дані про об'єкт. У серпні 1965 р. споруда була демонтована, перевезена і встановлена на території скансену. Після музеєфікації конструктивних змін пам'ятка не зазнала, лише були оздоблені зовнішні та внутрішні стіни. Екстер'єр будівлі прикрасили рослинні орнаменти над вікнами та дверима. В середині будівлі, в коридорі, були оздоблені стовпці зображеннями птахів, квітів, «в'юнчиком». Розписи виконала старший науковий працівник О. І. Юзвікова [6].

Над оформленням інтер'єрів хати комунарів працювали Є. С. Нестеровська і О. І. Юзвікова. У 1966 р. в одній із кімнат будівлі була створена експозиція інтер'єру житла сім'ї комунарів. Як вона виглядала зафіксував 1981 р. фотограф київського видавництва «Мистецтво» С. Крячко для фотоальбому «Музей народної архітектури та побуту в Переяславі-Хмельницькому» (рис. 2) [4]. У фондах НІЕЗ «Переяслав» зберігається негатив цієї світлини (інв. № НГ-159). В інтер'єрі цієї кімнати були представлені предмети домашнього побуту й хатнього начиння цієї доби: стіл, ліжко, ослин, стілець, настінна полиця, рядна, рушники, подушки, скатертина, посуд і т. п. Були серед цих предметів й оригінальні речі, якими у побуті користувалися члени комуни «Червоний шлях». Зокрема, миска з червоної глини (інв. № ПХІМ-4954), світлини комунарів та ін.

У 1966–1967 рр. в одній із кімнат мешкала родина музейних працівників П. Ф. Щербини та О. С. Щербини з двома синами, допоки перебралася до свого новозбудованого будинку, розташованого поблизу музею. Ще в одній кімнаті тимчасово проживав музейний сторож. П'ять кімнат використовувалися як експозиційна площа для демонстрації знарядь ткацького виробництва, різночасових зразків тканин, а також тимчасових виставок: художньої кераміки, крелевських рушників та ін. (рис. 3). У фондах НІЕЗ «Переяслав» збереглися світлини й негативи (інв. № Ф-1793 (I–III); № НГ-160), на яких фотограф С. Крячко зафіксував виставки, які експонувалися в хаті комунарів на початку 80-их рр.

У ході встановлення хати комунарів на території переяславського скансену, між фундаторами музею виникли деякі непорозуміння щодо її розташування. За проектом Є. Ф. Іщенка ця та інші будівлі 20-их рр. ХХ ст. мали розміщуватися на території розділу «Громадянська війна на Україні». Планувалося, що під зазначену експозицію буде задіяний колишній єврейський некрополь. Та оскільки ця територія на момент перевезення хати комунарів ще не була відведена музею, довелося встановити її на території розділу «Українські народні промисли та ремесла». Поруч із хатою комунарів

була встановлена хата XIX ст. із с. Вабля Бородянського р-ну Київської обл., в якій у 1919 р. знаходився штаб 2-ї бригади Г. Котовського. Це викликало невдоволення проєктанта Є. Ф. Іщенка і він 19 грудня 1965 р. надіслав листа директору музею М. І. Сікорському наступного змісту: «...Чому б Вам вже зараз не приступити до відтворення запропонованих мною пам'яток переджовтневого села та громадянської війни на Україні, з тим, щоб до п'ятидесятиріччя Жовтневої Революції подати їх для загального огляду трудящих. Це був би простий, але гідний монумент цій знаменній даті. Для цього, в першу чергу, треба добитись відводу площі з земель радгоспу «Переяславський» – шість гектарів згідно з генеральним планом забудови території етнопарку-музею, який Вам відомий уже 3 роки, і якого на Вашу прозьбу розглянула та схвалила група київських архітекторів, очолювана архітектором С. В. Верговським. За браком в нашому розпорядженні вказаної площі (6 га), хату перевезену з с. Нова Гребля [авт.: с. Вабля Бородянського р-ну] в якій в 1919 р. знаходився штаб 2-ої бригади, якою командував Г. І. Котовський, доводиться ставити в розділі «Кустарні ремесла в Українському селі», тоді як це експонат розділу «Громадянська війна на Україні» і тільки цього розділу» [3].

Експозиція хати перших комунарів Переяславщини демонструвалася відвідувачам Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини до середини 90-их рр. XX ст. Музейні доглядачі Ольга Аврамівна Борисенко та Віталій Дмитрович Шаленко відповідали за збереженість пам'ятки та музейної експозиції. Із здобуттям Україною незалежності інтерес до цього музейного об'єкту почав стрімко падати. Зацікавленість у туристів викликали лише постійні та тимчасові виставки, які демонструвалися в цьому приміщенні. Але й вони з часом були згорнуті, а приміщення пам'ятки було пристосоване під фондосховище. Неможливість використання пам'ятки за прямим призначенням (об'єкт музейного показу) прискорює процес її руйнації й висуває нагальну потребу в пошуках нових функцій. У цьому напрямі діяльності виникають додаткові труднощі, оскільки під час вирішення цієї проблеми визначальними залишаються історична, соціально-культурна та архітектурно-художня цінність пам'ятки і вимоги до її експонування. Демонстрування музейного об'єкту «хата перших комунарів Переяславщини» на сучасному етапі викликає соціальну напругу, що викликана загальною політичною ситуацією в країні. Натомість пам'ятки продовжує зберігати очевидну наукову цінність. Наразі, проблема включення пам'ятки до сучасного музейного простору залишається невирішеною. На нашу думку, за обставин, що склалися довкола пам'ятки, як варіант, можливе її тимчасове використання як виставкового павільйону. Разом з тим, не можна забувати й про основний статус пам'ятки. Рішенням дванадцятої сесії обласної ради ХХІІІ скликання від 15.06.2000 р. № 205-12 – ХХІІІ «Про передачу майна Національного історико-культурного заповідника «Переяслав» у державну власність» та наказу Міністерства культури України № 228 від 27.03.2013 р. об'єкт культурної спадщини «Будинок перших комунарів з х. Комуна Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.» взятий на державний облік.

Також визначені вид, тип, категорія і охоронний номер пам'ятки (пам'ятка історії місцевого значення, охоронний № 5974-Кв).

Висновок: аналіз досвіду музеєфікації досліджуваної пам'ятки історії та архітектури, стану її використання переконує, що запропонований метод збереження цього об'єкту історико-культурної спадщини шляхом музеєфікації з метою максимального збереження та виявлення її історико-культурної, наукової, художньої цінності виявився найбільш оптимальним. Історико-культурна спадщина Середньої Наддніпрянщини як складова вітчизняного історико-культурного надбання вирізняється значною кількістю об'єктів, типологічним і видовим розмаїттям. Відповідно до історичних обставин серед їх числа може бути представлена пам'ятка так званої комуністичної пропаганди. Її потрібно лише правдиво й об'єктивно трактувати. Сільськогосподарська комунa «Червоний шлях» в с. Стовпяти Переяславського р-ну Київської обл. проіснувала лише 9 років (з 1925 р. по 1934 р.), після чого комунари вступили до колгоспу ім. К. Є. Ворошилова. Це була перша спроба колективного господарювання селян на Переяславщині, в якій комунари проходили науку «радянського співжиття». Ця форма господарювання виявилася неефективною і нераціональною, а тому була швидко згорнута.

Завдяки зусиллям працівників Переяслав-Хмельницького державного історичного музею рідкісному й нетиповому об'єкту культурної спадщини пощастило уціліти. Музеєфікація стала для нього оптимальним методом збереження. У Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини пам'ятку перетворили на об'єкти музейного показу, включили до туристичних маршрутів, стимулювали дослідження її історії. У музеї пам'ятка отримала нові зв'язки і, разом з іншими об'єктами, була включена до нового історичного контексту – змодельованого наддніпрянського села XIX – початку XX ст. Пам'ятка має значну наукову, історичну, етнографічну, мистецьку цінність, тому розробка цілісної концепції їх історії та музеєфікації має велике значення.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бойко Н. А. Комунa «Червоний шлях» // Комуністична праця. № 163 (8351). 13 жовтня 1984 р. С. 3.
2. Жам М. І. Проект екскурсії по Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, 1967 р. Рукопис. 86 с. Архів О. М. Жам.
3. Лист Є. Ф. Іщенка до М. І. Сікорського, директора Переяслав-Хмельницького державного історичного музею від 19 грудня 1965 р. Копія начальника управління музеїв Міністерства Культури УРСР Г. С. Кирилюку. Рукопис. 2 с. Архів О. М. Жам.
4. Музей народної архітектури та побуту в Переяславі-Хмельницькому: Фотоальбом. Авт. тексту Ганна Слюсар; Упорядкування: Олексій Полянський; Фото: Станіслав Крячко. Київ: Мистецтво, 1981. 64 с.: іл.
5. Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». Фонди. Облікова документація. Інвентарні групи «Ф», «ФД», «Н», «ПХІМ».

6. Польові матеріали автора. Записано 18.01.2014 р. від О. І. Юзвікової, 1926 року народження, уродженки м. Переяслав Київської обл.

*Olena Zham
(Pereiaslav)*

**HOUSE OF THE FIRST COMMUNICATORS OF PEREIASLAV
REGION IN THE EXHIBITION OF THE MUSEUM OF FOLK
ARCHITECTURE AND FOLKWAYS OF THE MIDDLE-DNIPRO RIVER
REGION: MUSEIFICATION HISTORY AND MODERN EXHIBITION
PROBLEMS**

For the first time, the article comprehensively covers the history of museification of the monument of folk architecture – the house of the first Communards of Pereiaslav region in the Museum of Folk Architecture and Folkways of the Middle-Dnipro River Region. The commune «Chervony Shliach» was established on February 12, 1925 in Chervony Shliach village which is located near Stovpiah village of Pereiaslav district of Kyiv region on the territory of Stovpiah Village Council. The monument was added to the category of museum objects in 1965.

Keywords: *house of communists, commune «Chervony Shliach», museification, monument, skansen, Stovpiah village, Pereiaslav.*

Рис. 1. Хата комунарів із с. Стів'яги Переяславського р-ну Київської обл. в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, кінець 60-их рр. ХХ ст. Автор фото В. Ф. Воловик. Фонди НІЕЗ «Переяслав», інв. № Ф-1813

Рис. 2. Інтер'єр кімнати комунарів, 1981 р. Автор фото С. Крячко.

Рис. 3. Інтер'єр хати комунарів, 1981 р. Автор фото С. Крячко. Фонди НІЕЗ «Переяслав», інв. № Ф-1813

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. **Ветров Олександр Васильович** – почесний краєзнавець України, м. Кам'янка.
2. **Герасимчук Тетяна Анатоліївна** – науковий співробітник Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець», м. Кам'янець-Подільський.
3. **Горбовий Олександр Анатолійович** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Музею історії лісового господарства науково-дослідного філіалу «Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», м. Переяслав.
4. **Губочкін Микола Петрович** – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-методичного відділу охорони культурної спадщини НІЕЗ «Переяслав», м. Переяслав.
5. **Жам Олена Михайлівна** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник «Музей хліба» науково-дослідного філіалу «Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», м. Переяслав.
6. **Кобаса Галина Романівна** – молодший науковий співробітник науково-дослідницького відділу Національного заповідника «Замки Тернопілля», м. Збараж.
7. **Коваленко Оксана Валентинівна** – кандидат історичних наук, доцент, науковий співробітник Інституту керамології, Відділення Інституту Народознавства НАНУ, завідувачка сектором Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, м. Опішне.
8. **Ковальчук Надія Михайлівна** – науковий співробітник Державного історико-архітектурного заповідника у м. Бережани, м. Бережани.
9. **Коржик Віталій Павлович** – кандидат географічних наук, старший науковий співробітник, заступник директора з науково-дослідної роботи Національного природного парку «Хотинський», м. Чернівці.
10. **Костенко Наталія Вікторівна** – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу археології Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», м. Переяслав.
11. **Кукса Надія Василівна** – завідувач відділу «Суботівський історичний музей» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», почесний краєзнавець України, м. Чигирин.
12. **Лугова Олена Степанівна** – завідувач науково-дослідного та музейно-просвітницького відділу Державного історико-архітектурного заповідника у м. Бережани, м. Бережани.
13. **Луговий Роман Сергійович** – асистент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені Володимира Короленка, м. Полтава.

14. **Мавдюк Мар'яна Русланівна** – молодший науковий співробітник Вишнівецького відділу Національного заповідника «Замки Тернопілля», смт Вишнівець.
15. **Мазуранчик Зоряна Федорівна** – молодший науковий співробітник Національний заповідник «Замки Тернопілля», м. Збараж.
16. **Набок Дмитро Володимирович** – музейний доглядач, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», м. Переяслав.
17. **Нагайко Тарас Юрійович** – кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідного відділу історичного краєзнавства Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», м. Переяслав.
18. **Нагнибіда Руслан Васильович** – молодший науковий співробітник Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець», м. Кам'янець-Подільський.
19. **Наконечна Ганна Миколаївна** – старший науковий співробітник НДВ історичного краєзнавства НІЕЗ «Переяслав», м. Переяслав.
20. **Попельницька Олена Олексіївна** – кандидат історичних наук, завідувачка відділу науково-видавничої діяльності НМІУ Національний музей історії України, м. Київ.
21. **Пригонюк Світлана Петрівна** – молодший науковий співробітник НДВ «Музей «Заповіту» Т.Г. Шевченка» НІЕЗ «Переяслав», м. Переяслав.
22. **Прядко Олександр Олегович** – кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідного сектора «Археологічна експедиція» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», м. Переяслав.
23. **Роїк Юрій Віталійович** – аспірант кафедри етнології та краєзнавства, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ.
24. **Руденко Лілія Михайлівна** – завідувач відділу «Ніжинська поштова станція 18-19 ст.» Ніжинського краєзнавчого музею ім. Івана Спаського, м. Ніжин.
25. **Стахурська-Козоріз Анастасія Володимирівна** – аспірантка Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, м. Ніжин.
26. **Тетеря Дмитро Адольфович** – завідувач науково-дослідного відділу археології Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», м. Переяслав.
27. **Трощинська Олена Іванівна** – молодший науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», м. Чигирин.
28. **Чепурний Олександр Іванович** – завідувач відділу науково-освітньої роботи Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», м. Чигирин.
29. **Черняхівська Олена Михайлівна** – начальник видавничого відділу Національного заповідника «Києво-Печерська лавра», м. Київ.

30. **Шиян Любов Миколаївна** – кандидат історичних наук, науковий співробітник Вишнівецького відділу Національного заповідника «Замки Тернопілля», смт Вишнівець.

31. **Ямборська Віта Миколаївна** – директор Золотоніського краєзнавчого музею ім. М. Ф. Пономаренка, м. Золотоноша.

Дослідження, збереження та популяризація пам'яток історико-культурної спадщини України: зб. матеріалів Всеукр. наук. конф. (м. Переяслав, 14 квітня 2021 р.). Переяслав (Київ. обл.), 2021. 203 с.

Враховуючи свободу наукової творчості, редколегія приймає до друку публікації та статті тих авторів, думки яких не в усьому розділяє.

Відповідальність за грамотність, автентичність цитат, правильність фактів і посилань, достовірність матеріалів несуть автори публікацій.

Передрук і відтворення опублікованих матеріалів будь-яким способом дозволяється тільки при посиланні на збірник матеріалів круглого столу «Дослідження, збереження та популяризація пам'яток історико-культурної спадщини України».

Редакційна колегія залишає за собою право редагувати і скорочувати текст.

Адреса оргкомітету:

вул. Шевченка, 8, м. Переяслав,
Київська обл., Україна, 08400.
niezpereaslavbiblio@gmail.com

Матеріали конференції розміщені на сайті:

<http://niez.com.ua/>

Комп'ютерна верстка: В. О. Вовкодав

Дизайн обкладинки: А. М. Вовкодав

Перекладач та редактор англomовних текстів: Ю. В. Мисник

